Далибор Недвидек

СРПСКО СРЕДЊОВЕКОВНО НОВЧАРСТВО ИЗ ПЕРИОДА КРАЉЕВИНЕ

Dalibor Nedvidek

SERBIAN MEDIEVAL COINAGE FROM THE KINGDOM PERIOD

СРПСКО СРЕДЊОВЕКОВНО НОВЧАРСТВО ИЗ ПЕРИОДА КРАЉЕВИНЕ
SERBIAN MEDIEVAL COINAGE FROM THE KINGDOM PERIOD

МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ
MUSEUM OF VOJVODINA

Далибор Недвидек

СРПСКО СРЕДЊОВЕКОВНО НОВЧАРСТВО ИЗ ПЕРИОДА КРАЉЕВИНЕ

Dalibor Nedvidek

SERBIAN MEDIEVAL COINAGE FROM THE KINGDOM PERIOD

НОВИ САД, 2017.

Драї ми је Платон, али ми је дража истина.
Аристотел

I revere Plato but I revere truth even more
Aristotle

САДРЖАЈ / CONTENT

Предговор / Foreword 9

Поглавље 1 / Chapter 1 13
Поглавље 2 / Chapter 2 45
Поглавље 3 / Chapter 3 75
Поглавље 4 / Chapter 4 94
Поглавље 5 / Chapter 5 104
Поглавље 6 / Chapter 6 121
Поглавље 7 / Chapter 7 129
Поглавље 8 / Chapter 8 145
Поглавље 9 / Chapter 9 162
Поглавље 10 / Chapter 10 175
Каталог / Catalog 186

Поговор / Epilogue 218
Скраћенице / Shortcuts 226
Литература / Literature 226
Именски регистар / Name register 233

Рецензије / Reviews 239

ПРЕДГОВОР

Током дугогодишњег професионалног рада у нумизматичком одсеку Музеја Војводине и изучавања средњовековног новца XII и XIII века, све више су ме почеле занимати велике научне контроверзе које су се односиле на српско новчарство. Посебну пажњу ми је привукло сучељавање ставова по питању опредељивања и датовања појединих врста српског новца, нарочито проблем детерминисања почетака српског новчарства.

Радећи на збирци често сам долазио у прилику да обрађујем римски новац – најчешће за потребе музејске документације, што ми је омогућавало да се постепено упознајем са значајном карактеристиком тог новца, а то је велика промењивост, видљива у увођењу нових елемената симболике, који стриктно прате промене политичких постулата појединих раздобља у историји римске државе. Политичка стремљења и идеале појединих царева пратио је одговарајући избор представа на новцу – избор одређених божанстава римског пантеона, религиозних обреда, као

FOREWORD

During my long-lasting professional work in the Numismatic Department of the Museum of Vojvodina and studying of medieval coinage of the 12th and 13th century I have become more and more interested in great scientific controversies regarding Serbian coinage. My attention was particularly drawn to the confrontation of attitudes concerning determination and dating of certain types of Serbian money, particularly problem of establishing the beginning of the Serbian coinage.

Working with numismatic collection I had frequent opportunity to study Roman money – most often for the need of museum documentation. It became possible for me to get gradually acquainted with significant characteristics of that money and it is great variability noticeable in introduction of new symbolic elements, which strictly follow changes of political postulates in the distinct periods of Roman state history. Political aspirations and ideals of certain emperors followed corresponding selection of representations on coins – selection of certain

Римска република, Цезар, 1. век п. Хр. / The Roman Republic, Caesar, 1st century BC

и верских атрибута, који су били примерени по схватањима тадашњег времена, одређеном догађају или некој важној државној церемонији. Употреба развијене симболике на новцу римске државе се, наравно, задржала под другачијим околностима и у време њеног јединог правог политичког баштиника – Византије, споне средњег века са антиком. Значај византијске традиције и њен утицај на формирање српске средњовековне државе, као и других држава, посебно на простору Балкана, а и шире, понукао ме је да испитам у којој мери се на српско новчарство може применити поменути принцип да се развијеном симболиком асоцира на поједине важне политичке и црквене догађаје. Покушао сам да утврдим постојање евентуалне повезаности политичко-религиозних промена у српској држави са променама елемената симболике на представама српског новца. Примена тог метода – упоредног анализирања представа на новцу, посебно њихове симболике, и историјских догађаја, приликом датовања и опредељивања појединих врста је, по свему судећи, изазвала позитивне ефекте и учврстила ме у уверењу да је то прави начин за боље сагледавање и решавање проблема временског детерминисања појединих врста. Штавише, запазио сам да праћење политичких и црквено-верских актуелности преко суптилних елемената симболике на представама, присуства или одсуства слова у натпису на српском средњовековном новцу пружа велике могућности и у том погледу чак значајно превазилази византијски новац. Дошао сам до закључка да је сваки већи догађај у држави добијао свој минуциозан одраз на реверсу новца, а понекад и на аверсу. Фина симболика представа је пажљиво бирана; у почетку је преузимана од познатих страних узора, који су се често прилагођавали домаћим потребама, да би касније почела да се примењују оригинална „идејна решења“. Са великом сигурношћу се може закључити да елементи представа на српском новцу немају примарно декоративну улогу, већ да представљају простор за истицање важних догађаја у држави, па се може рећи да су на неки начин „претече“ онога што касније постају спомен-медаље, а то омогућава њихово поузданије датовање. Постоји могућност да се преко про-

deities of Roman pantheon, religious rituals and religious attributes related according to the notions of that time to distinct event or some important state ceremony. The use of sophisticated symbolism on the money of Roman state continued in different circumstances also in the time of its only authentic political heir – Byzantium as link between Antiquity and the Middle Ages. Importance of Byzantine tradition and its impact on establishing of Serbian medieval state and other states particularly in the Balkans and beyond, encouraged me to investigate to what extent the mentioned principle of using symbols to relate to certain important political or church events could be applied to the Serbian coinage. I have tried to establish existence of possible connections between political and religious changes in the Serbian state and changes of symbolic elements on representations on Serbian coins. Use of that method – comparative analysis of coin representations, in particular their symbolism, and historical events in dating and determination of distinct types had, by all appearances, positive effects and strongly supported my opinion that it is the genuine method for comprehension and solving the problems of chronological determination of certain types. Moreover, I have noticed that following of political and church-religious events by means of subtle symbolic elements on representations, presence or absence of letters in the inscriptions on Serbian medieval money, offers large possibilities and in that regard it considerably exceeds the Byzantine money. I have come to conclusion that every rather important event in the state got its meticulous reflection on the coin reverse and sometimes also on the obverse. Refined symbolism of representations was carefully selected; it was in the beginning taken from renowned foreign models, which were often adapted to the local needs, while later, original 'ideological solutions' had been used. It could be concluded with considerable certainty that representations on Serbian money do not have primarily decorative purpose, but they are area for emphasizing important events in the state. So it could be said that they are in a certain way 'forerunners' of the commemorative medals in the later times and that makes possible their more reliable dating. There is a possibility by studying symbols

учавања симболике новца допуне и потврде поједини делови српске средњовековне историје, који су спорни у науци и о којима немамо довољно података из писаних извора. Могло би се рећи да српски средњовековни новац, као и у време антике, представља, речено модерним језиком, мини-билборд за пропагирање политичких и верских актуелности, намењен како домаћим, тако, можда још више, и иностраним конзументима.

on coins to complement and confirm certain segments of Serbian medieval history that are scientifically controversial and about which we do not have enough information in the written sources. You could say that Serbian medieval money, like in the Antiquity, represents in modern words mini-billboard for propagating political and religious relevant events, intended as for local, perhaps even more so, for foreign consumers.

Поглавља

Chapters

ПОГЛАВЉЕ I

Већина аутора која се бавила почецима српског новчарства сматра да први ковани новац у Србији треба датовати и приписати времену владавине краља Радослава.[1] То би значило да почетке ковања у средњовековној Србији – Рашкој, већина истраживача не датује у време оснивача српског краљевства, чије је успостављање представљало испуњење вековних политичких и војних тежњи за независношћу. У модерној науци је уврежено становиште да су почеци српског новчарства везани за време другог, а не првог, српског краља – Радослава, чија је владавина трајала релативно кратко (од 1228. до 1234. године). Такво становиште изазива позорност и потребу за критичким преиспитивањем.

Први новац – који, према литератури, кује краљ Радослав, има скифатну форму и потпуно по типу подражава византијски новац, осим у натпису. То се најчешће објашњава изразитим гркофилством овог владара, који је био син византијске принцезе Евдокије – ћерке цара Алексија III Анђела, и зет солунског цара Теодора I Анђела (Јиричек 1922: 222; Ласкарис 1926: 43–52; Ферјанчић 1981: 308; Ферјанчић 1989: 131, 132). Атрибуција првог српског новца краљу Радославу, који влада непуних шест година и о чијој се владавини релативно мало зна, а не његовом оцу Стефану, који је као велики жупан владао од 1196. до 1217, а као први српски крунисани краљ од 1217. до 1228, монарху у

[1] О томе видети: Stockert 1915: 195, 196; Saria 1927: 16, 17; Münsterberg 1925: 35; Чремошник 1933: 3–25; Петровић: 1937: 16; Марић 1956: 75; Димитријевић 1968 (1969): 203–206; Недељковић 1969: 31–39; Поповић 1977: 37–54; Гај-Поповић 1985: 102–118; Ђоровић 1989: 163; Hendy 1999: 637, 638; Димитријевић 2001: 1; Иванишевић 2001: 71, 237, 238.

CHAPTER I

Most authors studying the initial stages of Serbian coinage are of the opinion that first minted coins in Serbia should be dated and ascribed to the reign of king Radoslav.[1] It means that most scholars do not date beginning of minting coins in medieval Serbia – Raška (Rascia) to the time of the founder of Serbian kingdom establishing of which represented fulfilling of centuries-long political and military aspirations to independence. The opinion persevered in modern science that beginning of Serbian coinage is related to the reign of second and not first Serbian king – to the king Radoslav whose reign was relatively short-lived (from 1228 to 1234). Such opinion draws attention and requires critical assessment.

First coins, which according to literature minted king Radoslav were of scyphate shape and except for the inscription entirely imitated in type the Byzantine coins. This is usually explained by exceptional Hellenophilism of this ruler who was the son of Byzantine princess Eudokia – daughter of the emperor Alexios III Angelos and son-in-law of the Thessalonican emperor Theodore I Angelos (Јиричек 1922: 222; Ласкарис 1926: 43–52; Ферјанчић 1981: 308; Ферјанчић 1989: 131, 132). Attribution of first Serbian money to king Radoslav who ruled less than six years and whose reign is relatively inconspicuous and not to his father Stefan, who ruled as great župan from 1196 to 1217 and as first crowned Serbian king from 1217 to 1228, (the ruler during whose reign most significant

[1] For that see Stockert 1915: 195, 196; Saria 1927: 16, 17; Münsterberg 1925: 35; Чремошник 1933: 3–25; Петровић: 1937: 16; Марић 1956: 75; Димитријевић 1968 (1969): 203–206; Недељковић 1969: 31–39; Поповић 1977: 37–54; Гај-Поповић 1985: 102–118; Ђоровић 1989: 163; Hendy 1999: 637, 638; Димитријевић 2001: 1; Иванишевић 2001: 71, 237, 238.

чије време долази до најзначајнијих историјско-политичких и црквено-верских промена у српској историји, изазива сумњу. Уздизањем до ранга краљевства и добијањем статуса аутокефалности за српску цркву заокружује се вековна борба за самодржавље тј. независност српске државе. Позната је чињеница да је у средњем веку ковање новца представљало једно од основних регалних права суверена и да га се ниједан самосталан владар није одрицао. Зато је просто невероватно да Стефан није користио ово своје право и привилегију – упркос дуготрајном и тешко стеченом статусу који му је то омогућавао.

Пре него што размотримо неке чињенице у вези са скифатним новцем приписаним краљу Радославу – као првом српском новцу, треба навести документ за који се сматра да несумњиво први пут помиње постојање српског новца, тачније – рачунске јединице новца. Најпре би требало поменути чињеницу да се у изворима који описују крсташки поход из 1096. године, Србија по правилу назива Склавонија (Sclauonia – и варијанте). То чине Петар Тудебод, Аноним, Рајмунд од Агилера, Балдрих, Тудебодов настављач (Јанковић 2007: 15, према: ИБИ 1965: 18, 24, 55, 79, 85, 102, 107). Наведени назив је задржан и у периоду важном за нашу расправу (почетком XIII века), посебно у дубровачким списима (Динић 1966: 27). Значајна *Драчка листина* од 26. децембра 1214. године наводи да се Ђорђе Петранић обавезује на то да ће Петру Богдановићу платити „yperperos Sclavonie ad pondus Ragusii centum quadraginta“ (Smičiklas 1905: 137, 138). Овај податак из *Листине* се, по Г. Чремошнику (1933: 25), не може другачије протумачити него као „перпер српских динара“, као што се чести изрази „перпер млетачки“ и „перпер дубровачки“ такође тумаче као перпери млетачких односно дубровачких динара, а на основу тога се, закључује аутор, логично може извести теза по којој је већ Стефан Првовенчани, још као велики жупан, ковао властите динаре. М. Динић (1978: 35, нап. 3) није се сложио са овим тумачењем, али је притајио разлоге свог неслагања. Г. Чремошник није могао да одреди врсту новца на коју би се односио наведени податак. Овај

historical, political and church and religious changes in Serbian history took place) causes suspicion. Rising to the rank of kingdom and acquiring the status of autocephaly for Serbian church fulfilled the centuries-long struggle for self-governance, i.e. the independence of Serbian state. It is well-known that money issuing represented one of main regal rights of the sovereign in the Middle Ages and not a single independent rule ever renounced it. Therefore, it is simply unbelievable that Stefan did not exercise this right and privilege of his – despite long-lasting and hardly obtained status, which made it possible.

Before we examine certain facts related to the scyphate coins attributed to king Radoslav – as the first Serbian money, it is necessary to mention the document for which it is assumed that indubitably mentions for the first time the existence of the Serbian currency, more precisely – value of monetary unit. First of all, it should be mentioned that in the sources describing the Crusade of 1096 Serbia is generally identified as Sclauonia (and variants). This term is used by Peter Tudobode, Anonymous, Raymond of Aguilers, Baldrich, Tudebode's Successor (Јанковић 2007: 15, after ИБИ 1965: 18, 24, 55, 79, 85, 102, 107). This mentioned name remained in use also in the period important for our subject (beginning of the 13th century) in particular in Dubrovnik papers (Динић 1966: 27). Important document known as *Dračka Listina* from the 26th of December 1214 states that Djordje Petranić is bound to pay to Petar Bogdanović 'yperperos Sclavonie ad pondus Ragusii centum quadraginta' (Smičiklas 1905: 137, 138). This information from *Listina* according to G. Čremošnik (Чремошник 1933: 25) could not be explained otherwise than 'perper of Serbian dinars' as the terms 'perper of Venice' and 'perper of Dubrovnik' are often also explained as perpers of Venetian, i.e. Dubrovnik dinars and the author concludes that according to this the thesis could logically be deduced that already Stefan the First-Crowned issued his own dinars already as the grand župan. M. Dinić (Динић 1978: 35, note 3) did not agree with this interpretation but kept secret the reasons for his disapproval. G. Čremošnik was not able to determine the type of currency to which mentioned information was related.

проблем можда осветљава обавештење о једној врсти новца – гроша, типа матапан, коју описује С. Душанић (1991: 73–77), а која није раније наведена у литератури. Према наводима из поменутог текста, тај примерак (цртеж 1; 1.1) типолошки и по техници израде верно следи узоре тзв. матапанских сребрних грошева који се кују у Венецији у XIII веку: аверсни тип са Христосом на престолу – који држи јеванђеље на крилу, и реверсни тип са гологлавим владарем спреда, који левом руком држи акакију, а десном прима заставу са крстом од Св. Стефана. Светитељ је окренут спреда, стоји десно од владара и десном руком пружа заставу, док му је јеванђеље у левици. Натпис уз руб новца је STEFAN – S STEFAN, а уз мотку заставе на левој страни – DVX (цртеж I; 1.1). Нажалост, није познато где се овај примерак данас налази, а не постоји ни његова фотографија. У поменутом тексту се датум из *Драчке листине* (1214) наводи као „terminus ante quem", али аутор није могао да одреди „terminus post quem" за овај новац. Он наводи могућност да је новац ковао велики жупан Стефан Немањић (1196–1217) (Душанић 1991: 74).

This problem perhaps could be elucidated by information about one type of coins – grosso of matapan type described by S. Dušanić (Душанић (1991: 73–77), and which have not been mentioned in the literature previously. That specimen (drawing 1; 1.1) according to information from the mentioned text accurately imitates typologically as well as in the technique of manufacture its models, so-called silver matapan grossi minted in Venice in the 13th century. On the obverse is Christ on the throne holding gospel on his lap and on the reverse is bare-headed ruler facing, holding in his left hand the akakia and accepting with right hand the banner with cross from St Stephen. The saint is facing, standing to the left of ruler and handing the banner with his right hand, while in the left hand is holding a gospel. Inscription along the coin edge is STEFAN – S STEFAN, and next to the banner shaft on the left – DVX (drawing I; 1.1). Unfortunately, we do not know where this specimen is housed today and its photograph also does not exist. In the mentioned text the date from *Dračka Listina* (1214) is regarded as 'terminus ante quem' but author could not determine 'terminus post quem' for this coin. He states the possibility that coin was issued by grand župan Stefan Nemanjić (1196-1217) (Душанић 1991: 74).

Цртеж I / Drawing I

Могући разлог реткости ове, по свему судећи, прве емисије српског новца је тај што је дати новац кратко кован у Венецији – за потребе плаћања припремних радњи за предстојећи крсташки поход, те се он касније претапао у млетачке грошеве, тако да се

Possible reason for the scarcity of this, by all appearances, first emission of Serbian coins is that given coins had been minted in Venice for a rather short time in order to pay for the preparations for the impending Crusade, so they were later remelted into Venetian grossi

скоро потпуно изгубио. Шири „terminus post quem“ за ковање овог новца се, међутим, веома поуздано може одредити. Почетак ковања великог сребрног новца „grossi“ се, према хроничару Мартину да Каналу (Martin da Canal), везује за IV крсташки рат (Parteous 1969: 84; Grierson 1975: 27; Spufford 1988: 226–238). Године 1201. су се крсташи, углавном северно од Алпа, погодили са Млечанима да следеће године плате 85.000 марака сребра за транспорт морем до Свете земље. Та сума је потрошена на аванс за плаћање бродоградитеља и осталих „arsenalotti“ за конструисање придодатих бродова, а након тога за опскрбљивање флоте и унајмљивање морнара. Шипке (полуге) сребра су тада биле уобичајено средство за исплаћивање великих сума појединачном примаоцу или малом броју прималаца. Међутим, у овом случају се захтевало исплаћивање великог броја малих сума великом броју прималаца у лако дељивим износима. Да би се 85.000 марака сребра исковало у тада општеприманим млетачким денарима („piccoli“), што би чинило 230 милиона млетачких денара, било је потребно неизмерно много времена, па је, уместо тога, тадашњи венецијански дужд Енрико Дандоло (1192–1205) наредио ковање великог новца – grossi (сл. 1, 1a), вероватно у пролеће или рано лето 1201. године (Spufford 1988: 226). Тај нови новац је требало да вреди 2 солда или 24 стара денара – пиколија; током прве половине XIII века је вредео 26 пиколија. У другој половини XIII века је његова вредност рапидно расла у односу на стари денар. Године 1282. му је вредност била 32 пиколија (Spufford 1988: 228). Тежио је око 2,18 г, што значи да је био тежи од било којег сребрног новца кованог у западној Европи још од времена антике. У почетку су их звали дукати („ducati“) (Spufford 1986: 85), по уочљивој речи „dux“ на реверсној легенди, а можда и по њиховој (нејасној) сличности са сребрним новцем из раног XII века, који су ковали норманске краљеви Сицилије у војводству (duchy) од Апулије, а који су се, такође, звали „ducati“ (Spufford 1988: 227).[2]

[2] Тип ових нових грошева је водио порекло од оловних була („bulla“) или печата дуждева. На аверсу се налазио Христос на престолу, а на реверсу Свети Марко и дужд, који стоје. Овај тип је био

and thus almost completely disappeared. Broader ‘terminus post quem’ for minting of these coins could, however, be determined rather precisely. Beginning of minting of large silver coins, ‘grossi’ could be related according to the chronicler Martin de Canal to the Fourth Crusade (Parteous 1969: 84; Grierson 1975: 27; Spufford 1988: 226–238). The Crusaders mostly from the north of the Alps made a deal with Venetians in 1201 to pay in the following year 85,000 marks of silver for transport by sea to the Holy Land. That sum was spent for the advance payment to the shipbuilders and other ‘arsenalloti’ for construction of additional ships and also for supplies for the fleet and hiring of sailors. The rods (ingots) of silver were at that time common mean of payment of large sums to individual recipient or to the small number of recipients. In this case, however, it was necessary to pay large amount of small sums to large number of recipients in easily dividable sums. Immense amount of time was necessary to mint 85,000 silver marks as at that time generally accepted Venetian dinars (‘piccoli’), which would be 230 millions of Venetian dinars, so instead of that Venetian doge Enrico Dandolo (1192-1205) ordered minting of large coins – grossi (Fig. 1, 1a) probably in spring or early summer of 1201(Spufford 1988: 226). The value of that coin was supposed to be 2 solidi or 24 old dinars – piccoli and during first half of the 13th century its value was 26 piccoli. In the second half of the 13th century its value was increasing rapidly in comparison to the old dinar. In the year 1282 its value was 32 piccoli (Spufford 1988: 228). Its weight was 2.18 g, which means that it was heavier than any other silver coin minted in western Europe since the time of Antiquity. In the beginning they were called ‘ducati’(Spufford 1986: 85) because of conspicuous word ‘dux’ in the reverse legend or possibly because their (vague) similarity to early 12th century silver coins minted by the Norman kings of Sicily in the duchy of Apulia and which were also called ‘ducati’(Spufford 1988: 227).[2] Even more important was the fact

[2] Type of these new grossi originated from the lead ‘bullae’ or the seals of the doges. On the obverse was Christ enthroned and on the reverse Saint Mark and the doge standing. This type was traditional for the bullae of doges in preceding 70 years and originated

Још битније је било то што су прављени од скоро чистог сребра – 965/1000 финоће, за разлику од неквалитетних пиколија, који су имали само 1/4 сребра и 3/4 примеса (Porteous 1969: 84; Grierson: 1975, 27; Spufford 1988: 226–238). Употреба тог већег новца се постепено ширила по другим деловима Европе, иако она још дуго није била спремна за коришћење таквог новца изван самих области рудника сребра (Spufford 1988: 229, 233).

that they had been minted from almost pure silver, 965/1000 fineness, in contrast to poor quality piccoli, which contained only ¼ of silver and ¾ of admixtures (Porteous 1969: 84; Grierson: 1975, 27; Spufford 1988: 226–238). Use of these larger coins gradually spread over other parts of Europe although it was still not ready to use such coins outside the very areas of silver mines for quite a long time (Spufford 1988: 229, 233).

Сл. 1, 1a / Fig. 1, 1a

Сл. 2, 2a / Fig. 2, 2a

традиционалан за дуждеве буле у претходних 70 година и водио је порекло од византијских прототипова раног XII века. На тим византијским прототиповима (сл. 2, 2a) налазила се другачија застава – лабарум, римска традиционална војна застава. Популаран назив за ове венецијанске грошеве – матапан, води порекло од арапског „мантабан", што значи 'седећи краљ', назив који је био раније примењен на старије византијске хиперпироне (*hyperpyron*) са сличним типом (Porteous 1969: 84; Grierson 1975: 27, Spufford 1988: 226–238).

from the early 12th century Byzantine prototypes. On those Byzantine prototypes (Fig. 2, 2a) was different banner – labarum, traditional Roman military banner. Popular name for these Venetian grossi – matapan comes from the Arab 'mantaban' meaning 'seated king', term used earlier for older Byzantine *hyperpyra* of similar type (Porteous 1969: 84; Grierson 1975: 27, Spufford 1988: 226–2

Ковање великог новца – гроша (сл. 1, 1а) може се, највероватније, повезати са трговином на веће дистанце (Spufford 1988: 230).

Поменуте 1201. године су наручиоци – крсташи платили само две хиљаде марака, позајмивши их у Венецији. Пошто је крсташа било много мање него што је предвиђено, они су успели да донесу само 49.000 марака следеће године. Венеција је, свакако, потрошила целу суму (85.000), гарантујући припремање веће флоте од оне која је била стварно потребна. Она је платила преостале 34.000 марака. Тај новац ће надокнадити пљачком Константинопоља када буде освојен (Spufford 1988: 226, 1). Зна се да су Млечани, као и многе друге државе, ковали свој новац од увезеног сребра из иностранства, док се никада није постављало питање да ли су српски динари ковани од увезеног сребра или сребра из рудника у властитој држави. Увек се сматрало да је у питању домаћи метал, пошто се знало да је, посебно у каснијим временима, средњовековна Србија била велики произвођач сребра (Чремошник 1933: 5). М. Ђоровић-Љубинковић (1956: 114) сматра да је у Србији било много злата и сребра и у време почетака династије Немањића. Сребро и злато се, највероватније, вадило и пре доласка Саса (после 1241. године и монголске најезде). У прилог томе говоре налази накита са почетка XIII века и реликвијари из времена Св. Саве, као што је онај нађен у Сијени, израђен од злата и сребра, са ћириличним натписима. М. Ђоровић-Љубинковић (1956: 114) пита се да ли је Св. Сава морао плаћати тај метал у иностранству када га је било сасвим довољно у Србији. В. Симић (1951: 14–16) подвлачи значај словенске металургије пре доласка Саса и претпоставља известан континуитет античког рударства у раном средњем веку, док С. Ћирковић (1997: 81, 7) заузима становиште да нема података којима би се могла потврдити а ни одбацити ова хипотеза, али он ипак почетке рударства у Србији везује за долазак Саса средином XIII века, који су донели развијенију технику рударске производње и основне елементе рударског права. Г. Чремошник (1925: 61; 1933: 6–8) не опредељује се у вези са датовањем две повеље у којима се први пут помиње Брсково у близини Мојковца на реци Тари – први

Minting of large coins – grossi (Fig. 1, 1a) could be most probably related to the long distance trade (Spufford 1988: 230).

In the above mentioned year 1201 the crusaders who ordered the ships paid only two thousand marks by borrowing them in Venice. As there was much less crusaders than expected they managed to bring only 49,000 marks in the following year. Venice certainly spent entire sum (85,000) as guarantee for the preparation of much larger fleet than it was actually required. So, Venice paid the remaining 34,000 marks. That sum of money was to be compensated after plundering of Constantinople when conquered (Spufford 1988: 226, 1). It is well-known that Venetians as many other states minted their coins of silver imported from abroad, while there was never a question whether Serbian dinars had been minted of imported silver or silver from the mines in Serbia. It has always been assumed that it was local metal as it was known that medieval Serbia had been great producer of silver, particularly in later times (Чремошник 1933: 5). M. Ćorović-Ljubinković (Ђоровић-Љубинковић 1956: 114) is of the opinion that there were large quantities of gold and silver in Serbia also in the time of establishing of the Nemanjić dynasty. Silver and gold were most probably exploited even before the arrival of the Saxon miners (after 1241 and the Mongolian invasion). In favor of this speak the finds of jewelry from the beginning of the 13th century and the reliquaries from the time of St. Sava, like the one made of gold and silver and with Cyrillic inscription that was discovered in Siena. M. Ćorović Ljubinković (Ђоровић-Љубинковић 1956: 114) wonders if St. Sava had to pay for that metal abroad when there was quite enough of it in Serbia. V. Simić (Симић 1951: 14–16) emphasizes importance of the Slavic metallurgy before the arrival of the Saxons (Sasi) and assumes certain continuity of antique mining in the early Middle Ages, while S. Ćirkovic (Ћирковић 1997: 81, 7) is of the opinion that there is no evidence to support but nor to reject such a hypothesis. However, he connects the beginning of mining in Serbia with the arrival of the Saxons in the mid 13th century who introduced advanced mining techniques and basic elements of the mining laws. G. Čremošnik (Чремошник 1925: 61; 1933: 6–8)

забележени центар продукције сребра у Србији и најстарији спољнотрговински центар средњовековне Србије. Он каже да не може ништа поуздано рећи о настанку тог центра металургије. Г. Чремошник је у недоумици око тога да ли је ове значајне повеље издао Стефан Првовенчани. Ипак, овај аутор закључује „да немамо право искључивати могућност ранијег, и чак врло раног ковања сребрног новца код Срба, ако коначно узмемо у обзир да је Брсково основано смишљеним планом и свесном намером, судећи по облику имена, вероватно још рано, у првој половини XIII столећа". Д. Гај-Поповић (1985: 106) сматра да су рудници на територији средњовековне Србије коришћени без прекида још од времена Римљана, те је сасвим могуће да је и у Брскову руда вађена још у првој половини XIII века. Доласком Саса у другој половини XIII века, рударство у Србији добија већи замах. На фресци Јуде који уместо сребрњака прима сребрне гривне са живописа Цркве Св. Ђорђа у селу Старо Нагоричино – из XIV века (Тодић 1993: Т. 5), приказан је један од старих начина плаћања у средњовековној Србији, из времена када новац још није био у употреби (Јанковић 2007: 214), и даје назнаку коришћења сребра у старијем периоду. *Листина* из Сокола код Бишћа (између Мостара и Благаја), датирана у 1380. годину, помиње коришћење сребрних гривни још у XIV веку – за намиривање судских спорова (Cronia 1927: 224).

Напред наведено указује на бројне недоумице и контроверзне ставове присутне у науци, који су везани за проучавање почетака ковања новца у средњовековној Србији, а чије би решавање помогло изучавању ове важне проблематике. Сматрамо да се превише значаја придаје доласку Саса и њиховом повезивању са самим почетком рударења. Оно је, свакако, постојало и раније, а Саси су само донели нову технологију и усавршили процес металургије. Наука нема егзактан одговор на важно питање када је реч о задовољавању услова за ковање новца – постојање метала.

Матапански грош, почев од Енрика Дандола, и динар српских владара матапанског типа, у изворима називан „denarius de Brescoa de bandera", потпуно су, као што је познато,

does not make conclusions concerning the dating of two charters where for the first time was mentioned Brskovo near Mojkovac on the Tara River – first recorded center of silver production in Serbia and the oldest foreign trade center of medieval Serbia. He says that he could not provide any reliable information about the establishing of that metallurgical center. G. Čremošnik is not sure whether these important charters were issued by Stefan the First-Crowned. Still, this author concludes that 'we have no right to rule out possibility of earlier even very early minting of silver coins in Serbia, especially if we take into account that Brskovo was established according to premeditated plan and with deliberate intention and judging by the form of its name probably very early, in the first half of the 13th century'. D. Gaj-Popović (Гај-Поповић 1985: 106) thinks that mines in the territory of medieval Serbia had been exploited without interruption already from the Roman times, so it is quite possible that ore had been extracted also in Brskovo already in the first half of the 13th century. Mining in Serbia gained greater momentum after the arrival of the Saxons in the second half of the 13th century. In a fresco from the church of St. George in Staro Nagoričino dating from the 14th century is depicted Judas receiving silver bracelets instead of silver coins (Тодић 1993: Т. 5). This represented one of ancient forms of payment in medieval Serbia, from the time when money had not yet been in use (Јанковић 2007: 214), and indicates how silver had been used in earlier times. *Listina* from Sokol near Bišće (between Mostar and Blagaj) dating from 1380 mentions use of silver bracelets even in the 14th century – for settling legal disputes (Cronia 1927: 224).

All mentioned above indicate that there are many perplexities and controversial opinions among the scholars that are related to the beginning of coinage in medieval Serbia and whose solving could help in the study of this important problem. We think that too much importance is paid to the arrival of the Saxons and their connections with the very beginning of mining. Mining had been certainly practiced earlier and Saxons only introduced new technology and improved the metallurgical process. Science does not have an exact answer to the important question when satisfaction of

Јуда ūрима сребрне ūривне, Старо Нагоричино, Црква Св. Ђорђа
Judas receives silver bracelets, Staro Nagoričino, Church of St. George

идентични, сем у натпису (упореди сл. 1, 1а и сл. 3, 3а).

Ниједна врста новца неке друге државе из овог периода (прве половине XIII века) није, колико нам је познато, налик млетачком грошу као српски динар матапанског типа.

Неки бугарски аутори (Sotirov 1999: 115) покушавају да наметну тезу по којој су (тек

conditions for minting coins is concerned – existence of metals.

The matapan grosso, starting with Enrico Dandolo and matapan type dinar of Serbian rulers identified in the sources as 'denarius de Brescoa de bandera' are absolutely identical as it is well-known except for the inscription (compare Fig. 1, 1a and Fig. 3, 3a)

Сл. 1, 1а. Млетачки грош / Fig. 1, 1a Venetian grosso

Сл. 3, 3а. Српски динар / Fig. 3, 3a Serbian dinar

Михаил II Асен (1246–1256) и његова мајка Ирина поставили основе бугарског и „балканског" ковања новца од сребра – у стилу и по стандарду венецијанско-млетачких гроша, које је после 1284. године било активно искоришћено „од страна на српски кралеви Стефан Драгутин и Урош II Милутин за сопствено монетоковање, као и тоа Шишмановци во вазалното Видинско кнежевство". И. Сотиров (1999: 114) сматра да се ковница

As far as we know no other type of coin from that period (first half of the 13th century) of any other state is so similar to the Venetian grosso as it is the Serbian dinar of matapan type.

Some Bulgarian authors (Sotirov 1999: 115) try to impose the thesis according to which (only) Michael II Asen (1246-1256) and his mother Irene laid foundations for the Bulgarian and 'Balkan' coinage of silver coins – in style and according to standards of Venetian grossi and

Ново Брдо налазила на бугарској територији, што наводно потврђује многобројни нумизматички материјал, који је, по њему, производ тамошње ковнице бугарских владара све до 1283/84. године. Међутим, многи извори противрече овом тумачењу.

За велику сличност српског новца из прве половине XIII века са млетачким матапанским грошевима, наравно, постоје јаки разлози. Та изразита сличност, чак и подударност новца, наводи на помисао о јаком утицају Венеције, односно о изузетно великој повезаности, па чак и савезу Србије и Венеције.

Напред смо навели да је ковање новца (новац је роба) једно од основних регалних права. Треба подсетити и на то да је новац још од антике, па преко Византије, као њене споне са средњим веком, представљао, модерно речено, политички мини-билборд, средство трговине, али и носач пре свега политичких порука. Он је веома драгоцен предмет, због живог колања од руке до руке и коришћења за промоцију политичких постулата одређене државе или владара.

У разматрање узимамо време релевантно за нашу тему, које започиње са настанком ове врсте новца – гроша, а то је, као што је већ поменуто, пролеће или рано лето 1201. године. У Србији је тада, вероватно, још на власти велики жупан Стефан – непосредно након политичког разиласка са Византијом, или баш у то време.[3] Реч је о времену протеривања византијске принцезе Евдокије – жене Стефанове, из Србије. Као краљ Дукље и Далмације, Вукан је примио Евдокију и жестоко замерио Стефану тај чин. То је био увод у грађански рат, сукоб који је, према Д. Синдику (1997: 15), започет још раније, између 1197. и 1200. године, вероватно одмах после Немањине смрти, у првој половини 1199. године. За хронологију тог сукоба је значајно писмо папе Иноћентија III, настало између 8. јануара 1202. и 8. јануара 1203. године – у

[3] Византија се тада налазила у великим тешкоћама, тако да се више није морало водити рачуна о њеним реакцијама. Наравно, тиме се и губио основни резон средњовековних владарско-политичких бракова –потреба заштите или могућност постизања одређених политичких циљева. Треба подсетити и на смрт Св. Симеона – Немање 13. фебруара 1199. године (Ћирковић 1981: 265).

it has been actively used after the year 1284 'by Serbian kings Stefan Dragutin and Uroš II Milutin for their coinage as well as by the Shishman dynasty in the vassal Vidin principality'. I. Sotirov (1999: 114) is of the opinion that Novo Brdo mint was situated in the Bulgarian territory as it is allegedly confirmed by numerous numismatic material, which according to him had been, produced in that mint of Bulgarian rulers until as late as 1283/84. Nevertheless, many sources disagree with this interpretation.

There are, of course, serious reasons for great similarity between Serbian coins from the first half of the 13th century and Venetian matapan grossi. Such pronounced similarity even identity of coins makes us think that there was strong Venetian influence, i.e., an exceptionally good connection and even alliance between Serbia and Venice.

We have already mentioned that issuing money (money is commodity) is one of the main regal rights. It should also be remembered that money already from the Antiquity through Byzantium as the link with Middle Ages represented in modern terms political mini-billboard, means of commerce but also first of all carrier of political messages. It is very valuable object because of its active changing hands and its use for promoting political standpoints of given state or ruler.

We are taking into consideration the time relevant for our subject that begins with introduction of this type of coin – grosso and that is as we have already mentioned spring or early summer of 1201. At that time was probably still in power in Serbia grand župan Stefan – immediately after political breaking up with Byzantium or just at that time.[3] It was the time when Byzantine princess Eudokia, wife of Stefan had been expelled from Serbia. Vukan as king of Duklja and Dalmatia welcomed Eudokia and strongly reproached Stefan because of that. That was an introduction to the civil war, conflict, which according to D. Sindik (Синдик 1997: 15)

[3] Byzantium was at that time in great problems so there was no need to take into account its reactions. Of course thus main reason for medieval royal-political marriages – need for protection or possibility to achieve certain political goals vanished. It should also be remembered that St. Simeon – Nemanja died on 13th of February 1199 (Ћирковић 1981: 265).

петој години његовог понтификата, којим се потврђује пријем писма угарског краља Емерика, а које садржи и обавештење о томе да је угарски владар повратио под своју власт земље великог жупана (Синдик 1997: 15). Према истраживањима Ст. Станојевића (1933: 97), сматрало се да је Вукан, уз помоћ угарске војске, у пролеће 1202. године освојио земље свога брата. По Ђ. Паулеру (1893: 627, 21, из: Синдик 1997: 15), на чији текст указује и Ст. Станојевић, постоји могућност да су угарски одреди раније упали у Србију и протерали Стефана већ 1201. године.[4] У прилог том мишљењу иде и документ о заклетви Венецијанца Лаура Зана из 1201. године (Синдик 1997: 15, нап. 9), у коме се наводи да је он у септембру 1201. године положио заклетву великом жупану „Степану" и његовим синовима, односно грађанима Котора – да ће верно обављати дужност кнеза у том граду. По Д. И. Синдику (1997: 15, 16), све то указује на могућност нешто ранијег почињања и ранијег завршетка сукоба – бар у Зети, најкасније током августа 1201. године. Може се тврдити да је Вукан 1201. године остао без Котора, као најзначајнијег града у Зети (Благојевић 2004: 35; Мишић 2011: 23).

Уздизање Вукана на српски престо је веома скупо плаћено. Краљ Емерик, папски експонент, интервенцију је схватио као стављање земље великог жупана под сопствену власт. Том приликом је Србију „унео" у угарску краљевску титулу, која је уз имена угарских владара помињана вековима – све до 1918. године (Ћирковић 1981: 268). Прогнани Стефан није остао пасиван, али се његова активност тешко може сагледати на основу савремених извора. То је друга непознаница у вези са овом темом. Поуздано се може тврдити да су и Стефанове акције имале ширу спољнополитичку позадину.

Крсташи у служби Млечана, који нису могли да плате оно што су обећали, наведени су на покрет против хришћанске Угар-

started even earlier, between 1197 and 1200, probably immediately after Nemanja's death, in the first half of the 1199. Significant for the chronology of this conflict is a letter by pope Innocent III dating from the period between 8th of January 1202 and 8th of January 1203 – in the fifth year of his pontificate. In that letter pope confirms receiving of the letter from Hungarian king Emeric and includes information that Hungarian ruler restored under his control the lands of grand župan (Синдик 1997: 15). According to investigations of St. Stanojević (Станојевић1933: 97) it was assumed that Vukan with help of the Hungarian army occupied the lands of his brother in the spring of 1202. According to Dj. Pauler (1983: 627, 21 in Синдик 1997: 15) whose text is also quoted by St. Stanojević there is a possibility that Hungarian troops invaded Serbia even earlier and expelled Stefan already in 1201.[4] In favor of this opinion speaks the document about an oath by Lauro Zan from Venice dating from 1201 (Синдик 1997: 15, note 9), where it is said that in September 1201 he swore to grand župan 'Stepan' and his sons, i.e. to the citizens of Kotor – that he would loyally perform the duty of *knez* (governor) in that town. According to D.I. Sindik (Синдик 1997: 15, 16) all this suggests the possibility of somewhat earlier beginning and earlier ending of the conflict – at least in Zeta, during August 1201 at the latest. It could be claimed that Vukan had lost Kotor, the most important town in Zeta in 1201 (Благојевић 2004: 35; Мишић 2011: 23).

Rising of Vukan to the Serbian throne had been paid very dearly. King Emeric, pope's exponent, understood the intervention as putting the lands of grand župan under his control. On that occasion he 'entered' Serbia into Hungarian royal title and it had been mentioned with the names of Hungarian rulers for centuries – until 1918 (Ћирковић 1981: 268). The expelled Stefan did not remain passive but his activity could be hardly perceived on the basis of contemporary sources. This is another unknown fact related to

[4] Угарски упад у Србију и насилне промене које је краљ Емерик извршио изазвале су реакцију у непосредном суседству – и на западу и на истоку. Босански бан Кулин је напао Вуканову Србију и није познато у којој мери му је нашкодио и евентуално помогао Стефану у настојању да се врати на српски престо (Ћирковић 1981: 269).

[4] Hungarian invasion of Serbia and forcible changes king Emeric carried out cause the reaction in the immediate neighborhood – in the west as well as in the east. Bosnian ban Kulin attacked Vukan's Serbia and we do not know how much he harmed him and helped Stefan in his attempt to regain Serbian throne (Ћирковић 1981: 269).

ске, иако се и сам угарски краљ придружио крсташком рату. Они су 11. новембра 1202. године, поред противљења једног броја крсташа и папе, на јуриш заузели Задар, који је тада био под угарском управом. Француски барон и крсташ Вилардуен је оставио опис тих догађаја (Ј. Ферлуга 1966: 54, 55). Може се закључити да је у време потпуног слабљења и пропасти Византије и отвореног непријатељства Угарске, као заштитника папских интереса на Балкану – савезника Вукановог, Стефану једино преостајало да, како се чини, нађе излаз у Венецији и њеном лошем односу са папском куријом.

Повратак Стефана Немањића на власт се најчешће повезује са нападом бугарског цара Калојана лета 1203. године, али се промене нису десиле тако нагло као у време угарског напада, вероватно две године раније. Калојанов напад није довео до уклањања Вукана са власти, већ је само створио услове за почетак Стефанове борбе за повраћај престола. У јесен 1203. године, после бугарског напада, папа је саветовао бугарског владара да склопи мир с Вуканом, како земља не би, због њихове нелоге, претрпела штете. Вукан ни 1204. године није био уклоњен с власти, што потврђује преписка између папе Иноћентија и краља Емерика, у којој се види да је још било актуелно питање Вукановог крунисања. Међутим, већ сама чињеница да је папин налог калочком архиепископу остао неостварен показује да Вуканов положај није био сигуран. Сукоби између краља Емерика и његовог брата Андрије, као и Емерикова смрт у јесен 1204. године још више су погоршали његов положај. У исто време је Вукановог противника Калојана папски легат крунисао за краља у Трнову (Ћирковић 1981: 270).

О интензивнијим везама Стефана и Венеције говоре и прве вести о Млечанима у српској држави са почетка XIII века, који су му, можда, и помогли да Зету поврати много пре осталих крајева своје државе. Већ је поменут документ из септембра 1201. године, у којем се Млечанин Лауро Зан спомиње као кнез Котора. Млечани су 1205. године запосели Дубровник. Може се претпоставити да их је од тог доба било више и у том граду и у Котору, иако за то нема потврда из савре-

this problem. It could be claimed with certainty that Stefan's actions also had broader foreign policy background.

The crusaders in Venetian service who were not able to pay what they had promised where encouraged to attack Christian Hungary despite the fact that Hungarian king himself took part in the Crusade. On the 11th of November 1202 despite disagreement of some crusaders and the pope they took by assault Zadar, which was then under Hungarian rule. French baron and crusader Villarduen left the description of these events (Ј. Ферлуга 1966: 54, 55). It could be concluded that in the moment of complete decline and fall of Byzantium and open hostility of Hungary as ally of Vukan and advocate of pope's interest in the Balkans the only remaining option for Stefan was, as it seems, to find support in Venice and its poor relations with the papal curia.

Returning of Stefan Nemanjić to power is usually connected with the attack of Bulgarian king Kaloyan in summer of 1203, but changes did not happen as abrupt as in the time of Hungarian attack, probably two years earlier. Kaloyan's attack did not result in deposing Vukan from the throne but just provided conditions for the beginning of Stefan's battle to take his throne back. After Bulgarian attack pope advised Bulgarian ruler in the fall of 1203 to make peace with Vukan in order to prevent damages to the land because of their disputes. Vukan had not been removed from power even in 1204 as it is confirmed in the correspondence between pope Innocent and king Emeric where it is obvious that problem of crowning Vukan was still an issue. However, the mere fact that pope's order to the Kaloč archbishop remained unrealized reveals that Vukan's position was not safe. Conflicts between king Emeric and his brother Andrew as well as the death of Emeric in the autumn of 1204 made his position even worse. At the same time the papal legate crowned Vukan's opponent Kaloyan as king in Trnovo (Ћирковић 1981: 270).

More intensive relations between Stefan and Venice are confirmed also by first reports about the Venetians in Serbian state in the beginning of the 13th century and they perhaps helped him to regain Zeta much before the other parts of his state. We have already mentioned document from September 1201 where the Venetian Lauro Zan

мених извора (Ћук 1986: 137).[5] Р. Ћук (1986: 15) истиче да Венеција није била у добрим односима са папском куријом током понтификата Иноћентија III – од 1196. до 1216. године.

Борбе Стефана и Вукана су, вероватно, окончане 1204, или у току 1205. године, обнављањем стања које је успоставио Немања, након чега је уследило њихово коначно измирење (Максимовић 1986: 442). Стефан је поново постао велики жупан и владар целе државе, а Вукан је задржао титулу великог кнеза, како га титулише *студенички натпис*, али је његова управа и статус удеоног кнеза сведена на Зету, односно на Далмацију и Дукљу (Мишић 2011: 23). У Дукљи је традиционално задржао титулу краља, као и његов син Ђорђе, којом се већ 1208. године обавезао на то да ће бити пријатељ Венеције (Благојевић 2004: 35, 36). Измирење Стефана и Вукана је, по Сави, било већ постигнуто када су му браћа, сазнавши за светогорске неприлике изазване доласком латинских освајача, „пошто се у томе крају узбудише народи", заједно упутила посланицу са молбом да пренесе очеве мошти у Србију, највероватније у току 1206. године (Максимовић 1986: 438, 441, 442). Преношење моштију Св. Симеона из Хиландара у Студеницу се може датовати у почетак 1207. године, а канонизација у 13. фебруар исте године, на осмогодишњицу његове смрти (Максимовић 1986: 437–443).[6]

Централни догађај који је утицао на збивања на Балканском полуострву у првој

[5] Везе Србије и Венеције су успостављене још давно, женидбом дуждевог сина са ћерком жупана Десе шездесетих година XII века, а утицај Венеције на Србију се препознаје и у великом византијско-млетачком рату 1171. године, када су борбе букнуле и у Србији. По Кинаму, Млечићи су тада наговорили Србе да се одметну. Дужд Витале Микијели је, са флотом од 120 лађа, отпловио према Грчкој (септембра 1171). Успут је био у византијској Далмацији и потчинио Дубровник, склопивши тада са Млецима уговор, који је служио као узор за односе после 1205. године. Тиме су везе Венеције са Србима – суседима Дубровника, биле олакшане (Јиричек 1922: 191).

[6] До измирења је, свакако, дошло после априла 1204. године, а пре априла 1207. године, када се Стефан и Вукан заједно помињу у уговору склопљеном између Дубровника и Котора (Ћирковић 1981: 270, 17).

is mentioned as *knez* (governor) of Kotor. The Venetians occupied Dubrovnik in 1205. It could be assumed that since that time there were quite many of them in that town as well as in Kotor although there is no confirmation in the contemporary sources (Ћук 1986: 137).[5] R. Ćuk (Ћук 1986: 15) emphasizes that Venice was not on good terms with Roman Curia during the pontificate of Innocent III – from 1196 to 1216.

Clashes between Stefan and Vukan were probably finished in 1204 or sometime during 1205, the situation established by Nemanja was restored and then their final reconciliation followed (Максимовић 1986: 442). Stefan once again became grand župan and ruler of the entire state and Vukan retained the title of grand duke as he is titled in the *Studenica inscription*, but his control and status of joint duke was reduced to Zeta, i.e. Dalmatia and Duklja (Мишић 2011: 23). He traditionally maintained title of king in Duklja as well as his son Djordje and already in 1208 he promised to be the ally of Venice (Благојевић 2004: 35, 36). Stefan and Vukan according to Sava had already been reconciled when his brothers after being informed about troubles at Mount Athos after arrival of the Latin conquerors ('as in that region people became disturbed') sent him a letter together asking him to transfer their father's relics to Serbia, most probably during 1206 (Максимовић 1986: 438, 441, 442). Transfer of the relics of St. Simeon from Hilandar to Studenica could be dated to the beginning of 1207 and he had been canonized on the 13th of February of the same year on the eight anniversary of his death (Максимовић 1986: 437–443).[6]

[5] Connections between Serbia and Venice had been established much earlier when doge's son married daughter of župan Desa in the 1160s and influence of Venice on Serbia could be recognized also in big Byzantine-Venetian war of 1171 when there were conflicts also in Serbia. According to Kinnamos the Venetians persuaded Serbs to desert Byzantium. Doge Vitale Michieli sailed with fleet of 120 ships toward Greece (September 1171). On his way he was in Byzantine Dalmatia and subjugated Dubrovnik that concluded contract with Venetians that was used as model for the relations after 1205. This also made easier relations between Venice and Serbs as the neighbors of Dubrovnik (Јиричек 1922: 191).

[6] Reconciliation certainly took place after April 1204 and before April 1207 when Stefan and Vukan are mentioned together in the contract concluded between Dubrovnik and Kotor (Ћирковић 1981: 270, 17).

половини XIII века је, наравно, био освајање Цариграда 13. априла 1204. године, као последица IV крсташког рата.[7] Историчари су „сагласни у мишљењу да 1204. година обележава *крај Византије* као универзалног царства" (Арвелер 1988: 115) и да „теорију *imperium universale* смењује нова теорија сажета у појму *imperium unicum*", која се постепено рађала и учвршћивала (Радић 2003, 91 из: Благојевић 2004: 252, 17).

Рушењем Византијског царства, на чијим темељима су западни освајачи основали низ нових држава, које су постојале под окриљем новообразованог Латинског царства у Цариграду, срушено је вековно веровање о вечитости универзалног царства хришћанске васељене. Нестанак Византијског царства, баштиника традиције Римског царства, показао је суседним државама на Балкану све његове слабости, по којима се ова некада велика сила није разликовала од осталих држава, а то је опет отворило и њихове аспирације према бившој византијској територији.

Поменути сплет догађаја је отворио нове путеве политичких и економских веза и интереса неких западних држава према централним и југоисточним деловима Балканског полуострва. Поред западних државних творевина, формирале су се и оне, израсле на рушевинама Византије, које су на разним странама бивше византијске територије покушавале да наставе државне и црквене традиције несталог царства.

Само у визури тих суштинских промена ситуације и односа снага на југоистоку Балканског полуострва се мора посматрати и политика Стефана Немањића и његових најближих наследника, јер је Србија била изложена сучељавању интереса и утицаја Истока и Запада (Ферјанчић 1981: 297).[8] Реално

[7] И раније је било идеја о нападу на Цариград. План да заузму византијску престоницу имали су и Немци Фридриха I Барбаросе 1189. године. За овај подухват су били потребни помоћни одреди Срба и Бугара. Тада је план о заједничкој борби против Византије, за коју се Немања залагао у Нишу, осујећен још једном, када је фебруара 1190. године дошло до споразума немачког и византијског цара Фридриха I и Исака II Анђела (Калић 1981: 257/8).

[8] Може се утврдити разлика између значења појмова Исток и Запад у текстовима XIII и XIV века и у савременом историјском мишљењу. У схватањима

Central event, which had impact on events in the Balkan Peninsula in the first half of the 13th century, was the conquest of Constantinople on the 13th of April 1204 as a consequence of the Fourth Crusade.[7] Historians 'agree in opinion that the year 1204 marks the *end of Byzantium* as universal empire' (Арвелер 1988: 115) and that 'theory of *imperium universale* has been replaced by new theory summarized in the concept of *imperium unicum*' that gradually emerged and consolidated (Радић 2003, 91 in Благојевић 2004: 252, 17).

Destruction of the Byzantine Empire on whose foundations western conquerors established series of new states under the protection of newly-instituted Latin Empire in Constantinople meant obliteration of centuries-long belief in the eternity of universal empire of Christian ecumene. Disappearance of the Byzantine Empire as successor of the Roman imperial tradition revealed to the neighboring states in the Balkans all its weaknesses according to which that once great power did not distinguish from other states and it on the other hand instigated their aspirations for the former Byzantine territory.

Mentioned concatenation of events opened new routes of political and economic connections and interests of some western states towards the central and southeast parts of the Balkan Peninsula. In addition to the western state creations there were also new ones, which rising from the ruins of Byzantium tried to continue state and church traditions of the vanished empire in the different regions of the former Byzantine territory.

Only against the background of these essential changes of situation and balance of power in the southeast of the Balkan Peninsula must be also considered the policy of Stefan Nemanjić and his closest successors, as Serbia had been exposed to conflicts of interests and influences

[7] There were earlier also ideas to attack Constantinople. Germans with Frederick I Barbarossa were planning to capture Byzantine capital in 1189. For that undertaking they needed auxiliary units of Serbs and Bulgarians. Then the plan for joint action against Byzantium that Nemanja talked about in Niš had been thwarted once again when in February 1199 German and Byzantine emperors, Frederick I and Isaac II Angelos, came to an agreement (Калић 1981: 257/8).

процењујући политичку ситуацију на Балкану после крсташког освајања Цариграда, Стефан Немањић је водио рачуна о насталим променама и појачаном интересовању неких западних држава за збивања на овом простору, међу којима је, пре свега, била Венеција.

Млетачка република је извукла неизмерне политичке и економске користи из свих наведених догађаја. Запосела је главне трговачке центре и поморске путеве у водама бивше Византије и одлучно је утицала на образовање нових крсташких држава. Млетачки дужд се називао господарем четвртине и половине (од четвртине) Римског царства. За разлику од свих барона, који су завладали појединим деловима бивше Византије, он није сматран вазалом новог латинског цара и уговором је био ослобођен заклетве на верност. Млетачка република је постала велика колонијална сила на Истоку, што значи да је загосподарила Јадранским и Егејским морем, као и мореузима, и имала контролу над прилазима Цариграду (Острогорски 1959: 397–399).[9] Латински патријарх у Цариграду био је Млечанин (Ћирковић 1998: 32). На исти начин као цела византијска територија је подељен и сам Цариград. Млеци су добили 3/8 градске територије, док је цар задржао 5/8.[10]

from East and West (Ферјанчић 1981: 297).[8] Appraising realistically political situation in the Balkans after Crusaders conquered Constantinople Stefan Nemanjić was taking care about ensuing changes and increased interest of some western states for situation in this region and first among them had been Venice.

The Republic of Venice derived huge political and economic profits from all the mentioned events. It occupied main commercial centers and sea routes in the former Byzantine waters and had decisive impact on creation of new Crusader states. The doge of Venice was named as master of the quarter and half (of the quarter) of the Roman Empire. In contrast to all barons, which ruled over certain parts of former Byzantium he had not been considered the vassal of new Latin king and according to contract he was excluded from paying him homage. Republic of Venice became big colonial power in the East and it means that it ruled Adriatic and Aegean Sea as well as the straits and had control over the approaches to Constantinople (Острогорски 1959: 397–399).[9] Latin patriarch in Constantinople was the Venetian (Ћирковић 1998: 32). Constantinople had been divided in the same way as the entire Byzantine territory. The Venetians got 3/8 of the city territory while emperor maintained 5/8.[10] G. Ostrogorski (Острогорски

средњовековних српских писаца Исток заступају Јерусалим и Света земља, па је разумљиво да се Србија сматра Западном земљом. У модерном начину мишљења су Исток и Запад испуњени верском, односно идеолошком садржином. У текстовима који говоре о Св. Сави подвојеност између католичког и источноправославног дела хришћанског света не везује се за Исток или Запад. Писцима XIII века је Србија део Запада, јер Исток за њих има мистично значење (Ћирковић 1998: 27–37).

[9] Нова млетачка моћ на Истоку заснивала се на запоседању најважнијих лука и острва на целом путу од Венеције до Цариграда. Венеција је касније (1205) држала Драч и Дубровник на Јадрану. Преузела је Јонска острва, Крит (првобитно додељен Бонифацију Монфератском), већину острва у архипелагу са Евбејом, Андросом и Наксосом и најважније луке на Хелеспонту и Мраморном мору – Галипољ, Радосто, Хераклеју, па чак и Једрене у унутрашњости царске Тракије (Острогорски 1959: 397).

[10] Још од времена латинског освајања Византије у IV крсташком рату све до средине XIV века млетачки дужд се називао „quarte partis et domidie imperii Romaniae dominator“ (Марјановић-Душанић 1997: 83, нап. 77).

[8] There could be established the difference between the meaning of terms East and West in the 13th and 14th century texts and in modern historical texts. For the medieval Serbian writers East meant Jerusalem and the Holy Land so consequently Serbia is considered the Western state. In modern thoughts terms East and West contain religious i.e. ideological contents. In the texts about St. Sava division between Catholic and Eastern Orthodox part of Christian world is not associated with East and West. For the 13th century writers Serbia is part of the West as East has for them rather mystical meaning (Ћирковић 1998: 27–37).

[9] New Venetian power in the East was based on occupation of most important ports and island along the entire route from Venice to Constantinople. Venetia later (in 1205) also held Durres and Dubrovnik on the Adriatic coast. It took over the Ionian islands, Crete (initially granted to Boniface of Montferat) most of island in the archipelagos with Euboea, Andros and Naxos and the most important ports in Hellespont and Marmara – Gallipoli, Radosto, Heraclea and even Edirne in the interior of imperial Thrace (Острогорски 1959: 397).

[10] Already from the time of Latin conquest of Byzantium in the Fourth Crusade until the mid 14th century

Како Г. Острогорски (1959: 397) наводи, „крај ове силе још беднија изгледа слабост латинске власти, распарчане у низ засебних држава и државица".

Поменуте чињенице упућују на логичан закључак да су интензивне и, рекли бисмо, судбинске – и под наведеним околностима једино могуће, везе Венеције и српског великог жупана Стефана биле успостављене још док Венеција није била сила каква је постала након пада Константинопоља 13. априла 1204. године. Оне су, по свему судећи, успостављене у време Стефанове борбе за опстанак – против моћних непријатеља. На то указује и раније наведен документ из септембра 1201. године, на основу којег се види да је Млечанин Лауро Зан постао кнез Котора „благодарећи милости господина великог жупана Стефана" (Ћук 1986: 137), дакле из времена када је Стефан сигурно већ збачен са престола, а након што је протерао Вукана из Котора – још 1201. године (Благојевић 2004: 35), повративши Зету уз помоћ Венеције. Стефан је, можда, на неки начин (као савезник) касније подржао, а вероватно и материјално потпомагао, напад крсташа у служби Венеције на Задар под управом Угарске[11] 11. новембра 1202. године. Како год се то догодило, млетачко скретање крсташа на Задар и конфронтација са Угарском и Вукановим савезником, краљем Емериком, није могла а да не одговара Стефановим интересима.

Да ли је и колико био повезан са Млечанима и дуждем Енриком Дандолом у време похода на Константинопоље и у вези са њим и колике су биле могућности за то, не можемо знати. Неки вид учешћа, у одсудним годинама експанзије Венеције, као велике територијалне силе, највероватније је био пресудан за успостављање веза. Они који би помислили да је било какво Стефаново учешће у активностима око заузимања Цариграда немогуће и да би таква размишљања представљала јерес требало би да се присете односа

[11] У XII веку Угарска почиње да показује све веће интересовање за прилике у балканским земљама. На самом почетку века (1102) потчинила је Хрватску, а затим и приморске градове. Најзад је потчинила и Босну, најкасније у трећој деценији XII века (Острогорски 1959: 345).

1959: 397) says that 'alongside such dominance, the weakness of Latin authority divided among separate states and statelets looks even more miserable'.

The mentioned facts suggest logical conclusion that intensive and we should say crucial – and under given circumstances only possible connections between Venice and Serbian grand župan Stefan had been established even before Venice was such a great power as it became after fall of Constantinople on the 13th of April 1204. These relations were, by all appearances, established in the time of Stefan's struggle for survival – against powerful enemies. This is also suggested by previously mentioned document from September of 1201 where we can see that the Venetian Lauro Zan became *knez* (governor) of Kotor 'thanks to the favor of his grace grand župan Stefan' (Ћук 1986: 137), that is from the time when Stefan was without doubt dethroned and after expelling Vukan from Kotor – already in 1201 (Благојевић 2004: 35), he regained Zeta with the help of Venice. Later Stefan perhaps in a certain way (as an ally) supported and probably also sponsored the attack of Crusaders in Venetian service on Zadar controlled by Hungary[11] on the 11th of November 1202. Whatever happened, the Venetian turning of the Crusaders toward Zadar and confrontation with Hungary and Vukan's ally king Emeric could not have been opposed to the Stefan's interests.

Whether and how much Stefan was related to the Venetians and the doge Enrico Dandolo in the time of campaign against Constantinople and in connection with it what were the possibilities for that we could not know. Certain aspect of participation in the decisive years of the expansion of Venice as great territorial power was most probably crucial for establishing the relationships. Those who might think that any participation of Stefan in the activities regarding conquest of Constantinople is impossible and that such notions should be understood as

the doge of Venice had the title 'quarte partis et domidie imperii Romaniae dominator' (Марјановић-Душанић 1997: 83, нап. 77).

[11] Hungary starts to show more and more interest for the situation in the Balkan states in the 12th century. At the beginning of century (1102) it subdued Croatia and then coastal towns as well. Finally it subdued Bosnia in the third decade of 12th century at the latest (Острогорски 1959: 345).

Византије и Србије током Немањине владавине, а свакако и раније српске историје. Док је Византија била жива и снажна, није било говора о самодржављу околних земаља.

О јакој политичкој вези између Стефана Немањића и његових савезника – Млечана, створеној у веома тешким и за њега одсудним тренуцима, свакако сведочи и брак са унуком дужда Енрика Дандола – Аном, који није прецизно датован.[12]

Према подацима млетачког дужда Андрије Дандола (1343–1354; *Chronica per extensum descripta*), Стефан се оженио Аном 1216. или 1217. године (Ћук 1986: 13). Тај податак је оспорен у савременој науци, а Р. Ћук (1986: 13) сматра да је брак склопљен знатно раније, око 1207/8. године. Према њеном мишљењу, аргумент за ову тврдњу лежи у чињеници да је тај брак, као и сви остали средњовековни владарски бракови, имао чисто политички карактер и да се може претпоставити да је склопљен убрзо после крсташког освајања Цариграда, тј. око 1207/8. године. Аутор наглашава да је тада био и најјачи утицај Млечана на Балканско полуострво. Та аргументација се, наравно, може прихватити, али смо скептични у вези са датовањем. Зашто је датован тек тада? Сматрамо да је 1205. године, у време Стефановог повратка на великожупански престо, договорен брак. Већ тада је Венеција, на челу са Енриком Дандолом, постала доминантна сила на Медитерану и само тиме се може и објаснити Стефанов повратак на власт. Наглашавамо да је реч о уговореном а не склопљеном браку. Свакако треба претпоставити да је дошло до веридбе и да је, као што је обичај, веренички статус требало да траје годину дана. Веридба је, свакако, обављена за живота Енрика Дандола, који је умро исте године. Политичка важност овог брака захтевала је брзину, јер је дужд био веома стар и болестан човек (умро је 1205. године, са преко 90 година) и очекивало се да ће убрзо умрети. Можда је до веридбе дошло и раније – у току 1204. године, док је Стефан био у изгнанству, што је, свакако, могуће под датим околностима, које смо напред навели – као нека врста подршке у време одсудних дана за млетачку превласт

[12] Јиричек сматра да је посредовао дубровачки кнез Ђовани Дандоло (Јиричек 1922: 216).

heresy should remember the relations between Byzantium and Serbia during Nemanja's reign and certainly also the earlier Serbian history. While Byzantium was vital and strong there was no question about independence of the neighboring states.

Strong political connection between Stefan Nemanjić and his allies – the Venetians, established in very difficult and for him decisive circumstances is certainly confirmed by his not precisely dated marriage to Anna, grand-daughter of doge Enrico Dandolo.[12]

According to records of Venetian doge Andrea Dandolo (1343-1354; *Chronica per extensum descripta*), Stefan married Anna in 1216 or 1217 (Ћук 1986: 13). This information has been challenged in contemporary science and R. Ćuk (Ћук 1986: 13) thinks that marriage was concluded much earlier, around 1207/8. Argument for such statement according to her opinion, lies in the fact that this marriage like all other medieval royal marriages was of entirely political character and it could be assumed that it was effectuated soon after Crusaders conquered Constantinople, i.e. around 1207/8. Author emphasizes that Venetian influence in the Balkans was strongest in that time. Such argumentation could of course be accepted but we are somewhat skeptical considering the date. Why it is dated so late? We think that marriage had been agreed in 1205 when Stefan resumed the grand župan throne. Venice with the doge Enrico Dandolo already at that time became dominant power in the Mediterranean and Stefan's regaining power could be explained only taking into account that fact. We would like to emphasize that the marriage had been agreed but not concluded. It should be assumed that betrothal was announced and as it was common the betrothal should last one year. The betrothal was certainly performed during the life of Enrico Dandolo, who died in the same year. Political importance of this marriage required haste as the doge was very old and sick man (he died in 1205 being well over 90 years old) and expected to die soon. Perhaps the betrothal took place even earlier – during 1204 while Stefan was in exile and it is certainly possible considering given circumstances we mentioned as some kind of support

[12] Jiriček thinks that intermediary was *knez* of Dubrovnik Giovanni Dandolo (Јиричек 1922: 216).

на Медитерану. Вероватно је дошло и до притиска који је извршио Енрико Дандоло – као „quarte partis et domidie imperii Romaniae dominator“ и као најзначајнија политичка личност у то доба на Медитерану, захтевајући да се његов будући зет врати на престо. Знамо да је византијско правило било да царски зетови морају бити владари у својим земљама. Међутим, то није био обичај и пракса само код Византинаца. Познат је исти захтев Фридриха I Барбаросе приликом сусрета са Немањом у Нишу 27. јула 1189. године. Тада му је Немања понудио војну помоћ од 20.000 ратника уколико Немачка започне непријатељство против Византије. Немања је тада понудио вазални однос немачком цару, како би добио потврду свих територија које је освојио од Византије и које ће убудуће освојити. Да би српско-немачке везе биле дуготрајније, током разговора је утаначено да се Тољен – син Немањиног брата Мирослава, кнеза Хумског, ожени ћерком истарског маркгрофа Бертхолда од Андекса, из царске пратње у Нишу. Том приликом је било договорено да кнез Тољен наследи свог оца – пре своје браће; из чега следи да он није био најстарији син кнеза Мирослава (Калић 1981: 257). Тај уговор вероватно није био реализован због промене односа у Србији, до које је дошло у току 1190. године. Кнез Мирослав је, изгледа, те године дошао у сукоб са братом Стефаном Немањом. На то упућује уговор кнеза Мирослава са Дубровчанима од 17. јула 1990, којим му се даје право азила, што значи да у том тренутку није био у својој земљи – због сукоба са братом у коме је био поражен (Мишић 1996: 50). Из повеље Стефана Немање дате граду Сплиту се види да Хумском земљом управља његов најмлађи син – Растко Немањић, који је пре одласка у Свету Гору провео две године у Хуму (од 1190. до краја 1191) (Мишић 1996: 50). Судећи по тим догађајима, Стефан Немања је настојао да споредне чланове династије уклони из српских земаља (Мишић 1996: 50), што би се, можда, могло окарактерисати као почетак централизације државе.

Из наведеног се може закључити да су, по правилу, владари доминантних сила захтевали да личности родбински повезане са њима дођу на власт у земљама у којима су

in the time of crucial days for the Venetian dominance in the Mediterranean. It is probable that Enrico Dandolo exerted certain pressure as ‘quarte partis et domidie imperii Romaniae dominator’ and as the most important political person in the Mediterranean at that time, demanding that his future son-in-law should be restored to the throne. We know that Byzantine rule was that imperial sons-in-law must be the rulers in their countries. Nevertheless, it was not custom and practice only in Byzantium. It is known that Frederick I Barbarossa had the same demand at the meeting with Nemanja in Niš on the 27th of July 1189. On that occasion Nemanja offered him 20,000 soldiers strong military assistance if Germany initiates hostilities against Byzantium. Nemanja also offered to the German emperor to become his vassal in exchange for confirmation of all Byzantine territories he had conquered and the others he intended to occupy in the future. In order to make Serbian-German relations long lasting it had been agreed at that meeting that Toljen – son of Nemanja’s brother Miroslav, duke of Hum, would marry the daughter of Berthold of Andechs, margrave of Istria who was in the royal retinue in Nis. It was also agreed on that occasion that duke Toljen would succeed his father on the throne – prior to his brothers and that means he was not the eldest son of duke Miroslav. (Калић 1981: 257). That agreement had probably not been realized because situation in Serbia changed during 1190. It seems that duke Miroslav came into conflict with his brother Stefan Nemanja in that very year. It is indicated by contract between duke Miroslav and citizens of Dubrovnik from the 17th of July 1190 granting him right of asylum meaning he was not in his state because he had been defeated in a clash with his brother (Мишић 1996: 50). From the charter issued by Stefan Nemanja to the city of Split it is clear that Hum was under the control of his youngest son – Rastko Nemanjić who before leaving for Mount Athos spent two years in Hum (from 1190 to the end of 1191) (Мишић 1996: 50). Judging by these events Stefan Nemanja attempted to remove secondary members of the dynasty from the Serbian lands (Мишић 1996: 50) and that perhaps could be characterized as the beginning of state centralization.

желели да успоставе утицај, или је тим земљама требала њихова заштита, а бракови су били залог тих споразума.

Раније је истакнуто да се недовољно пажње посвећује тумачењу саме представе на српском средњовековном новцу. Још од античких времена, а посебно од античког Рима, флан новца се користи за емитовање актуелних политичких порука, што би указивало на то да он од давнина има, осим утилитарне, и пропагандну улогу.

На српском динару матапанског типа, који представља, осим када је реч о натпису, верну копију венецијанског гроша, приказан је Св. Стефан како српском владару (великом жупану, а касније краљу) пружа „крсташ барјак". Тај барјак је изразито западни симбол (Grierson 1975: 27, fig. 20).[13] Седећи Христ на аверсу и две стојеће фигуре на реверсу су византијски узор и воде порекло од византијских прототипова раног XII века (сл. 2, 2а). Застава приказана на тим прототиповима је другачија: реч је о традиционалној

[13] О овоме сведоче историјски извори. Значајан податак даје нам писмо Гргура VII са почетка 1077. године упућено „Михајлу краљу Словена" – дукљанском владару. Михајло је захтевао да добије од папе заставу Св. Петра, што би био знак стављања под његову заштиту, можда и ступање у вазални однос (Ћирковић 1981: 189, 190). Дукљанском владару је био узор пример хрватског краља Звонимира, кога је 1075. године папски легат прихватио као папског вазала и увео у краљевску власт уручујући му заставу, мач, скиптар и круну (Ћирковић 1981: 190, нап. 21). Из I крсташког рата имамо податак да су хералди Ига од Вермандоа, рођеног брата француског краља, пренели поруку византијском цару Алексију I Комнину, у којој се, између осталог, наводи: „Знајте да наш господар Иго ускоро стиже и да је вођа целокупне армије која долази из Француске. Са собом доноси из Рима златну заставу св. Петра" (Фајфрић 2000: 59). За нашу тему је посебно значајно помињање заставе Св. Петра којом папа ставља под заштиту световне владаре. То је знак покровитељства папе над крсташком војском и њиховим војним походом. Односи вазалства, у који су ступиле вође I крсташког рата према Алексију I, унели су нова државноправна схватања у византијски свет. Ускоро су успостављени слични односи – и са неким земљама на византијској периферији, тако да је принцип вазалне повезаности постао важан елемент позновизантијског поретка. Убрзаној феудализацији допринео је додир са Западом (Острогорски 1959: 352, 353).

It could be concluded from the mentioned above that rulers of dominant powers usually demanded persons related to them by marriage to come to power in the states where they wanted to establish their influence or those states required their protection and the marriages were the guaranty of these agreements.

It has been emphasized earlier that not enough attention is paid to the interpretation of representation on the Serbian medieval money. Since the antique times and especially from the Roman period coin flan had been used for sending out actual political messages suggesting that coins from bygone times had not only utilitarian but also propagandistic role.

On Serbian dinar of matapan type, which was, except for the inscription, true copy of the Venetian grosso is depicted St. Stephen handing to Serbian ruler (grand župan and later king) banner with a cross. Such banner is the distinctively western symbol (Grierson 1975: 27, fig. 20).[13] Seated Christ on the obverse and two standing

[13] There are data about that in historical sources. Important information comes from the letter by Gregory VII from the beginning of 1077 to 'Mihajlo king of Slavs" – ruler of Duklja. Mihajlo asked from the pope the banner of St. Peter as a sign of being under his protection or perhaps being his vassal (Ћирковић 1981: 189, 190). Role model for the ruler of Duklja was Croatian king Zvonimir who was accepted in 1075 by papal legate as the vassal of the pope and introduced him to regal power by presenting him banner, sword, scepter and crown (Ћирковић 1981: 190, нап. 21). There is the information from the First Crusade that heralds of Hugh of Vermandois, brother of French king, delivered the message to Byzantine emperor Alexius I Comnenus where among other things was said: You should know that our master Hugh is coming soon and that he is the leader of the entire army coming from France. He is bringing with him from Rome the gold banner of St. Peter' (Фајфрић 2000: 59). Particularly interesting for our subject is mentioning of the banner of St. Peter by which pope puts under his protection the secular rulers. It is the sign of pope's patronage over the Crusaders army and their campaign. The vassal relationships established between the leaders of the First Crusade and Alexius I introduced new government of law meaning in the Byzantine world. Soon similar relations were established also with some states in the Byzantine periphery, so the principle of vassal connections became an important element of the Late Byzantine system. Also, connections with the West resulted in more rapid feudalization. (Острогорски 1959: 352, 353).

римској војној застави – лабаруму. Овај најмаркантнији детаљ – жижа представе се, наравно, уклапа у историјски контекст времена у ком је новац настао. Уже датовање ковања динара матапанског типа – са натписом DVX, из збирке Душанића, који највероватније има меморијалну улогу, требало би, што наглашава и сам С. Ст. Душанић (1991: 77), повезати са неким важним догађајем, а то би, по њему, могло бити венчање Стефана Немањића и Ане Дандоло. До брака је, највероватније, дошло од краја 1206. до 1208. године, али не због аргументације коју је дала Р. Ћук – да је Венеција тада имала највећи утицај на Балкану, већ због смрти Енрика Дандола (1205) и жалости у породици Дандоло, када није било примерено да се обави венчање, као и због преноса Немањиних моштију у Србију, на самом почетку 1207. године. Наравно, морамо навести и могућност Стефанове савезничке, финансијске помоћи у сребру венецијанском дужду, која је везана за војне операције од 1202. до 1204. године, за чију сврху је, могуће, у Венецији кован тај новац, скоро идентичан млетачком грошу, али са натписом самосталног владара који је обезбедио метал за његово ковање. Чак је био идентичан и најмаркантнији део натписа – DVX, по коме су га препознавали скоро неписмени корисници тога времена. Крст на застави би се могао повезати са крсташима и крсташким походом. Детаљ на новцу је биран тако да одговара прилици за коју је кован, а то је, у овом случају, било финансирање IV крсташког рата – односно исплата радника који су израђивали бродове, снабдевање флоте и унајмљивање морнара (Spufford 1988: 226). Вероватно је, како смо већ навели, велики број тих српских динара касније у Венецији био претопљен у домаће грошеве, па су стога веома ретки.

Војни походи и њихови успеси, који су Венецију учинили доминантном силом на Медитерану, били су, како се чини, једини могући излаз збаченог великог жупана Стефана. Морамо се подсетити и чињенице да се он, изгубивши ослонац у Византији, која је трпела поразе и чија је моћ незадрживо опадала, окренуо папству. Када је на папски престо дошао Иноћентије III (1198–1216), Стефан му се обратио са молбом за добијање

figures on the reverse represent the Byzantine model and originate from the early 12th century Byzantine prototypes (Fig. 2, 2a). Banner depicted on those prototypes is different; it is traditional Roman military standard – labarum. This most striking detail – focal point of the representation certainly fits into historical context of time when the coin had been minted. More precise date of minting the dinar of matapan type with inscription DVX from Dušanić Collection that was most probably of memorial character should be related to some important event, as suggested by S. St. Dušanić (Душанић 1991;77), and that according to him could have been the wedding of Stefan Nemanjić and Anna Dandolo. This wedding took place most probably between the end of 1206 and 1208 but not because of argumentation suggested by R. Ćuk – that Venice at that time had the greatest influence in the Balkans but because of the death of Enrico Dandolo (1205) and period of mourning in Dandolo family when it was not suitable to celebrate the wedding and also because of the transfer of Nemanja's relics to Serbia at the very beginning of the 1207. Of course, we must also mention the possibility that Stefan as ally provided financial help in silver to the Venetian doge for the military operations between 1202 and 1204. It is possible that those coins almost identical to the Venation grossi had been minted in Venice for that purpose, but with inscription of the independent ruler who provided metal for the coins. Even the most striking segment of inscription – DVX according to which it had been recognized by almost illiterate population of that time had been identical. Cross on the banner could be associated with Crusaders and Crusade. Detail on the money had been chosen in order to correspond with the occasion for which it had been issues and it was in this case the financing of the Fourth Crusade – paying the workers who built ships, obtaining provisions and hiring sailors (Spufford 1988: 226). It is probable, as we already mentioned, that large quantity of those Serbian dinars were later in Venice remelted in local grossi, hence they are very rare finds.

Military campaigns and their successes, which had made Venice dominant power in the Mediterranean were, as it seems, the only possible solution for the deposed grand župan Stefan. We must also remember the fact that he turned

краљевске круне. Он је, свакако, очекивао да ће крунисањем задобити краљевски ранг међу владарима и да ће на тај начин и формално бити санкционисана самосталност, извојевана у дотадашњим политичким борбама. Иноћентије III је показао спремност да изађе у сусрет Стефановој молби, те је одредио легата који је имао обавезу да обави крунисање. План је остао неиспуњен због противљења угарског краља (Ћирковић, 1981: 266), који је, да подсетимо, тада држао Задар.

Д. Анастасијевић (1935: 2, 3) наводи да се велико жупанство одувек сматрало само делом државности – несамосталном државном области. За пуноправну државу се сматрало тек краљевство. Наравно, то се није односило на Византију, која је поштовала универзалистичко начело да само римски цар (βαϛιλεύς ρωμαιον) автократор – самодржац, односно владар који „сам држи своју државу", како то објашњава Г. Острогорски (1935: 95–187), „влада својом влашћу" датом од Бога, а не од било ког световног владара.

Треба напоменути да је крајем јануара 1204. године у Цариграду избила буна у којој је страдао Алексије IV, а његов отац Исак II затворен. На царски престо је доведен Алексије V Дука Мурзуфл – зет Алексија III, односно муж бивше протеране жене Стефана Првовенчаног – Евдокије. Тако је антилатинска струја у Византији накратко однела победу, али је њен тријумф само убрзао последњи чин (Острогорски 1959: 390).

Од 1204. године посебно актуелна постаје институција краљевства, на шта су утицали и догађаји у Бугарској, где је, услед раздробљености Византије, порастао утицај Рима. Рим је склопио унију са Бугарима, а примас бугарске цркве је, са благословом папе Иноћентија III, већ у новембру 1204. године крунисао Калојана (1197–1207) за краља. Ти догађаји су повећали Савине бриге у вези са будућим црквено-политичким збивањима у Србији и подстакли га на то да већу пажњу посвети титулатури српских владара. Титулом се одређује ранг једног владара у односу на другог, а на основу тога се рангира и правно-политички положај самих држава. За Саву је, свакако, било неприхватљиво да Бугарска, тада краљевина, има виши државни ранг од Србије. Сплет поменутих околности

to the Pope after losing support from Byzantium, which suffered defeats and whose power was uncontrollably declining. Stefan appealed to pope Innocent III (1198 -1216) when he came to the throne of St. Peter asking him for the royal crown. He certainly expected that after crowning he would get regal rank among the rulers and that independence he achieved in previous political battles would be formally acknowledged. Innocent III showed willingness to oblige Stefan's wish, so he appointed the legate to perform the coronation. This plan had not been implemented because of the opposition of Hungarian king (Ћирковић, 1981: 266), who, we must remember, had control over Zadar at that time.

D. Anastasijević (Анастасијевић 1935: 2, 3) states that grand duchy (župa) always meant only partly independent region. Only kingdom had been understood as independent state. Of course, it did not concern Byzantium, which observed universalistic principle that only Roman Emperor (βαϛιλεύς ρωμαιον) autocrator – 'self-ruler' i.e., the ruler who 'rules by himself in his state' as G. Ostrogorski (Острогорски 1935: 95–187) explains, he 'rules by his power' given from God and not from any other secular ruler.

It should be mentioned that rebellion broke out in Constantinople in January of 1204 and Alexios IV was killed and his father Isaac II was imprisoned. Alexios V Doukas Mourtzouphlos – son-in-law of Alexios III and husband of Eudokia former/expelled wife of Stefan the First-Crowned became emperor. Thus anti-Latin movement in Byzantium won a victory for a short time but its triumph only accelerated the final fall (Острогорски 1959: 390).

Institution of kingdom became particularly actual from the year 1204 as a consequence of the events in Bulgaria where the influence of Rome substantially increased due to the crumbling of Byzantium. Rome made union with Bulgarians and the primate of Bulgarian church with the blessing of pope Innocent III crowned Kaloyan (1197-1207) king already in November 1204. These events increased Sava's concerns regarding future church and political events in Serbia and made him pay more attention to the titulature of Serbian rulers. The title defines the ranking of one ruler in relation to another and according to that legal and political position of the states is being ranked. It was certainly

је, по мишљењу П. Петровића (1996: 109, 110), могао да послужи као повод за то да се у 13. глави *Студеничкої типика*, писаног пре преноса моштију Светог Симеона из Хиландара у Студеницу, тј. пре 1207. године, уз име Стефана Немање – Симеона Мироточивог, нађе титула „велики краљ", а не велики жупан. На повељи – уговору великог жупана Немање са Сплитом, којом се Сплићанима гарантује слобода трговине у сопственој држави, у горњем десном углу текста је наведена титула „Nemana Rex" (Динић 1955/1: 69, 70). Аутор наглашава да је до времена писања његовог текста то једина позната повеља изашла из Немањине канцеларије док је био на власти. Из извора је познато да се речи „цар", „царевати" и „царски" не односе искључиво на носиоце царског достојанства, већ и на сваког суверeног владара (Благојевић 2004: 26).

С. Ћирковић (1981: 189, 190) наглашава да се титула „rex", којој одговара српска реч – краљ, на споменицима из XIII века и касније – у раном средњем веку, употребљавала без одређеног реда. Та титула је добила своје место и посебно значење у хијерархији држава хришћанске Европе тек када су је почели додељивати римско-немачки цареви и папе, угледајући се на владаре Римског царства. Њени носиоци су претендовали на велику самосталност. Били су потчињени само ономе ко им је доделио титулу, а тај је, у начелу, имао универзалну власт. Римско-немачки цареви и папе су, у време борби за инвеституру – у другој половини XI века, своју врховну власт над хришћанском Европом доказивали додељивањем краљевских титула.

Неуспех првог покушаја није обесхрабрио Стефана Немањића, који је желео да искористи повећано политичко интересовање папског двора за догађаје и односе на Балканском полуострву. У току прве деценије након Савиног доласка у Студеницу, Србија се успела одбранити од непријатеља, сачувати самосталност и донекле се опоравити од последица грађанског рата. Захваљујући томе, велики жупан је успео да наметне своју врховну власт удеоним кнежевинама и у Дукљи и у Захумљу (Благојевић 2004: 78). Поновно окупљање готово свих српских земаља, изузев Босне, омогућило је Стефану

unacceptable for Sava that Bulgaria, at that time kingdom, should have higher state ranking than Serbia. Concatenation of mentioned events according to P. Petrović (Петровић 1996: 109, 110) could have been the reason why in the chapter 13 of *Studenica Typicon* written before the transfer of relics of Saint Simeon from Hilandar to Studenica, i.e. before the year 1207, to the name of Stefan Nemanja – *Simeon Myrovlyte* was added the title 'great king' instead of grand župan. In the charter – contract between grand župan Nemanja and Split that was granting citizens of Split free trade in his state, in the top right corner of the text is quoted the title 'Nemana Rex' (Динић 1955/1: 69, 70). Author emphasizes that until the moment of writing his text it was the only known charter issued by Nemanja's office while he was the ruler. It is known from written sources that words tsar ('car'), reigning as tsar ('carevati') and imperial ('carski') do not relate exclusively to the holders of imperial rank but to any sovereign ruler (Благојевић 2004: 26).

S. Ćirkovic (Ћирковић 1981: 189, 190) emphasizes that title 'rex' corresponding to the Serbian word *kralj* – had been used on the 13th century monuments and later in the Late Middle Ages without fixed pattern. That title got its position and distinctive meaning in the hierarchy of states of Christian Europe only when Roman-German emperors and popes started granting such titles emulating the rulers of the Roman Empire. The holders of that title aspired to considerable independence. They were submitted only to the one who granted them the title and that one in principle had universal power. Roman-German emperors and popes in the time of battle for investiture – in the second half of the 11th century confirmed their supreme authority over Christian Europe by granting regal titles.

The failure of his first attempt did not discourage Stefan Nemanjić who wanted to use the increased political interest of Roman curia for the events and relations in the Balkan Peninsula. During the first decade after Sava's arrival to Studenica Serbia managed to resist its enemies, retained independence and recovered to a certain degree from the consequences of civil war. Thanks to that, grand župan managed to force his supreme authority on the partially independent principalities of Dulja as well as of Zahumlje

Немањићу да 1217. године, и то са великим изгледима на успех, упути изасланике папи Хонорију III, поново тражећи краљевску круну. Овога пута је папа изашао у сусрет жељи српског владара и преко посебног легата му послао круну. Угарски краљ Андрија II је тада био у Светој земљи. Његово незадовољство и припреме за сукоб по повратку неутралисани су сукобима са угарским племством, који су стишани тек 1222. године *Златином булом*, као и Савином дипломатском мисијом (Јиричек 1922: 218). Теодосије у житију наводи познато Савино „чудо" – крупни град који је изненада пао, што је утицало на угарског краља да одустане од напада (Теодосије 1984: 149).

О западноримском пореклу Стефанове краљевске круне говори и Савин биограф Доментијан, по коме је Сава послао свога ученика Методија у Рим да тражи папски благослов за Србију и краљевски венац за Стефана Немањића, чија је породица била везана за старе традиције краљевства у Дукљи *које се зове велико краљевство од почетка*.[14] За разлику од дукљанских краљева, Стефановим венцем су биле „уоквирене све српске земље", изузев Босне, што је истакнуто у његовој титулатури: „велики краљ, намесни господин све српске земље и Диоклетије и Далмације и Травуније и Хумске Земље" (Благојевић 2004: 76). Ову развијену краљевску титулу је употребљавао још краљ Владислав, али је већ тада извршено њено сажимање, што је прихватио и краљ Урош I. Сажимање је обухватало обједињавање Дукље, Далмације, Травуније и Хумске земље под јединствен појам – „поморска земља" (Благојевић 2004: 279).

У науци се сматра да је крунисање Стефана Првовенчаног 1217. године уприличено у рашком Храму Св. апостола Петра и Павла (Калић 2009: 131, 132).[15]

[14] Двадесетих година су још била жива сећања на борбе против Византије, а вероватно је тада снажније деловало наслеђе Диоклетије, које су Стефан и Сава истицали тражећи краљевску круну (Ћирковић 1998: 34).

[15] Ана Дандало је умрла око 1217. године, али пре Стефановог крунисања. Из тог брака је Стефан имао синове: каснијег краља Уроша I и Предислава – епископа хумског Саву, каснијег архимандрита Саву II (1264–1271) (Енциклопедија 2002: 1.658). Постоји мишљење да је Петрова црква у предграђу

(Благојевић 2004: 78). Reoccupying of almost all Serbian lands except Bosnia allowed Stefan Nemanjić in 1217 to send delegates to the pope Honorius III and with great chances for success to ask once again for the regal crown. This time pope met the request of Serbian ruler and sent him the crown by special legate. Hungarian king Andrew II was at that time in the Holy Land. His dissatisfaction and preparations for conflict after his return had been neutralized by conflicts with Hungarian nobles that were pacified only in 1222 by *Golden Bull* but also thanks to Sava's diplomatic mission (Јиричек 1922: 218). Teodosije quotes in the biography well-known Sava's 'miracle' – large hail, which happened rather suddenly and made Hungarian king abandon his attack (Teodosije 1984: 149).

Sava's biographer Domentijan also speaks about West Roman origin of Stefan's regal crown. According to him Sava sent to Rome his disciple Metodije to ask for papal blessing for Serbia and regal wreath (corona) for Stefan Nemanjić as his family had been connected to the ancient traditions of kingdom in Duklja *that had been known as great kingdom from the very beginning*.[14] Stefan's wreath in contrast to the kings of Duklja 'included all Serbian lands' except Bosnia as it had been emphasized in his titulature: 'great king, the regent of all Serbian lands as well as Diokletija and Dalmatia and Travunija and the land of Hum' (Благојевић 2004: 76). This complex regal titulature was used until the reign of king Vladislav but already in his time it had been shortened and that was accepted also by king Uroš I. This shortening meant uniting of Duklja, Dalmatia, Travunija and lands of Hum in one term – 'coastal lands' (Благојевић 2004: 279).

In academic circles is considered that coronation of Stefan the First-Crowned took place in the Ras Church of Holy Apostles Peter and Paul 1217 (Калић 2009: 131, 132).[15]

[14] In the twenties were still alive memories about the fights against Byzantium and probably also inheritance of Dioklitija was stronger as Stefan and Sava emphasized that asking for the king's crown (Ћирковић 1998: 34).

[15] Anna Dandolo died around 1217 but before coronation of Stefan. From that marriage Stefan had sons: later king Uroš I and Predislav – bishop Sava of Hum and later archimandrite Sava II (1264–1271) (Енциклопедија 2002: 1.658). There is opinion that Church of St. Peter in the suburb of Novi Pazar is too small

Најпоузданија је вест Томе, архиђакона сплитског, који је забележио да је Стефан добио краљевску круну од папе и да је папа послао свога легата да крунише Стефана за српског краља (Rački 1875: 53). Крунисање Стефана Првовенчаног створило је појам Рашка краљевина (Regnum Rasciae), који је коришћен нарочито у римокатоличким земљама западне и средње Европе. Византијски извори не користе тај термин за српску државу; у њима се помиње само Србија (Калић 2009: 132). Назив Рашка се употребљава у званичним српским документима само у првој половини XIII века, и то у облику „рашке земље". Тај термин користи Стефан Првовенчани, као и његови синови – краљ Стефан Радослав (1228–1234), краљ Стефан Владислав (1234–1243) и на почетку своје владавине краљ Стефан I Урош (1243–1276). После тога се, како наводи Ј. Калић (2009: 133), „рашке земље" губе из званичне употребе, а устаљује се дводелна титула српских владара: „краљ српских земаља и поморских".

Сам ток појединих догађаја у Србији индицира да је било крупнијих незгода око крунисања 1217. године. Чињеница је и да се Стефанова политичка оријентација осетно променила око 1220. године, управо око оног времена у које Доментијан и Теодосије лоцирају његово друго, православно крунисање. Општепозната је чињеница да се Сава није сложио са политиком свога брата када је овај почео да се приближава папи. Доментијан је забележио да је дошло чак и до сукоба међу њима. Тада је Сава напустио Србију и поново се повукао у Хиландар. Сасвим би било разумљиво да се Сава, васпитаник Свете Горе, није могао помирити са новом Стефановом политиком, јер је она значила не само политичко преоријентисање већ и дубоко задирање у Немањину и Савину верску политику (Ћоровић-Љубинковић 1956: 106, 107). Сматрамо да је тај Стефанов политичко-религиозни „маневар" Сава схватао као једини пут ка стицању вишег државног статуса Србије, само што није желео да се то повезује са њим као црквеним и државничким ауторитетом. Доказ за исправност таквог

Новог Пазара сувише мала за једну такву церемонију, која је подразумевала учествовање већег броја људи (Ђ. Јанковић).

Most reliable is the information by Toma, archdeacon of Split, who recorded that Stefan got his crown from the pope and that pope sent his legate to crown Stefan as Serbian king (Rački 1875: 53). Coronation of Stefan the First-Crowned resulted in introduction of the term Regnum Rasciae (Kingdom of Raška), which had been in use particularly in the Roman Catholic countries of western and central Europe. Byzantine sources do not use such term for Serbian state and in them only Serbia is mentioned (Калић 2009: 132). The term Raška (Rascia) had been used in official Serbian documents only in the first half of the 13th century but in the form of 'the lands of Raška'. This term used Stefan the First-Crowned and his sons – king Stefan Radoslav (1228–1234), king Stefan Vladislav (1234-1243) and also king Stefan I Uroš at the beginning of his reign. (1243-1276). After that as J. Kalić says 'the lands of Raška' disappear from official use and bipartite title of Serbian rulers: 'king of Serbian lands and the coast' (J. Калић 2009: 133).

But the march of certain events in Serbia indicates that there were serious troubles concerning the coronation in 1217. The fact is that Stefan's political orientation considerably changed around the year 1220, just around the time when Domentijan and Teodosije date his second Orthodox coronation. It is common knowledge that Sava did not agree with the policy of his brother when he started becoming closer to the pope. Domentijan recorded that brothers even came into serious conflict and Sava left Serbia and returned to Hilandar. It would be quite understandable that Sava as good disciple of Mount Athos could not accept the new Stefan's policy because it did not mean only political reorientation but also deep encroaching in Nemanja's and Sava's religious policy (Ћоровић-Љубинковић 1956: 106, 107). We think that Sava understood such Stefan's political and religious 'maneuver' as the only way to achieve higher status for the Serbian state but he did not want that to be associated with him as religious and state authority. Confirmation of accuracy of such interpretation could be found in the fact that Sava as Serbian archbishop on his return from Nicaea stayed in

for such ceremony, which included large number of people (Ђ. Јанковић)

тумачења би се могао наћи у податку да се Сава, као српски архиепископ, на повратку из Никеје задржао у Солуну, који је још био под латинском влашћу (Ферјанчић 1981: 301).

М. Ћоровић-Љубинковић (1956: 106) наводи да је истинито писање дужда Андрије Дандола (1342–1354), по којем је, приликом добијања круне из Рима, у присуству папског легата – по свим прописима крунисања, Стефан био дужан да призна универзалну власт папе у хришћанском свету и да да свечане изјаве о верности њему и католичкој цркви, што значи да се морао одрећи „шизме", свакако пре добијања круне и при самом чину крунисања. Стефану није било тешко да призна универзалну власт папе, пошто је још почетком XIII века отказао сваку послушност другом претенденту на универзалну власт – византијском цару (Благојевић 2004: 76). Није само Сава показивао незадовољство према новој Стефановој оријентацији; такав став је делио и цео православни клир, чији је утицај у Србији био веома јак већ од Немањиног времена, а вероватно и добар део православне властеле, јер су у то време верска питања схватана веома озбиљно. Поред тога, веома изражено је, изгледа, било и незадовољство самом институцијом краљевства.[16]

Тешко је замислити да тако важан историјски догађај као што је крунисање, и то прво, остане без елемената које налаже регално право, односно да није био овековечен монетарном емисијом која ће га промовисати, поготово што су све државе и владари у окружењу већ ковали новац. Сматрамо да један број динара матапанског типа са представом гологлавог Стефана који прима заставу са крстом од првомученика Св. Стефана и натписом REX поред мотке заставе (сл. 3, 3а; 1.4) свакако потиче из овог периода. Ти динари су ковани са намером да овековече поменути догађај, који је значио знатан успон српске државе на хијерархијској

[16] Вукан, краљ у Зети, када је привремено протерао Стефана из Рашке, узео је титулу великог жупана. Очигледно се сматрало да владар Рашке носи титулу великог жупана и да онај ко њом влада треба да има ту титулу. Управо то каже и сам Немања у својој познатој *Хиландарској повељи*, коју је, како је раније утврђено, писао сам Сава (Ћоровић-Љубинковић 1956: 106).

Thessalonica, which was still under the Latin rule (Ферјанчић 1981: 301).

M. Ćorović-Ljubinković (Ћоровић-Љубинковић, 1956: 106) says that writing of the doge Andria Dandolo (1342-1354) is trustworthy when he says that on the occasion of accepting the crown from Rome in the presence of papal legate – and according to all coronation rules Stefan was obliged to accept universal authority of pope in the Christian world and to make solemn statements about loyalty to him and the Catholic church and it means that he had to renounce the 'schism', certainly before getting the crown and in the process of coronation. It was not a problem for Stefan to acknowledge universal authority of the pope as he already in the beginning of the 13th century declined obedience to the other pretender to universal authority – the Byzantine emperor (Благојевић 2004: 76). But it was not only Sava showing dissatisfaction for Stefan's new orientation; the same opinion also had all the Orthodox clergy whose influence in Serbia was very strong already since the time of Nemanja and probably also many of Orthodox nobles, as religious questions have been taken very seriously in that time. Besides, it seems that there was great dissatisfaction with the very institution of kingdom.[16]

It is difficult to assume that such important historical event as the coronation certainly is and especially the first one, remained without elements characteristic of regal rights, i.e., that it had not been commemorated by monetary emission, which would promote it, even more so as all states and rulers in the neighborhood already issued their currency. We think that certain amount of dinars of matapan type with representation of bareheaded Stefan accepting the banner with cross from protomartyr St. Stephen and with inscription REX next to the flagpole (Fig. 3, 3a; 1.4) certainly date from that period. Those dinars were issued with the intention to commemorate mentioned event, which meant considerable rise of Serbian state on the hierarchic ladder of

[16] Vukan, king in Zeta when temporarily expelled Stefan from Raška took the title grand župan. It was obviously considered that ruler of Raška has the title of grand župan and that one who rules it should hold that title. It is just what Nemanja himself had said in his renowned *Hilandar Charter*, which had been written by Sava himself as it has been established earlier.

лествици европских држава и владара, чиме је Стефан Првовенчани изједначен са осталим хришћанским краљевима, што је српској држави донело признавање суверенитета на међународном плану (Душанић 1991: 76; Благојевић 2004: 76). Иако није познат ниједан писани доказ, постоји вероватноћа да је Стефан овом приликом добио од папе и дозволу за ковање новца – као бугарски цар Калојан (Калојован) од папе Иноћентија III 25. фебруара 1204. године.[17]

European states and rulers and Stefan the First-Crowned was made equal with other Christian kings and that brought to the Serbian state acknowledgment of independence on the international level (Душанић 1991: 76; Благојевић 2004: 76). Although there is not known any written document, there is a possibility that Stefan on that occasion got from the pope permission to mint money – as it was the case with Bulgarian king Kaloyan who got such permission from the pope Innocent III on the 25th of February 1204.[17]

Сл. 3, 3а / Fig. 3, 3a

Да би дошло до смиривања незадовољства у Србији, требало је не само променити краљеву верску политику већ и помирити присталице традиционалног уређења власти са присталицама новог уређења (Ћоровић-Љубинковић 1956: 106). Код Доментијана (1938: 110, 111) постоји податак да је Стефан молио Саву да се врати у Србију: „И док је он пребивао у Светој Гори много времена, а онај богољубни сапрестолник звао га је многим мољењем, и не оде, не могући се разлучити од богоносних вршњака...“ Краљ Стефан је, позивајући Саву у Србију, користио и најјачи аргумент, о чему писац житија каже: „Када је твоје преподобије отишло од нас и свети

In order to calm down discontent in Serbia it was necessary not only to change king's religious policy but also to reconcile supporters of traditional organization of authority with supporters of the new organization (Ћоровић-Љубинковић 1956: 106). There is information in Domentijan (Доментијан 1938: 110, 111) that Stefan appealed to Sava to return to Serbia: 'And while he was staying in the Mount Athos for a long time his God-loving co-ruler called him many times but he did not go because he could not left his God-bearing colleagues...'. King Stefan in his appeal to Sava to return to Serbia used the strongest argument about which the writer says: 'When your holiness left us also our holy lord Simeon turned away his face from us and

[17] У том писму папа извештава цара Калојана о томе да му шаље скиптар и круну и додаје: „А на молбу поштованог брата нашег Власија, епископа браничевског, којега сте послали апостолском престолу, допустили смо ти да можеш у твојој држави ковати новац с твојим именом“ (Thener, *Monumenta Slavorum Meridionalium*, T. I, 24; према: Ковачевић 1908: 83).

[17] In that letter pope informs Kaloyan that he is sending him scepter and crown and also adds; 'Regarding the plea of our revered brother Vasiliy, bishop of Braničevo, whom you sent to the throne of the Apostle we permit you to mint money with your name in your state' (Thener, *Monumenta Slavorum Meridionalium*, T. I, 24; after Ковачевић 1908: 83).

господин наш Симеон одврати лице своје од нас и дар Светога Духа обичне благодети и призивања Светога не беше јавни и престаде извор добромирисноѓа мира, због наших грехова затвори од нас свељубазну утробу своје милости". После тих молби је Сава послао у Србију свога ученика, „попа Илариј", написавши посланицу „ка великом чудотворцу живоме ... богоносном Симеону, оцу своме" (Доментијан 1938: 111). Доментијан (1938: 112, 113) даље пише да „послани" заједно са краљем Стефаном на гробу Св. Симеона по Савиним саветима „сатвори обична славословља свенођног стојања". После јутарњих песама и литургије, „по заповести преподобнога и сатворивши трисвето над гробом преподобнога оца Симеона прочита му посланицу богоноснога кир Саве". У житију се даље наводи: „И када је била свршена молитва, и тај час са речју боголепнога кир Саве приспе Дух Свети и велики чудотворац Свети Симеон ... од некуда ... његова света рака изми богата исцељења свој деци свога отачаства и сву свету цркву натопи мирисом, све људе своје обли миром доброга мириса".

Стефан је кратко остао доследан својој новој политици (Ћоровић-Љубинковић 1956: 106). То најбоље доказује писмо папи из марта 1220. године (Рачки 1875: 53–56; Ферјанчић 1981: 301),[18] којим је, у ствари, тражена потврда круне („желимо да будемо названи верним сином") и упућена молба: „...да благослов и потврда Божија и ваша буду на нашој круни и нашој земљи увек видљива" (Ћирковић, 1998, 35). Оно је и последњи траг тако срдачних односа са папском курије. Веома је важна и индикативна чињеница да се управо у то време Сава враћа из Никеје, где је добио аутокефалност за српску цркву, и да од тог времена Сава и Стефан воде заједничку политику. Б. Миљковић (2008: 146, 147) наводи Доментијанов опис кандила из *Пећкоī рукоīиса*[19], који је Сава по повратку из Никеје

[18] У регесте за март 1220. године је унесено само једно Стефаново писмо: „Dioclie Tribunie Dalmatie atque Chlumie rex coronatus". Као син римске цркве, он уверава папу о својој верности, те за своју круну и земљу моли Божји и папски благослов, одашиљући, са „веровним" писмом, као свога изасланика епископа Методија (Јиричек 1922: 217).

[19] Цитирани део постоји само у *Пећком рукоīису*: V. Jagić (1873). Opisi i izvodi iz nekoliko jugoslovenskih

there was no gift of the Holy Spirit including his charisma and invocation of the Holy and ceased the exuding of good-smelling myrrh as because of our sins he closed from us his all-loving body of his grace' After these appeals Sava sent to Serbia his disciple 'priest Ilarija' with epistle 'for great miracle maker alive ...God-bearing Simeon, his father' (Доментијан 1938: 111). Further Domentijan (Доментијан 1938: 112, 113) writes that the 'sent one' together with king Stefan according to Sava's advice on the grave of St. Simeon 'carried out praises during all-night vigil'. After morning songs and liturgy, 'according to the order of the reverend one and after the trisagion on the grave of the saintly father Simeon, he read the epistle of God-bearing Kir Sava'. In the vita is then said: 'And when the pray was finished in that moment with the words of godly Kir Sava appeared Holy Spirit and great wonder maker Saint Simeon... from somewhere...his holy grave outpoured salvation to all children of his fatherland and imbued the whole holy church with sweet smell and all his people were covered with myrrh of sweet smell'

Stefan remained loyal to his new policy for a rather short time (Ћоровић-Љубинковић 1956: 106). It could be best seen in the letter to the pope from March 1220 (Рачки 1875: 53–56; Ферјанчић 1981: 301),[18] where he asked, in fact, for confirmation of the crown ('we wish to be called faithful son') and sent the appeal: '..., that blessing and confirmation from God and you should be on our crown and in our lands always visible' (Ћирковић, 1998, 35). This is also the last trace of such cordial relations with the Roman Curia. Very important and significant is the fact that just at that time Sava returned from Nicaea where he obtained autocephaly for Serbian church and Sava and Stefan pursued joint policy from that time on. B. Miljković (Б. Миљковић 2008: 146, 147) quotes Domentijan's description in the *Peć Manuscript*[19] of icon lamp,

[18] In regeste for March 1220 is included only one Stefan's letter: 'Dioclie Tribunie Dalmatie atque Chlumie rex coronatus'. As the son of Roman church he confirms to the Pope his loyalty so he asks for his crown and state God's and papal blessing, sending as his envoy bishop Metodije with 'letter of loyalty' (Јиричек 1922: 217).

[19] Quoted segment exists only in the *Peć Manuscript*: V. Jagić (1873). Opisi i izvodi iz nekoliko jugoslovenskih rukopisa, *Starine* 5, 8–21; after Миљковић 2008:

послао по тек рукоположеном епископу Методију у Рим, за гроб Св. Петра – „ка прехвалним апостолима Петру и Павлу и ка великом сапрестолнику светих, папи велике римске државе“: „...много часно кандило богомисленим разумом састављено и пресветлом замишљу уобличено и прекрасним бојама изумљено, које и до данас стоји у гробу“. Аутор сматра да овај „надахнути“ опис поклона оставља утисак не само реалног предмета већ се чини да је и његов изглед био познат писцу. Први српски архиепископ, како наводи поменути аутор, само следи пример свог оца Стефана Немање, за кога се, такође, зна да је слао дарове базилици Светог Петра.

Од тада је, сигурно, Стефан био у најбољим односима са православним клиром. Дакле, несумњиво је дошло до велике промене у његовој политици. Та промена се одиграла у време Савиног повратка у земљу, уколико то није био и услов за његов повратак. Чини се да Стефан није могао сам одолети незадовољству у земљи и да му је био потребан огроман Савин ауторитет, као и да је измирење браће јавно подвучено на свечаном чину другог крунисања и/или миропомазања.[20]

Поставља се питање како су ови догађаји утицали на византијске државне творевине. Ј. Тарнанидис (1979: 57) наводи да је Стефаново крунисање изазвало велики немир код Византинаца, јер су се плашили да ће оно Латинима обезбедити сталан утицај код Срба. Тако су Византинци постали много попустљивији према Србима и били су спремни на велике уступке у њихову корист. Међутим,

which Sava on his return from Nicaea sent by just ordained bishop Metodije to Rome for the grave of St. Peter – ‘to highly praised Apostles Peter and Paul and to great co-ruler of the holies to the pope of great Roman state’: ‘...most precious icon lamp created by God-contemplating mind and shaped by most-holy concept and invented by most wonderful colors that is standing in the grave until today.’. Author thinks that such ‘inspired’ description of the gift leaves an impression not only of genuine object but it seems that its appearance had been known to the writer. First Serbian archbishop, as mentioned author states, just follows in the steps of his father Stefan Nemanja, who is also known to have been sending gifts to the basilica of Saint Peter.

From that time Stefan had certainly been in best possible relations with the Orthodox clergy. Therefore, there is no doubt that great changes happened in his policy. That change happened in the time of Sava’s return to the country if it was not the very precondition for his return. It seems that Stefan could not have resisted the discontent in the country and that he needed huge Sava’s authority and reconciliation of brothers had also been publicly demonstrated during the solemn act of second coronation and/or anointment.[20]

The question arises how these events influenced Byzantine state formations. J. Tarnanidis (Ј. Тарнанидис 1979: 57) says that Stefan’s coronation provoked great anxiety among the Byzantines as they were afraid that it would provide permanent influence of the Latins among the Serbs. Thus the Byzantines became much more yielding to the Serbs and were ready to make

rukopisa, *Starine* 5, 8–21; према: Миљковић 2008: 146, нап. 493. У свом преводу Доментијана *Животи Св. Саве и Св. Симеона*, Л. Марковић (1938: 136) наводи да опис потиче из *Петровградског рукописа*.

[20] Судећи по сачуваним деловима Савиног говора одржаног на сабору пре крунисања, који је забележио Теодосије, до измирења је дошло на основу Савине одлуке да својим ауторитетом брани Стефанову краљевску власт, али уз свечано Стефаново враћање православљу и старој верској политици. Бранећи престиж Немањића, Сава је у свом говору нагласио да међу властелом у Рашкој има и жупана и великих жупана и да није прилично да српски владар буде раван појединим својим поданицима, а затим подвлачи чињеницу да је сад и српска црква добила свога вишег представника власти и српска држава треба свога владара да „украси венцем царства“ (Ћоровић-Љубинковић 1956: 106, 107).

146, note 493. In his translation of Domentijan’s *Животи Св. Саве и Св. Симеона,* Л. Марковић (1938: 136) says that description originates from *Petrovgrad Manuscript*.

[20] Judging by preserved sections of the speech Sava made at the council before coronation that was recorded by Teodosije, reconciliation was the consequence of Sava’s decision to support Stefan’s regal authority with his authority but after Stefan solemnly returned to the Orthodoxy and earlier religious policy. Defending prestige of the Nemanjić dynasty Sava in his speech emphasized that among the feudal lords in Raška are also župans and grand župans and that it is not correct for Serbian ruler to be equal to some of his vassals and then also underlines the fact that Serbian church also got higher authority so the Serbian state should ‘decorate its ruler with the imperial wreath’ (Ћоровић-Љубинковић 1956: 106, 107).

сестра Стефана Првовенчаног је била удата за Манојла, брата Михаила I Анђела – оснивача епирске државе. Сматра се да је тај брак склопљен већ 1207/8. године (Ферјанчић 1989: 108). Пред крај владавине, Михаило I Анђел (1204–1215), који је у почетку био у добрим односима са Србијом, отпочео је оружани поход против српске државе, са којом се његова деспотовина непосредно граничила. У првим годинама владавине је запосео простране крајеве у унутрашњости Албаније, а ти успеси су кулминирали освајањем млетачког Драча, који је запосео 1213. године (Ферјанчић 1989: 108, 109). После освајања Драча је желео да крене према северу, ка границама државе Стефана Немањића, који је држао Дукљу. У житију свог оца – Св. Симеона, Стефан Првовенчани (1988: 93/XVIII) описује рат који је против његове државе повео епирски деспот, освојивши град Скадар. Стефан је Михаилу I, покушавајући да га мирним путем приволи на напуштање освојене територије, слао изасланике и ословљавао га: „Остани, брате, сад". Тај податак указује на чињеницу да се грчка држава у Епиру приближила Србији у првим годинама свог постојања, и то склапањем родбинских веза међу владарским породицама, према нормама тадашњих међународних односа. Михаило I Анђел је убијен најкасније крајем 1214. године, када је освојио Скадар; наследио га је Теодор I Дука Анђел Комнин (1214–1230). Односи Теодора I са Стефаном су, према изворима, били добри (Ферјанчић 1989: 109), а односи Србије и Епира у првим годинама владе Теодора I су обележени планираним склапањем родбинских веза. Познато је писмо Димитрија Хоматијана, вероватно из 1217. године, упућено „високородном великом жупану све Србије и Дукље Стефану Немањићу". Оно указује на то да је Стефан намеравао да ступи у брак са Маријом, ћерком покојног Михаила I Анђела. Хоматијан помиње канонску забрану венчања – због петог степена сродности. Та сродност је потицала од поменутог брака Стефанове сестре и Манојла. Други Стефанов план је, како сазнајемо из Хоматијановог писма, био покушај да најстаријег сина Радослава – наследника престола, године 1216. ожени Теодором, другом ћерком покојног Михаила I Анђела

great concessions in their favor. However, the sister of Stefan the First-Crowned was married to Manuel, brother of Michael I Angelos – founder of the Epirote state. It is assumed that the marriage had been concluded already in 1207/8 (Ферјанчић 1989: 108). Michael I Angelos (1204-1215), who was at first in good relations with Serbia initiated toward the end of his reign military campaign against Serbian state, which was bordering with his Despotate. In the first years of his reign he occupied large areas in the interior of Albania and these military successes culminated in conquering Venetian Drač, which he occupied in 1213 (Ферјанчић 1989: 108, 109). After conquering Drač he planned to go north toward the border of state of Stefan Nemanjić who was the ruler of Duklja. Stefan the First-Crowned (1988: 93/XVIII) describes in the biography of his father St. Simeon the war, which the Epirote despot waged against his state and conquered the town of Skadar. Stefan sent emissaries to Michael I trying to persuade him to abandon the occupied territory peacefully addressing him in his letters as brother. That fact indicates that Greek state in Epirus came closer to Serbia in the first years of its existence by establishing family relations between the ruling families according to the standards of international relations of that time. Michael I Angelos was killed in the end of 1214 at the latest, at the time when he conquered Skadar and was succeeded by Theodore I Komnenos Angelos Doukas (1214-1230). Relations between Theodore I and Stefan were according to written sources quite good (Ферјанчић 1989: 109) and relations between Serbia and Epirus in the first years of reign of Theodore I are characterized by planning the marriage alliance. We know for the letter by Demetrius Chomatianus, probably from 1217, addressed to the 'noble grand župan of all Serbia and Duklja Stefan Nemanjić'. This letter indicates that Stefan intended to marry Maria, daughter of the late Michael I Angelos. Chomatianus mentions canonic impediment to this marriage – because of fifth degree of kinship. This relationship resulted from the mentioned marriage of Stefan's sister and Manuel. As we found out from Chomatianus' letter, another Stefan's plan was to marry in 1216 his oldest son Radoslav – heir to the throne to Theodora, second daughter of late Michael I Angelos (Ферјанчић 1989: 115).

(Фержанчић 1989: 115). Када је сазнао да је Радослав син Евдокије, тадашњи охридски архиепископ Јован Каматир је забранио планирани брак, због канонски недозвољеног седмог степена сродности (Фержанчић 1989: 117). После неуспелих покушаја да се ороди са епирским Анђелима – из 1216. и 1217. године, Стефан није одустајао од намере да оствари ову замисао у време добијања круне из Рима. У томе је успео када је политика Србије почела да се окреће и према Никеји, другој грчкој држави, образованој на бившој византијској територији (Фержанчић 1989: 120).

Теодор Ласкарис је 1219. године склопио уговор са Млецима, према коме су млетачки трговци у Никејском царству добили исте привилегије које су уживали и у старој Византији. У том уговору цар ословљава млетачког дужда титулом деспота и доминатора четвртине и половине четвртине Римске империје, а себе назива: „Teodorus in Christo Deo fidelis imperator et moderator Romeorum et semper augustus Comnanus Lascarus“ (Острогорски 1959: 404).

Јужни Словени су Никејско царство тада сматрали наследником старе Византије и средиштем православља (Острогорски 1959: 404).

Наведени покушаји споразумевања и успостављања родбинских веза са Епиром нису значили да је била изгубљена из вида важност Никеје, у то време још увек релативно удаљене од Србије, али необично значајне у православном свету због поседовања царске и патријаршијске круне (Фержанчић-Максимовић 1998: 17). Сава се 1219. године, разумљиво, запутио у Никеју, ради стицања независности српске цркве, где се одиграо чин од епохалне важности за Србију. Наводећи речи Савиног обраћања никејском цару, Доментијан (1938: 113, 114) пише: „Скрбно и пасхално ми је, цару, јер моја земља нема свог архиепископа ... да хтео бих да твоје велико царство заповеди патријарху да ми освети као архиепископа једнога од браће моје која је са мном“. Доментијан даље наводи да цар није пристао ни на једног предложеног кандидата: „Ни један од ових није подобан толикој светињи осим твога преподобија...“ Сава је одговорио: „Ни ја нисам достојан тога степена“. Српска црква је проглашена за аутокефалну архиепископију на Цвети 1219. године,

When finding out that Radoslav was son of Eudokia, Jovan Kamatir the Archbishop of Ohrid of that time banned the planned marriage because of canonically prohibited seventh degree of kinship (Фержанчић 1989: 117). After unsuccessful attempts in 1216 and 1217 to conclude marriage alliance with the Angelos family from Epirus, Stefan did not give up his attempt to realize that idea in the time of getting the crown from Rome. He succeeded in his attempt when Serbian policy started to turn towards Nicaea, second Greek state, established within former Byzantine territory (Фержанчић 1989: 120).

Theodore Laskaris made an agreement with Venice in 1219 according to which Venetian merchants got same privileges in the Empire of Nicaea as they used to have in the former Byzantium. In that contract emperor addresses the doge of Venice as despot and dominator of one quarter and half of the quarter of the Roman Empire, while calling himself 'Teodorus in Christo Deo fidelis imperator et moderator Romeorum et semper augustus Comnanus Lascarus' (Острогорски 1959: 404).

South Slavs considered at that time the Empire of Nicaea as successor of ancient Byzantium and the center of Orthodoxy (Острогорски 1959: 404).

Mentioned attempts to come to terms and establish relations by marriage with Epirus did not mean that importance of Nicaea had been disregarded. Although Nicaea was at that time still relatively far from Serbia it was of particular importance in the Orthodox Christian world because of possessing imperial as well as patriarchal crown (Фержанчић-Максимовић 1998: 17). Sava predictably set out for Nicaea in 1219 in order to obtain the independence for Serbian church and there an act of epochal importance for Serbia took place. Quoting the words of Sava addressing Emperor of Nicaea, Domentijan (Доментијан 1938: 113, 114) writes: 'I am anxious and sorry, my lord, because my country does not have its archbishop... so I would like your great empire to order the patriarch to consecrate as archbishop one of my brothers who are here with me'. Domentijan then says that emperor did not accept any of suggested candidates: 'Not a single one of them is suitable for such holiness except your chastiness...' Sava replied: 'neither I am worth of such position'. Serbian church had

а Саву је Манојло I Сарантен[21] Харитопул рукоположио за њеног првог поглавара (Богдановић 1981: 317). Доментијаново житије (1938: 115, 116) наводи да је патријарх даровао Саву „својим патријаршиским ризама и својим одјејањем, и мазгама са седалима пурпурним и царском чашћу одликова га...“; „даде свом новоосвећеном и духовно рођеном сину све потребе његова преосвећенога чина, и свој најпречаснији штап...“ Поводом те одлуке је патријарх Манојло Сарантен издао посебну исправу којом је поставио „кир Саву као архиепископа свима српским и поморским земљама“: „Као свога вазљубљеног сина шаљем га у сву васељену, што је област мога светитељства правоверне хришћанске вере, да има област по моме начину над свима градовима и земљама, над митрополитима и епископима и поповима и ђаконима по божанственим правилима...“ (Доментијан 1938: 116).

Сава је схватио и проценио да је црквена независност саставни део државности. Српска црква је, да подсетимо, до тада била под јурисдикцијом Охридске архиепископије (Ферјанчић 1989: 120). Треба навести да је Сава као аутокефални архиепископ признат и прихваћен у старим источним патријаршијама (Јерусалим, Александрија, Антиохија), а то значи да је аутокефалија српске цркве била прихваћена у православној екумени, као законито стечено право (Богдановић 1981: 321). Од тог времена су присутна два битна чиниоца српске државности – политичка и црквена самосталност, чиме је и формално и суштински остварена „највећа пуноћа“ суверенитета (Благојевић 2004: 79).

Новија уверљива хронологија је показала да се стицање аутокефалности српске цркве временски поклапа са склапањем брака Радослава и Ане Дукене (Кисас 1978: 133; Ферјанчић 1989: 121). С. К. Кисас је јасно одредио време склапања тог брака. Он је претпоставио

[21] Доментијан наводи податак да је „чинодејствовао“ патријарх васељенске патријаршије Герман II, што је свакако грешка. Према документима патријаршијске канцеларије, Манојло I је био на престолу између пролећа 1217. и јесени 1222. године. Теодосије погрешно наводи да је рукоположење обављено у Цариграду, што је требало да буде додатни аргумент легалности поменутог чина (Миљковић 2008: 142, нап. 477).

been proclaimed an autocephalous archbishopric on Palm Sunday of 1219 and Sava had been consecrated as its first primate by Manuel I Saranten[21] Haritopoulos (Богдановић 1981: 317). Biography by Domentijan (1938: 115, 116) says that patriarch gave Sava ‘his patriarchal vestment and his garments and mules with purple-covered seats and distinguished him with imperial honors...’ ‘and gave to his newly-consecrated and spiritually born son all he needed for his high rank and his best-loved staff...’ Regarding that decision patriarch Manuel Saranten issued special document in which he appointed ‘Kir Sava as archbishop in all Serbian lands and the coast’:’ As my dearly loved son I am sending him to the whole ecumene, which is the area of my holiness of Orthodox Christian faith and to have authority in may manner over all towns and countries, over metropolitans and bishops and priests and deacons according to divine rules...’ (Доментијан 1938: 116).

Sava understood and reckoned that church independence is the integral element of statehood. Serbian church was, as we remember, under the jurisdiction of Ohrid archbishopric (Ферјанчић 1989: 120). It should also be mentioned that Sava had been acknowledged as autocephalous archbishop in old eastern patriarchies (Jerusalem, Alexandria, Antioch) and it means that autocephaly of Serbian church had been accepted in Orthodox ecumene as legally acquired right (Богдановић 1981: 321). Since that time two essential elements of Serbian statehood – political and church independence has existed and thus ‘the greatest completeness’ of sovereignty had been realized formally as well as effectively (Благојевић 2004: 79).

Recent and more convincing chronology revealed that acquiring of autocephaly of Serbian church coincided with marriage of Radoslav and Anna Doukaina (Кисас 1978: 133; Ферјанчић 1989: 121). S.K. Kisas precisely determined the time of that marriage. He assumed that Anna

[21] Domentijan says that church ritual was performed by patriarch of ecumenical patriarchy German II that is no doubt a mistake. According to the documents of patriarchal office Manuel I was on the throne between the spring of 1217 and fall of 1222. Teodosije incorrectly states that consecration took place in Constantinople and that was supposed to be additional argument for the legality of that act (Миљковић 2008: 142, нап. 477).

да је Ана, иако још млада (крај 1219. или почетак 1220), већ била верена за Радослава (од краја 1218. или почетка 1219. године) када је Сава кренуо у Никеју уверен да му је веза Радослава и Ане осигурала толеранцију Теодора I Анђела (Ферјанчић 1989: 123). Добијање аутокефалности и склапање брака српског краљевића и Ане Дукене, ћерке епирског владара, представља „консеквентан израз" уравнотеженог наступања у односима са политички разједињеним светом Византинаца. Са свима је требало сачувати добре односе и остварити циљеве који су били реални и достижни, а који су за Србију представљали животно питање (Ферјанчић-Максимовић 1998: 18). То је, несумњиво, био резултат смишљене политике у вези са сналажењем Србије између Епира и Никеје, грчких држава, од којих ниједна није стекла одлучујућу предност у борби за обнову Византије (Ферјанчић 1989: 131). Закључак о добрим односима Србије и Епира око 1220. године, упркос чињеници да је тада добијена аутокефалност цркве у супарничкој грчкој држави, потврђују и нека збивања у самој Србији. У питању је положај и статус Радослава, Стефановог најстаријег сина и престолонаследника, који је крајем 1219. или почетком 1220. године био ожењен Аном – ћерком Теодора I Анђела, о чему ће касније бити речи.

Поменути догађаји су, сигурно, најважнији догађаји у целокупној српској историји. Поновићемо да је новац, због своје пропагандне улоге у свакодневном животу, био погоднији за ширење политичких идеја него извори искључиво верског надахнућа, како наводи С. Марјановић-Душанић (1994: 94). Стога се, просто, намеће закључак да ти важни догађаји нису могли проћи без одраза на новцу. Сматрамо да се у нашој досадашњој науци није довољно увиђала и успостављала корелација између поменутих догађаја и представа на новцу, што је разултирало погрешним датовањем и опредељењем појединих његових врста.

despite being young (at the end of 1219 or the beginning of 1220) had already been betrothed to Radoslav (from the end of 1218 or beginning of 1219) when Sava set on his journey to Nicaea believing that pending marriage of Radoslav and Anna insured the tolerance of Theodore I Angelos (Ферјанчић 1989: 123). Acquiring of autocephaly and marriage of Serbian prince with Anna Doukaina, daughter of the Epirote ruler represents 'consistent manifestation' of balanced activities in the politically disunited world of the Byzantines. It was important to maintain good relations with everybody and achieve goals, which were realistic and attainable and which were of vital importance for Serbia (Ферјанчић-Максимовић 1998: 18). This was, no doubt, the result of calculated policy regarding positioning of Serbia between Greek states, Epirus and Nicaea, none of which achieved decisive advantage in the struggle for restoration of Byzantium (Ферјанчић 1989: 131). Conclusion about good relations between Serbia and Epirus around 1220 despite the fact that church autocephaly was obtained from the rival Greek state is also confirmed by certain events in Serbia. It concerns position and status of Radoslav, Stefan's oldest son and heir apparent, who was married to Anna – daughter of Theodore I Angelos in the end of 1219 or the beginning of 1220 but we will discuss that later.

Mentioned events are certainly the most important events in the entire Serbian history. We must repeat that money because of its propagandist role in everyday life was more suitable for spreading political ideas than sources of exclusively religious inspiration as suggested by S. Marjanović-Dušanić (С. Марјановић-Душанић 1994: 94). Therefore, it is simply putting two and two together when concluding that such important events could not have happened without reflection on the coins. We think that in our science has not been so far sufficiently understood and established correlation between mentioned events and representations on coins and that resulted in incorrect dating and attribution of certain coin types.

ПОГЛАВЉЕ II

Због огромног значаја за даљу судбину српске државе, којег су представници тадашње духовне елите веома брзо постали свесни и изједначили га са добијањем краљевског венца/круне (Благојевић 2004: 79), стицање самосталности српске цркве је, свакако, добило свој меморијални одраз на матапанским динарима са Часним крстом или „патријаршијским крстом“ (сл. 4, 4а; 1.5) и натписом као на динарима са заставом: STEFAN – REX – S. STEFAN (сл. 3, 3а; 1.4). Налази те врсте новца су веома ретки. В. Јовановић (1980: 171) наводи само 38 познатих примерака, који су постојали у време писања његовог текста.

CHAPTER II

Because of the immense importance for further destiny of Serbian state that representatives of the spiritual elite became conscious very soon and equalized it with acquiring royal wreath/crown (Благојевић 2004: 79), acquiring independence of Serbian church certainly got its memorial reflection on the matapan dinars with Holy Cross or 'Patriarchal cross' (Fig. 4, 4a; 1.5) and inscription identical to that on dinar with banner: STEFAN – REX – S. STEFAN (Fig. 3, 3a; 1.4). Finds of this type of coins are extremely rare. V. Jovanović (В. Јовановић 1980: 171) quotes only 38 known specimens, which existed when he wrote his text.

Сл. 4, 4а / Fig. 4, 4a

Поводом поменутих догађаја су, свакако, ковани и бронзани скифати византијског типа, који су, како је раније наведено, опредељени у време владавине краља Радослава (1228–1233). Сви аутори стручних и научних текстова о датој проблематици сматрају да се њему могу приписати ове – по њима, прве емисије у српском новчарству, што ћемо касније критички анализирати.

Regarding the mentioned events there had certainly also been issued bronze scyphates of Byzantine type that are as we said before dated to the reign of king Radoslav (1228-1233). All authors of academic and professional texts on this problem are of the opinion that according to them first emissions of Serbian coinage could be ascribed to him, but we would critically analyze that opinion later.

У науци се посебно не разматра нова појава на новцу, тј. нови елемент на представи – крст са Голготе, Часни крст, или како се у неким текстовима назива – „патријаршијски крст“ (Hendy 1999: 173, 637). Тај елемент се јавља на динару матапанског типа, тако различит од заставе, за коју смо раније нагласили да представља изразито западну симболику. Назив „патријаршијски крст“ је, иако можда неодговарајући, користан при тумачењу генезе овог симбола на византијском, а касније и на српском новцу.

Аутори који су се бавили овом темом ни заставу ни крст не посматрају у историјском контексту, иако је још из периода антике познато да детаљи представа на новцу немају само декоративну функцију већ да, и то примарно, носе одређену симболику – поруку, и одраз су савремене политичке и религиозне стварности одређеног времена. Значи, ни ова промена у иконографији на новцу није случајна, него је резултат и последица промењене политичке реалности. Патријаршијски крст, крст са Голготе, Часни крст или, како га П. Д. Витинг (1973: 113) упрошћено описује, „нови крст на четири степеника“ (сл. 5–15), кује се као реверсни тип на византијском новцу још од цара Тиберија II (578–582).

New phenomenon on the coins, i.e., new element of representation – cross from Golgotha, Holy Cross or as it is called in some text – ‘Patriarchal cross’ has not been specially discussed in academic circles (Hendy 1999: 173, 637). That element appears on the matapan type dinar, which is substantially different from the type with banner for which we emphasized earlier that it represented distinct western symbol. The name ‘Patriarchal cross, although perhaps unsuitable, is useful in explaining the genesis of that symbol on Byzantine and later also Serbian coins.

Authors dealing with that subject do not regard either banner or cross in the historical context, despite the fact that it is known already from the antique period that details of representations on coins do not have only decorative function, but that, even more so, they convey certain symbolism – message, and they are reflection of contemporary political and religious reality in the given period of time. It means that this change in money iconography is not accidental, but it was the result and consequence of changed political reality. The Patriarchal cross, Golgotha Cross, Holy Cross or as P.D. Whitting (1973: 113) simply describes it as ‘new cross on four steps’ (Fig. 5-15) had been represented on the reverse of Byzantine coins already from the time of emperor Tiberius II (578-582).

Сл. 5–15 / Fig. 5–15

Часни крст на новцу представља споменик који је у Цариграду највероватније постхумно подигнут у име цара Теодосија II (408–450) (Whitting 1973: 113), у част стицања примата Цариградске патријаршије над Александријском патријаршијом (Острогорски 1959: 78–79; Whitting 1973: 113). Крст на степеницама (платформама) треба схватити као симбол крста са Голготе. Степенице – платформе су брдо Голгота – Калварија (Hahn 1975/2: 53). В. Хан (1975: 53) наводи да је на споменику у Константинопољу стајала нога Тиберија II када је 582. године прослављао тријумф над Персијанцима. Победом над Александријом, постигнутом у савезу са Римом, Цариград је осигурао првенство у источној цркви (Острогорски 1959: 79). На ранијем новцу (сл. 5) представљен је поменути споменик налик на *Crux gemmata* – крст украшен драгим камењем, који је у цркви на Голготи поставио цар Константин и који симболизује тријумф хришћанства (Михајловић 1993: 11; Whitting 1973: 113).

Од VI века је, наравно, дошло до промена у изгледу тог новог Тиберијевог реверсног типа.[22] Вертикалан крак – мотка крста, продужен је почетком VIII века (сл. 9–15); цар и син – савладар стоје са обе стране и држе мотку крста. Од XI века се на овим типовима новца почињу приказивати и свеци–патрони који држе/предају Часни крст са царем или цару.

Holy Cross on coins represents monument, which had been erected in Constantinople most probably posthumously in the name of emperor Theodosius II (408-450) (Whitting 1973: 113), to honor the precedence of Constantinople patriarchy over the Alexandria patriarchy (Острогорски 1959: 78–79; Whitting 1973: 113). Cross on the steps (platforms) should be understood as symbol of the Golgotha Cross. The steps – platforms symbolize the hill of Golgotha – Calvary (Hahn 1975/2: 53). V. Hahn (1975: 53) says that Tiberius II was standing on that monument in Constantinople when he was celebrating the triumph over the Persians in the year 582. By victory over Alexandria achieved in alliance with Rome, Constantinople secured its precedence in the Eastern Church (Острогорски 1959: 79). On earlier coins (Fig. 5) the mentioned monument was resembling *Crux gemmata* – cross decorated with precious stones that emperor Constantine placed in the church at Golgotha to symbolize the triumph of Christianity (Михајловић 1993: 11; Whitting 1973: 113).

Certainly, some changes happened in the appearance of that new reverse type of Tiberius since the 6th century.[22] Vertical was elongated at the beginning of the 8th century (Fig. 9-15); emperor and his son – co-ruler stand on both sides holding the arm of the cross. Patron saints holding Holy Cross with emperor or handing it to him started to be represented on these money types from the 11th century.

[22] Понекад „патријаршиски крст“ стоји на глобу. Као симбол, он се појављује још у времену позне римске републике – као атрибут божанских представника државе, генија римског народа или Роме. У време Помпеја, глоб није био повезан с личношћу, већ с победничким трофејима. Цезар и Август су први користили глоб да означе своју моћ над „orbis terrarum-ом“ (Hölscher 1967: 22, 23). Током принципата су се овакве представе само умножавале и даље развијале. Цар Аурелијан се појављује на представама у којима прима глоб од војника или од Конкордије, али је представа са Јупитером у пропагандном смислу најважнија – господар богова и људи лично цару предаје симбол владавине над читавим светом (Арсенијевић 2006: 93). Тако сада „патријаршиски крст“ на глобу (сл. 7, 10, 11, 13) представља победу хришћанства (крста) над целом васељеном. Цар са крстом, као потомак Константина, који је омогућио доминацију крста у Царству (глоб) и створио хришћанско царство, преко њега и од Бога добија једину легитимну власт у васељени.

[22] Sometime ‘Patriarchal cross’ is standing on a globe. As symbol it appeared already in the time of late Roman Republic – as attribute of divine representatives of state, genii of the Roman people or Rome. In the time of Pompeius globe was not associated with person but with trophies of victory. Cesar and Augustus were first to use globe to denote their authority over ‘orbis terrarum’ (Hölscher 1967: 22, 23). During Principate such representations increased in number and evolved. Emperor Aurelian is depicted in scenes where he accepts the globe from soldiers or Concordia, but representation with Jupiter is most important from propagandist point of view – master of gods and humans personally gives to the emperor symbol of reign over the entire universe (Арсенијевић 2006: 93). Thus ‘Patriarchal cross’ on globe (fig. 7, 10, 11, 13) represents triumph of Christianity (cross) over the entire universe. Emperor with cross like descendant of Constantine who made possible domination of cross in the Empire (globe) and created Christian empire through him gets also from God only legitimate authority in the universe.

Сматрамо да је појава новог типа српског матапанског динара, која представља прелаз од западне иконографије са заставом према византијској симболици – Часном крсту (патријаршијском крсту), наступила управо у време стицања аутокефалности цркве и могућег другог православног Стефановог крунисања и/или миропомазања у Жичи од стране архиепископа Саве. У првом случају – на динару са заставом, краљ прима западноцрквени атрибут своје власти; вероватно је реч о оној папској застави која је слата краљевима заједно са круном из Ватикана. На то упућују догађаји из времена краља Милутина, када је, због преговора о преласку краља и целе државе у католичанство, папа Клемент V (1308) наложио тројици својих легата да остваре сједињење Милутинове државе са католичком црквом. Том приликом су легати имали задатак да краљу Милутину предају папску заставу, која је истовремено симболисала заштиту папске столице и спремност за борбу против неверника (Ћирковић 1981: 455).

У другом случају, краљ држи Часни крст (патријаршијски крст), којим је симболизовано поновно приклањање православљу и окриљу јединог православног цара, као и самосталност српске цркве, али и поштовање примата Цариградске патријаршије у православном свету.

Треба размотрити питања у вези са првим српским новцем – бронзаним скифатима, који модерна наука у целини приписује краљу Радославу. Да ли је све типове те врсте новца могуће определити као Радослављева ковања? Сматрамо и тврдимо да није могуће. При овој анализи ћемо посебно размотрити II и III врсту новца (Гај-Поповић 1985: 112, 113), I и II врсту краља Радослава (Димитријевић 2001: 1) (Hendy 1999: 2/637, 638, type A, B, pl. XLVII, B. 2,1; 3.1; 3.2), прву и другу бакарну врсту (Недељковић 1969: 33–35).

1. Примерак Нумизматичког кабинета бечког Уметничкоисторијског музеја (Kunst historisches Museum) (Недељковић 1969: 33).

Ав. Христос на престолу, благосиља; поред главе IC – XC.[23]

[23] Конвексну страну са Христом треба сматрати за аверс, а конкавну са владарем за реверс. У

We think that appearance of new type of Serbian matapan dinar that represents transition from western iconography with banner to Byzantine symbolism – Holy Cross (Patriarchal cross) could be dated to the time of acquiring church autocephaly and possible Stefan's second Orthodox coronation and/or anointment by archbishop Sava in the Žiča monastery. In the first case – on the dinar with banner, king accepts western church attribute of his authority; it was probably the papal banner, which had been sent to kings together with crown from Vatican. It is indicated by events from the time of king Milutin when pope Clement V (1308) because of negotiations about conversion of king and his state to Catholicism ordered his three legates to realize the union of Milutin's state and the Catholic church. The legates were supposed to give to king Milutin on that occasion the papal banner, which symbolized at the same time protection of the Holy See and willingness to fight against the infidels (Ћирковић 1981: 455).

In the other case king is holding Holy Cross (Patriarchal cross), which symbolizes reaccepting the Orthodoxy and protection of the only Orthodox emperor as well as the independence of Serbian church but also respecting the precedence of Constantinople Patriarchy in the Orthodox world.

It is important to examine questions concerning first Serbia coins – bronze scyphates, which modern science ascribes entirely to king Radoslav. Is it possible to ascribe all those types of coins as emissions of king Radoslav? We assume and claim that it is not possible. In this analysis we will particularly pay attention to types II and III of coins (Гај-Поповић 1985: 112, 113),types I and II of king Radoslav (Димитријевић 2001: 1) (Hendy 1999: 2/637, 638, type A, B, pl. XLVII, B. 2,1; 3.1; 3.2), first and second copper types (Недељковић 1969: 33–35).

1. Specimen in Numismatic Cabinet of Art History Museum (Kunsthistorisches Museum) in Vienna (Недељковић 1969: 33).

Obv. Christ enthroned, blessing; next to the head IC – XC.[23]

[23] Convex side with Christ should be considered as obverse and concave side with ruler as reverse. In

Рв. Владар стоји лево, са једноставном византијском круном са препендулијама; лице дугуљасто, са брадом; у царској византијској одори; десна рука на грудима, у левој, са св. Константином, држи дуги и двоструки крст – „патријаршиски“. Св. Константин са круном; нимб у траговима; у царској византијској одори; у левој руци држи двоструки а краћи крст. Кружни натпис поред владара од доле до горе СТЕФΔНС PIZ ОΔ –Стефан (крунисани) краљ из рода Дука, а поред св. Константина од горе до доле Θ КОСТΛНТИС (1.9).

Д. Гај-Поповић (1985: 113, 6) наводи још један примерак са натписом (сл. 16, 16а; 1.9):

ΤЕФАПОРИ ОΔ – (KONCT)ANTNC.

Примерак је из колекције *Ph. Grierson* (Hendy 1969: 297–298; T. 47, 1). Требало би поменути и добро откован и очуван новац из Британског музеја у Лондону (British Museum, London) (сл. 16, 16а; 1.9).

Rev. Ruler standing left with simple Byzantine crown with prependulia; elongated bearded face; in imperial Byzantine robes; right hand on the chest and in left hand holding with St. Constantine long and double (Patriarchal) cross. St. Constantine crowned, traces of nimbus; in imperial Byzantine robes; in left hand holding double but shorter cross. Circular inscription next to the ruler from bottom to top СТЕФΔНС PIZ ОΔ – Stefan (crowned) king from the Doukas family and next to St. Constantine, from bottom to top Θ КОСТΛНТИС (1.9).

D. Gaj-Popović (Гај-Поповић 1985: 113, 6) quotes yet another specimen with inscription

ΤЕФАПОРИ ОΔ – (KONCT)ANTNC.

Specimen is from *Ph. Grierson* Collection (Hendy 1969: 297–298; T. 47, 1). One should mentioned well coined and preserved coin from the British Museum in London (Fig. 16, 16a; 1.9)

Сл. 16, 16а / Fig. 16, 16a

Примерак из Археолошког музеја у Сплиту – збирке *Штокерт* (*Stockert*) (Недељковић 1969: 34), потпуно је исти као примерак из Беча или Лондона, само је другачији натпис на реверсу (сл. 17, 17а).

Specimen from Archaeological Museum in Split – *Stockert* Collection (Недељковић 1969: 34), is identical to the specimen from Vienna or London but the inscription on reverse is different (Fig. 17, 17a).

средњем веку, када је кован овај новац, цар царева, творац и господар васељене је, свакако, представљен на аверсу, а земаљски владари на реверсу. Још у међуратном периоду је та чињеница занемарена у науци (Г. Чремошник, Ј. Петровић). Она је у послератном периоду, времену материјализма и релативизације религије, прихваћена од стране комунистичке научне елите, а на овај приступ се може наићи и данас.

the Middle Ages when that coins were minted king of kings, creator and lord of the entire universe had certainly been depicted on obverse and terrestrial rulers on reverse. Already in the period between First and Second World War this fact had been neglected in science (Г. Чремошник, Ј. Петровић). After the war in the time of materialism and relativization of religion it has been accepted by communist academic elite and such attitude could be found even today.

Сл. 17, 17a / Fig. 17, 17a

Поред владара је натпис СТЕФАNOC PIZ, а поред светитеља ΘKONTANTN (1.7). Овоме типу припадају и два примерка пронађена 1974. и 1975. године на локалитету Градина у Расу (Поповић 1977: 45, 19, инв. бр. 100) (сл. 18, 18а; бр. 20, инв. бр. 211). Завршетак натписа на реверсу са леве стране и постоље крста на примерку бр. 19 (сл. 18, 18а; 1.7) веома су видљиви. У натпису са тог примерка, што је јасно уочљиво, нема ОΔ. Ова врста новца припада Недељковићевој првој бакарној врсти (Недељковић 1969: 33).

The legend СТЕФАNOC PIZ is inscribed next to the ruler and ΘKONTANTN next to the saint (1.7). Two specimens found in 1974 and 1975 at the site Gradina in Ras are also ascribed to this type (Поповић 1977: 45, 19, инв. бр. 100) (fig. 18, 18a; No. 20, inv. No. 211). End of inscription on the left side of reverse and pedestal of cross on specimen 19 (Fig 18, 18a; 1.7) are clearly visible. In the inscription on that specimen ОΔ is conspicuously missing. This type of coins belongs to first copper type according to Nedeljković (Недељковић 1969: 33).

Сл. 18, 18a / Fig. 18, 18a

2. Примерак из Недељковићеве збирке (Недељковић 1969: 34).

Ав. Попрсје Христоса Емануела – са нимбом са уписаним крстом, који благосиља. Натпис је подељен у три реда са обе стране: IC – XC – O – EMNYH.

Рв. Владар је приказан на исти начин као и на свим другим бакарним и сребрним

2.Specimen from Nedeljković Collection (Недељковић 1969: 34).

Obv. Bust of Christ Emmanuel – with nimbus with inscribed cross, blessing.

Inscription is divided in three lines on both sides: IC – XC – O – EMNYH.

Rev. Ruler is depicted in the same manner as on all other copper and silver specimens except

примерцима, само што у левој руци држи глоб са крстом. Поред владара је Богородица са нимбом, која крунише владара, и кружни натпис од доле до горе СТЕФАИОС PIZ (сл. 19, 19а; 1.6), а поред Богородичине главе MP – OV.

Овај примерак нађен је 1940. године у Новом Пазару, „у конгломерату кујунџијског новца" – како наводи Љ. Недељковић (1969: 34). Новчић је, по наводу истог аутора, био уникатан примерак до времена писања овог текста и налазио се у његовој збирци. Припада Недељковићавој другој бакарној врсти (Недељковић 1969: 34; Hendy 1999/2: 638, 3.2, PL. XLVII).

that he is holding globus cruciger in the left hand. Next to the ruler is Virgin Mary nimbate, crowning ruler, and circular inscription from the bottom to the top СТЕФАИОС PIZ (Fig. 19, 19a; 1.6), and next to the Virgin's head MP – OV.

This specimen has been found in Novi Pazar in 1940 'in conglomerate of silversmith's money' as quoted by Lj. Nedeljković (Недељковић 1969: 34). According to the author the coin was unique specimen until the time of writing this text and it was in his Collection. It is ascribed to Nedeljković's second copper type (Недељковић 1969: 34; Hendy 1999/2: 638, 3.2, PL. XLVII).

Сл. 19, 19а / Fig. 19, 19а

На локалитету Градина у Расу, више ушћа Себечевске реке у Рашку, пронађен је 1976. године само један примерак тог типа (Поповић 1977: 45, 19, инв. бр. 101) (Недељковићева друга бакарна врста), али је на реверсу, са владарем кога крунише (овенчава) Богородица, другачији натпис: (СТЕФАNOC) PIZ OΔ (1.8). Лево и десно од Богородице су иницијали MP – OV (Поповић 1977: 44).

В. Иванишевић (1999: 432) помиње још четири примерка ове врсте (бр. 736, 737, 739, 740) нађена на Градини у Расу. Истој врсти припада и примерак из Ермитажа у Петрограду (сл. 20, 20а; 1.8) (Hendy 1999/2: 638, 3.1).

Сви аутори који су се бавили овом врстом новца – „Радослављевим скифатима", не праве разлику између новца са именом владара на реверсу са завршетком OΔ и истог типа новца на којем се не јавља OΔ. Та разлика се

Only one specimen of this type has been found at the site Gradina in Ras, above the confluence of the Sebečevska and the Raška river, in 1976 (Поповић 1977: 45, 19, инв. бр. 101) (Nedeljković's second copper type), but on the reverse, with ruler crowned by Virgin is different inscription: (СТЕФАNOC) PIZ OΔ (1.8). To the left and right of Virgin are initials MP – OV (Поповић 1977: 44).

V. Ivanišević (1999: 432) mentions four more specimens of that type (nos. 736, 737, 739, 740) found at Gradina in Ras. One specimen from Hermitage in Saint Petersburg also belongs to the same type (Fig. 20, 20a; 1.8) (Hendy 1999/2: 638, 3.1).

All authors studying this type of money – 'Radoslav's scyphates' do not make any difference between the coins with name of ruler on reverse ending in OΔ and same coin type without OΔ. Such

Сл. 20, 20a / Fig. 20, 20a

тумачи или недовољном читљивошћу натписа, или варијантом истог типа новца.

Међутим, она није случајна, што показује посебно наведени примерак друге Недељковићеве бакарне врсте (сл. 19, 19a; 1.6), веома добро очуван, са веома добро гравираним натписом који почиње лигатуром; о лигатури ће касније бити речи. На њему се јасно види намеран недостатак ΟΔ на крају натписа на реверсу: ΤΕΦΑИΟС PIZ (сл. 21; 1.6).

difference is explained either as a result of insufficient legibility or as variant of the same coin type.

However, this difference is not accidental as it is particularly confirmed by specimen of Nedeljković's second copper type (Fig. 19, 19a; 1.6), very well preserved and with very well engraved inscription starting with ligature; we will discuss ligature later. Here is clearly visible that ΟΔ is deliberately omitted at the end of reverse inscription ΤΕΦΑИΟС PIZ (Fig. 21; 1.6).

Сл. 21 / Fig. 21

Поставља се питање зашто се на неким примерцима јавља ΟΔ (Ο Δυκά), а на неким не.

У науци је познато да се на новцу нису дозвољавале грешке у титули или имену владара. Познато је и то да се новац са погрешно откованим натписима повлачио и претапао (Душанић 1991: 75). Поготово би се то чинило са новцем на коме је „материјална грешка"

The question arises why ΟΔ (Ο Δυκά) is engraved on some specimens and not on the other.

It is well known in science that mistakes in title or name of the ruler had not been acceptable on the coin pieces. It is also known that coins with incorrectly struck inscriptions had been withdrawn and remelted (Душанић 1991: 75). It would have especially been done with

у натпису, а посебно због тога што ОΔ указује на порекло личности у чије име се кује новац, и то не на било какво порекло, већ на сродство са византијском царском породицом Дука (Δυκά). Такође се зна колико је Радославу било стало да истакне наведено порекло, тако да не би било допуштено да се овај део владарског имена тек тако изгуби и произвољно користи. Зашто га онда нема на појединим примерцима? Зато што је новац на којем се не јавља ОΔ ковао неко други, неко ко није био изданак царског рода Дука, те није могао да користи то престижно владарско име. Сматрамо да је у питању Стефан Првовенчани – владар који је ковао овај тип новца заједно са савладаром Радославом, или је пак реч о томе да је, што је извесније, новац ковао у име сина, савладара, у исто време када је ковао свој новац. Познат је и Стефанов труд да се прво он, а касније и Радослав, ороди са епирским Анђелима. Повод за ковање поменутог новца вероватно треба тражити у већ наведеном важном историјском догађају – другом крунисању и/или миропомазању Стефана Првовенчаног у Жичи, вероватно маја 1220. године на Спасовдан, када је, и Радослав, по свему судећи, проглашен и/или крунисан за савладара. Према казивању Доментијана, од папе је затражена „благословена круна", која је донета у Србију и смештена у олтар Жиче (Житче), односно Дом Спасов. За време великог исхода (входа) свете литургије архиепископ Сава „узевши свету круну у великом светилишту круниса благовернога брата свога и помаза га Духом светим на краљевство, да се зове самодржавни господин кир Стефан краљ..." (Доментијан 1938: 138).

Овоме су претходила два, по свему судећи, хронолошки скоро подударна догађаја – стицање аутокефалности у Никеји и венчање краљевића Радослава са епирском принцезом Ану. Сава је, по свој прилици, боравио у Никеји почетком јесени 1219, а Радослав се, по С. К. Кисасу (1978: 133), оженио Ану крајем 1219. или почетком 1220. године, свакако пре ускршњег поста 1220. године, који је почео 9. фебруара, када је склапање бракова било забрањено (Ферјанчић 1989: 119–123).[24]

coins having 'material error' in the title and particularly because ОΔ indicates ancestry of the person issuing the coins. And it was not insignificant lineage but relationship with Byzantine imperial family Doukas (Δυκά). It is also well-known how much it mattered to Radoslav to emphasize such descent so it would not be possible to omit that segment of his name or use it arbitrarily. Why then it did not occur on some specimens? Because, answer is, the coins without ОΔ were issued by someone else, somebody who was not the member of imperial Doukas family and therefore he could not use such prestigious name. We think that it was Stefan the First-Crowned – ruler who issued this type of coins together with his co-ruler Radoslav or it is possible and even more plausible that he issued the money in the name of his son and co-ruler at the same time when he issued his own money. It is also known how much effort Stefan put in arranging marriage alliance with Epirote Angelos first for him and later for Radoslav. Pretext for issuing mentioned coins should be looked for in already discussed important historical event – second coronation and anointment of Stefan Nemanjić in Žiča probably on Ascension Day, in May of 1220 and by all appearances Radoslav was at the same time proclaimed and/or crowned as co-ruler. According to the writings of Domentijan 'the blessed crown' had been asked from the pope and it was brought to Serbia and deposited in the altar of Žiča, i.e. church of the Holy Savior. During the great entrance of the holy liturgy archbishop Sava 'took the holy crown and in this large sanctuary crowned his devout brother and anointed him with Holy Spirit to be the king and to be called independent lord Kir Stefan the king...' (Доментијан 1938: 138).

That ceremony was preceded by all appearances by two almost chronologically synchronous events – acquiring of the autocephaly in Nicaea and wedding of prince Radoslav and the Epirote princess Anna. Sava, as it seems was in Nicaea in the beginning of autumn 1219 and Radoslav, according to S. K. Kisas (1978: 133) married Anna at the end of 1219 or the beginning of 1220, certainly before the Lent 1220 that started on the 9th of February and when weddings were forbidden (Ферјанчић 1989: 119–123).[24]

[24] С. К. Кисас је пажљивим проучавањем преписке Јована Апокавка, митрополита Навпакта и

[24] S. K. Kisas arrived to such conclusion after careful study of the correspondence between John Apokaukos

Што се тиче брака између Радослава и Ане, познато је да су ранији покушаји Стефана Немањића да се ороди са епирским Анђелима пропадали због канонских забрана – бракова међу сродницима. Сада је тај брак дозвољен, иако су младенци такође били у сродству; степен сродства је био исти као и пре, кад је забрањен. Намеће се природан закључак: Теодор I Анђел није ни тражио мишљење цркве о овом браку, односно Димитрија Хоматијана, охридског архиепископа,[25] јер су му јаки политички разлози налагали да путем њега што пре побољша односе са суседном Србијом (Ферјанчић 1989: 123).

Закључке о добрим односима Србије и Епира око 1220. године потврђују и нека збивања у самој српској држави, упркос чињеници да је тада Сава добио самосталност за српску цркву у супарничкој грчкој држави – Никејском царству. У питању су положај и статус Радослава, везани за венчање са епирском принцезом. О томе је било различитих ставова у науци и много спорења, који су битни за нашу тему. На основу вести М. Орбина, К. Јиричек (1922: 171) сматра да је, после победе над хумским кнезом Петром, Стефан Првовенчани поверио сину Радославу управу над крајевима јужно од Неретве. Касније су историчари настојали да у изворима открију поузданије податке о савладарству Радослава. Они су, пре свега, обраћали пажњу на *Жичку повељу*, за коју се веровало да је издата 1220. године. У њеној интитулацији стоји да ју је издао краљ Стефан Првовенчани, који каже: „са превазљубљеним ми сином Радославом по милости Божјој намесником ми". На основу тих речи је М. Ивковић (1957: 64)

It is known regarding the marriage between Radoslav and Anna that earlier attempts of Stefan Nemanjić to conclude marriage alliance with the Angelos family from Epirus were not successful because of canonical ban of marriages between relatives. But now this marriage was permitted although bride and bridegroom also were related; degree of relation was identical as in previous situation when it was banned. It is a matter of putting two and two together: Theodore I Angelos did not ask church opinion about this marriage, i.e., opinion of Demetrius Chomatianus the archbishop of Ohrid[25] because strong political reasons prompted him to improve as soon as possible his relations with the neighboring Serbia through that marriage (Ферјанчић 1989: 123).

Conclusions about good relations between Serbia and Epirus around the year 1220 confirm also certain events taking place in Serbian state despite the fact that Sava acquired independence for Serbian church in the rival Greek state – Empire of Nicaea. The issue was position and status of Radoslav in view of the wedding to the Epirote princess. There were many different opinions in academic circles and many disputes, which are essential for our subject. On the basis of information by M. Orbini K. Jiriček (Јиричек 1922: 171) is of the opinion that Stefan Nemanjić, after defeating Petar, duke of Hum, handed over to his son Radoslav control in the regions to the south of Neretva. Historians later tried to discover in the written sources more reliable facts about co-rulership of Radoslav. They, first of all, paid attention to *Žiča Charter*, which was assumed to have been issued in 1220. It is stated in its intitulation that it had been issued by king

особе блиске Теодору дошао до ових сазнања. Претходно је, вероватно годину дана раније (крајем 1218. или почетком 1219), била склопљена веридба (Кисас 1978: 132, 133; Ферјанчић-Максимовић 1998: 16– 17). То венчање је, вероватно, обавио Сава, како изричито наводи Доментијан (Ферјанчић-Максимовић 1998: 16).

[25] Теодора I је крунисао за цара охридски архиепископ – само зато што је то одбио солунски митрополит. Та дихотомија у понашању двају епирских центара моћи је, свакако, била олакшана околношћу да Охридска архиепископија, иако најзначајнији црквени центар у Епиру, није била у правом смислу речи државна црква, каква је, на пример, била никејска и од овог времена српска црква (Ферјанчић-Максимовић 1998: 19).

metropolitan of Naupaktos and some person close to Theodore. Previously, probably a year earlier (at the end of 1218 or the beginning of 1219) they got engaged (Кисас 1978: 132, 133; Ферјанчић-Максимовић 1998: 16–17). The wedding was probably performed by Sava as it is decisively stated by Domentijan (Ферјанчић-Максимовић 1998: 16).

[25] Theodore I was crowned as emperor by archbishop of Ohrid – only because the Thessalonican metropolitan refused to do that. Such dichotomy in attitude of two Epirote centers of authority was certainly facilitated by the fact the Ohrid archbishopric despite being the most important religious center in Epirus was not *proprie dicti* the state church as for instance was the church of Nicaea and from that time Serbian church as well (Ферјанчић-Максимовић 1998: 19).

истакла „постојање индиције која потврђује могућност употребе установе савладарства у регулисању престолонаследних питања". Посебно питање се, како наводи поменута ауторка, односи на то да ли је назив „намъстьник" довољан доказ о постојању и примени савладарства. То би био први наговештај установе савладарства у српским изворима. Пошто је, највероватније, Радослав већ 1220. године био ожењен Ином – ћерком моћног деспота Теодора Анђела, поменутој ауторки се чинило вероватним да је, због тога, Стефан још за живота „желео" да старијем сину Радославу осигура престо. Радови Д. Синдика у којима се бавио жичким повељама оснажили су тезу о савладарству Радослава. Он је, пажљивом анализом и упоређивањем текстова на северном и јужном зиду улаза у цркву манастира Жиче, уочио да се ради о временски два блиска документа Стефана Првовенчаног (Синдик 1965: 309–315; Синдик, 1988: 23–29). Д. Синдик (1965: 309–315) наводи да је прва повеља – на северном зиду, настала крајем 1219. године, будући да се у јесен те године Сава вратио у Србију из Никеје. Друга повеља – са јужног зида, настала је нешто касније – између 1224. и 1227. године, јер је у њој Радослав већ означен као савладар. Поменути аутор верује да је његово савладарство везано за венчање са Ином, ћерком Теодора I Анђела, које је, по раније погрешним претпоставкама, обављено 1224. године (Синдик 1965: 309–315). Д. Синдик (1988: 23, 26) такође је уочио да у интитулацијама жичких повеља постоје значајне разлике када је у питању помињање Радослава: у првој повељи стоји „са превазљубљеним ми сином Радославом по Божјој милости намесником ми", док у другој пише да је издата „са превазљубљеним сином својим Радославом првенцем, кога и благословисмо да буде краљ све ове државе". На основу тих разлика је Д. Синдик закључио да се, како смо раније навели, између издавања двеју жичких повеља збила нека промена у статусу и положају Радослава: он је проглашен за очевог савладара – са правом да се назива краљем. Треба напоменути да су потврде о савладарству Радослава тражене и у которским повељама, у којима се наводи да су издате за време краља Радослава. Прва од тих повеља је

Stefan the First-Crowned, who says 'with greatly beloved son of mine Radoslav by the grace of God my regent'. On the basis of these words M. Ivković (Ивковић 1957: 64) underlined 'the existence of indication, which confirms possible use of institution of co-rulership in regulating questions of throne inheritance'. Special question is, as mentioned author states, whether title regent (намъстьник) is sufficient evidence for existence and practice of the institution of co-ruler. That would be the first indication of institution of co-ruler in the Serbian sources. Since Radoslav was most probably married to Anna, daughter of powerful despot Theodore Angelos, already in 1220, the mentioned author considered likely that because of that Stefan 'wished' to secure the throne for his elder son Radoslav already during his lifetime. Texts of D. Sindik concerning the charters from Žiča supported the thesis about co-rulership of Radoslav. After careful analysis and comparison of the texts on north and south wall of the entrance to Žiča monastery church he noticed that those are two chronologically close documents of Stefan the First-Crowned (Синдик 1965: 309–315; Синдик, 1988: 23–29). D. Sindik (Синдик 1965: 309–315) states that first charter – on the north wall dates from the end of 1219 as Sava returned to Serbia from Nicaea in the autumn of that year. Second charter – on the south wall dates from somewhat later time – between 1224 and 1227 because in that document Radoslav was already identified as co-ruler. Mentioned author believes that his position of co-ruler was connected with marriage to Anna, daughter of Theodore I Angelos, that according to earlier incorrect assumptions took place in 1224 (Синдик 1965: 309–315). D. Sindik (Синдик 1988: 23, 26) also noticed that in intitulations of the Žiča charters there are significant differences regarding mentioning of Radoslav: in the first charter it says: 'with deeply loved son of mine Radoslav my regent by the grace of God', while in the other one is said that it had been issued 'together with deeply loved son of mine, Radoslav, the firstborn, whom we blessed to be the king of all this realm'. D. Sindik came to conclusion on the basis of these differences that, as we said earlier, certain change took place in the status of Radoslav between issuing two Žiča charters: he was proclaimed co-ruler with his father – with the

даровница Матије Бовалића, који поклања земљу Цркви Св. Трифуна у Котору, а издата је октобра 1227. године. Друга повеља је од 15. септембра 1221. године, а трећа говори о посвећењу дограђене Цркве Св. Марије и издата је 1221/22. године (Ферјанчић 1989: 125, 107). Иако су раније оспоравани као непоуздани извори, истраживања из осамдесетих година прошлог века су, по свему судећи, утврдила њихову валидност. Д. Синдик је у тадашњем Лењинграду открио зборник докумената Которске епископије, у којем се, међу 50 повеља, налазе и два (од три) поменута акта са именом краља Радослава – из 1221. и 1227. године (Синдик 1984: 53–66; Ферјанчић 1989: 125, 126). Према оцени професора Саксера (Синдик 1988: 28), палеографске карактеристике лењинградског зборника сведоче о томе да су рукописи настали око средине XIII века, али Д. Синдик наводи и да имају извесне сличности са дубровачким документима из друге половине XII века.

У намери да изнесе нове доказе о савладарству Радослава, Г. Бабић (1987: 13, 14) анализирала је портрете првих Немањића у нартексу Милешеве. Она је прихватила новије датовање милешевског живописа – пре 1228. године, и констатовала да је Радослав, као и Стефан Првовенчани, представљен са круном, али да нема скиптар, што сведочи о томе да је био очев савладар. Исти аутор верује да се, према датовању С. Кисаса (1978: 133), Радослав оженио Аном крајем 1219. или почетком 1220. године – пре 9. фебруара, и да су скоро истовремено обављена два важна чина – његово крунисање за савладара и венчање са Аном, те да су се оба догађаја одиграла после доласка Саве из Никеје. На основу тога је Г. Бабић (1987: 13, 14) закључила да је 1220. година „terminus post quem" за настанак милешевског живописа. Са овим доказима и ставовима се слаже Б. Ферјанчић (1989: 126).

Б. Ферјанчић (1989: 126) бави се портретима првих Немањића из Милешеве, и то пре свега натписима са титулама, као и портретом цара, који се налази наспрам њих. Аутор даје и раније читање натписа – Ђ. Бошковића (1938: 4–6). Б. Ферјанчић сматра да, поред резерви у вези са наведеним титулама, портрети првих Немањића из Милешеве

right to be called king. It should be mentioned that verifications for co-rulership of Radoslav have been also looked for in the Kotor charters, which state that they were issued in the time of king Radoslav. First of these charters is gift certificate of Matija Bovalić who donated land to the church of St. Trifun (Tryphon) in Kotor and it had been issued in October 1227. Second charter dates from the 15th of September 1221 and the third speaks about consecration of extended church of St. Mary and was issued in 1221/22 (Ферјанчић 1989: 125, 107). Even though these charters had earlier been contested as unreliable sources, investigations from the 1980s confirmed, by all appearances, their validity. D. Sindik discovered, in that time Leningrad, collection of documents of the Kotor bishopric and there were among 50 charters, also two (of three) mentioned documents with the name of king Radoslav – dating from 1221 and 1227 (Синдик 1984: 53–66; Ферјанчић 1989: 125, 126). According to the opinion of Professor Saxer (Синдик 1988: 28) paleographic characteristics of the Leningrad collection confirm that manuscripts date from the mid 13th century, but D. Sindik also states that they bear certain resemblances to the Dubrovnik documents from the second half of the 12th century.

In an attempt to find new evidence for co-rulership of Radoslav, G. Babić (Бабић (1987: 13, 14) analyzed the portraits of the first Nemanjićs in the Mileševa narthex. She accepted more recent dating of Mileševa frescoes – prior to 1228 and concluded that Radoslav was depicted with crown like Stefan the First-Crowned but without scepter indicating that he was his father's co-ruler. Same author believes that according to the dating of S. Kisas (1978: 133) Radoslav married Anna in the end of 1219 or in the beginning of 1220 (but before the 9th of February) and that two important acts had been performed almost simultaneously – crowning of Radoslav as co-ruler and marriage to Anna and that both events took place after Sava returned from Nicaea. According to this G. Babić (Бабић 1987: 13, 14) concluded that the year 1220 is 'terminus post quem' for painting of Mileševa frescoes. B. Ferjančić (Ферјанчић 1989: 126) also agrees with those evidence and opinions.

B. Ferjančić (Ферјанчић (1989: 126) studied portraits of the first Nemanjićs from Mileševa

дају довољно индиција за закључак да су они истицали своју повезаност са византијским светом. Он разматра и фигуру у царском орнату, која стоји насупрот ликовима првих Немањића, на коју је још Ђ. Бошковић упозорио рекавши да је то први и једини пример једног страног владара у српским црквама. Многи аутори су наводили и идентификовали разне личности када је реч о фигури са нартекса. Искристалисала се теза да је на милешевском живопису насликан никејски цар Јован III Ватац, што је важно полазиште за хронологију живописа, али и за потпуније разумевање односа Србије према византијском свету тога времена (Ферјанчић 1989: 128, 129).

Овде треба навести објашњење В. Ђурића (1968: 82) везано за лик никејског цара Јована III Ватаца. Он наглашава да је представа „византијског цара из Никеје" у задужбини изузетна појава, која „сведочи о врло одређеном политичком односу Србије према Никеји и посебном правном положају према Никејском царству". У томе види доказ да је Србија прихватила византијску идеју о хијерархији власти и државе. Исти аутор је уочио да овај лик сведочи о еластичној политици Србије према Епиру и Никеји (Ђурић 1987: 30).

Ђ. Бубало (2009: 201–227) оспорава тезе по којима је Радослав био савладар Стефана Првовенчаног. Он сматра да се термин „савладарство" и термин „савладар" у науци користе врло слободно и индивидуализовано (Бубало 2009: 202). По њему, савладар је лице које има удела у вршењу власти, односно које има исте атрибуте као и владар. У многим средњовековним друштвима су владарски синови добијали владарске знаке и прерогативе као формалну потврду права престолонаслеђа. Међутим, само престолонаслеђе није елемент који суштински одређује значење термина савладар. Аутор зато наводи да је неоправдано изједначити престолонаследника и савладара, иако нема доказа о додељивању владарских знакова наследнику престола (Бубало 2009: 203). Он такође сматра да се још један недостатак истраживања савладарства у Србији огледа у томе што се при одређивању самог појма често полази од правила и обичаја пошто-

and primarily the inscriptions with titles as well as the portrait of emperor depicted opposite them. Author also provides earlier readings of inscriptions by Dj. Bošković (Бошковић 1938: 4–6). B. Ferjančić thinks that despite reservations concerning quoted titles the portraits of first Nemanjićs from Mileševa provide enough indications for conclusion that they emphasized their connection with the Byzantine world. He also examines the figure in imperial ornate robe standing opposite the portraits of first Nemanjićs for which already Dj. Bošković warned that it is the first and only example of foreign ruler portrait in Serbian churches. Many authors mentioned and identified variety of persons when the figure from Mileševa narthex is concerned. Finally, the thesis crystallized that Nicean emperor John III Vatatzes is depicted in the Mileševa fresco and it is an important starting point for the chronology of frescoes but also for more thorough comprehension of relations between Serbia and the Byzantine world in that time (Ферјанчић 1989: 128, 129).

We must cite here the explanation by V. Djurić (Ђурић 1968: 82) concerning the image of the Nicean emperor John III Vatatzes. He emphasizes that representation of the 'Byzantine emperor from Nicaea' is an exceptional phenomenon in the endowment 'bearing witness to distinct political relationship between Serbia and Nicaea and special legal position of Serbia toward the Nicean empire'. In that position he sees proof that Serbia accepted Byzantine idea about the hierarchy of authority and state. Same author also noticed that this image confirms the flexible policy of Serbia toward Epirus and Nicaea (Ђурић 1987: 30).

Dj. Bubalo (Бубало 2009: 201–227) contests the theses according to which Radoslav had been co-ruler of Stefan the Fist-Crowned. He thinks that term 'co-rulership' and term 'co-ruler' are used in science rather freely and individually (Бубало 2009: 202). According to him co-ruler is a person participating in ruling the state, i.e. who has identical attributes as the ruler himself. In many medieval societies the sons of rulers received ruler's insignia and prerogatives as formal confirmation of their right to inherit the throne. Nevertheless, inheritance of the throne is not the element, which essentially determines the term co-ruler. Author, thus, states that it is

ваних у државама (династијама) које су могле извршити утицај на српску владарску праксу. То су, свакако, Угарска и Византија. Тако се Радослављев положај тумачи византијским узорима (Ферјанчић 1986: 307–384).

У Византији је савладар унапред одређен наследник престола, који носи царску титулу; по спољашњим обележјима се незнатно разликује од цара – владара, али нема никаквог удела у власти. У деценијама које су претходиле Стефановом доласку на власт је савладарство изгубило сваки значај у Византији (Бубало 2009: 203).

У Угарској, у којој се сукобљавало више начела наслеђивања, уведен је положај савладара да би се, као и у Византији, увео ред у наслеђивању престола (Бубало 2009: 204). Међутим, за разлику од церемонијалне улоге византијског савладара, угарски млади краљеви, како је гласила одговарајућа титула, имали су готово све атрибуте самосталне власти – део државне територије с јасно дефинисаним границама, двор, управни апарат, војску, законодавство, право ковања новца. Та територија је била права држава у држави. Установа младог краља је у Угарској уведена 1152. године – дакле 65 година пре ступања Стефана на престо. Међутим, Ђ. Бубало (2009: 204) наводи да би се, према ономе што се зна о овлашћењима Радослава у време Стефанове владавине, тешко могле наћи паралеле са приликама у Угарској, чак и ако, како он каже, прихватимо као извесно да је Радослав – наследник престола, добио на управу Дукљу.[26]

[26] С. Марјановић-Душанић сматра да разлика између натписа из Жиче (1224) и Милешеве и биографског исказа одражава чињеницу да је Радослав два пута проглашаван за краља: први пут између 1217. и 1221. године, а други пут 1228. године, после очеве смрти. Да ли је овом приликом добио титулу савладара, или је само проглашен за краља Дукље (у оном смислу у којем је то, на пример, био Вуканов син), за сада није могуће поуздано утврдити; у прилог друге могућности би, по наведеном аутору, говорио милешевски натпис. Она наводи да га пре 1228. године званични извори нигде не називају Стефаном, како би се очекивало да је тада носио титуларно име, чиме би се оно истакло у интитулацијама жичких повеља и которским актима. Сва је прилика да се не зове Стефан Радослав ни у ктиторском натпису у Милешеви. По Марјановић-Душанић, то показује да се пре 1228. године и инвеституре за самодржавног краља Радослав

not justified to equalize heir apparent and co-ruler although there is no evidence for assigning ruler's insignia to the heir apparent (Бубало 2009: 203). He also thinks that yet another insufficiency in investigations of co-rulership in Serbia could be seen in the fact that when clarifying the concept itself we frequently start from rules and customs observed in the states (dynasties), which could have had an impact on the Serbian ruling practice. These are certainly Hungary and Byzantium. Thus position of Radoslav is explained according to Byzantine models (Ферјанчић 1986: 307–384).

The co-ruler in Byzantium was heir to the throne determined in advance and he has the imperial title; it differs insignificantly in appearance from the emperor – ruler, but does not take part in governing the state. In the decades preceding Stefan's ascending to the throne, co-rulership lost any importance in Byzantium (Бубало 2009: 203).

In Hungary, where many principles of inheritance were opposed to each other, the position of co-ruler had been introduced in order to establish certain order in succession on the throne as it was the case in Byzantium (Бубало 2009: 204). However, in contrast to the ceremonial role of the Byzantine co-ruler, Hungarian young king, as his title was, had almost all attributes of independent ruler – portion of state territory with clearly defined borders, court, administrative offices, army, legislature, right to mint money. Such territory was genuine state within the state. The institution of young king had been introduced in Hungary in 1152 – that is 65 years before Stefan's ascending to the throne. However, Dj. Bubalo (Бубало 2009: 204) states that, considering our information about mandate of Radoslav in the time of Stefan's reign, we could hardly find parallels with circumstances in Hungary even if, as he says, we accept as certain that Radoslav – heir apparent, had been the ruler in Duklja.[26] We think that he could not have got

[26] S. Marjanović-Dušanić thinks that difference between inscription from Žiča (1224) and Mileševa and biographic information reflects the fact that Radoslav had been twice proclaimed king: for the first time between 1217 and 1221 and for the second time in 1228 after his father's death. Whether on that occasion he got the title of co-ruler or was just proclaimed king of Duklja (in the same sense as it was for example Vukan's son) is not possible to establish with certainty

Сматрамо да он није могао добити територију којом је управљао Вуканов син – краљ Ђорђе, већ од 1209. године (Ћирковић 1970: 8, 9, 10).

Аутор подсећа на то да је установа младог краља „наметнута" српској владарској кући, те да је у битно измењеној форми „заживела" тек за владавине краља Уроша (после 1268) (Ивковић 1957: 62–64; Михаљчић 2001: 26–42).[27]

При разматрању повеља са северног и јужног портика куле – звоника Спасове цркве у манастиру Жича, Ђ. Бубало није наишао ни на један податак који би говорио о промени статуса краљевића Радослава, већ само на наглашавање његовог првородства, које служи за истицање Радослављевог права на наслеђе престола. Он не види никакву промену статуса, али уочава Радослављеву титулу престолонаследника, која се у првој повељи назначава термином намесник. Титула се, по њему, само другачије исказује (Бубало 2009: 205). Аутор сматра да се формулација односи тј. упућује на будуће време; њоме је само дат благослов – одобрење да Радослав преузме престо и краљевску круну када његов отац умре, или се повуче са власти. По њему, ако се и може говорити о промени, која је изнудила другачију интитулацију друге повеље, онда се она односи на могући свечани чин проглашења наследника – сакралну потврду Стефанове одлуке о наслеђу

званично не потписује као Стефан (Марјановић-Душанић 1997: 49). У времену када је политичка ситуација налагала да се венац дукљанске краљевине узме за узор немањићком венцу, као аргумент да Немањићи имају право на сувереност, уз објашњења се истицало да је Дукља „отачаство" Немањине лозе. Аналогија између значења имена Стефанос (од грчког στέφάνος) и круне као истакнуте владарске инсигније могла је утицати на то да се већ врло рано ово име узме за титуларно име рашких жупана, тим пре ако се покаже да су и жупани могли носити венац као знак сопственог територијалног самовлашћа (Марјановић-Душанић 1997: 45, 46).

[27] С Марјановић-Душанић (1997: 48, нап. 64) наводи податак да се у средњовековној Француској „благословом" владајућег краља прво одређивао (десигнирао), а потом крунисао млади краљ. После очеве смрти, он је у поновљеном обреду крунисан за краља. Млади краљеви су, међутим, тек од средине XIV века добијали своју територију.

Duklja, the territory ruled by son of Vukan – king Djordje, already from the year 1209 (Ћирковић 1970: 8, 9, 10).

Author reminds that institution of young king was 'imposed' on Serbian ruling family and that it was 'put in effect' though in substantially different form not before the reign of king Uroš (after 1268) (Ивковић 1957: 62–64; Михаљчић 2001: 26–42).[27]

When studying the charters from north and south portico of belfry of the church of the Ascension of Savior in the Žiča monastery Dj. Bubalo did not encounter any fact indicating changing of status of prince Radoslav, but only emphasizing his primogeniture in order to underline his right to inherit the throne. He does not notice any change of status but encounters Radoslav's title of heir apparent, which is denoted by the term regent in the first charter. According to him the title was only denoted differently (Бубало 2009: 205). Author thinks that formulation relates to i.e., indicates certain time in future; and that it was just the blessing – the consent for

for the time being. In favor of other possibility speaks according to the mentioned author the inscription from Mileševa. She quotes that official sources do not name him Stefan before 1228 as it would be expected for him to have titular name, which would be then emphasized in intitulation of the Žiča charters and Kotor documents. It is quite likely that he is not named as Stefan Radoslav in the founder's inscription at Mileševa. According to Marjanović-Dušanić it shows that Radoslav does not officially sign documents as Stefan before 1228 and investiture for independent king (Марјановић-Душанић 1997: 49). In the time when political situation requested that wreath of kingdom of Duklja should be taken as model for Nemanjić wreath as an argument that the Nemanjićs have the right to sovereignty explanations insisted that Duklja was 'fatherland' of the Nemanja's lineage. Analogy between the meaning of name Stephanos (from Greek στέφάνος) and crown as prominent regal insignia could have influenced the situation that name was taken very early as titular name of Raška župans, even more so if it turns out that župans also could have wear wreath as sign of their territorial autocracy (Марјановић-Душанић 1997: 45, 46).

[27] С Марјановић-Душанић (1997: 48, нап. 64) quotes the information that in medieval France young king first had been designated by 'blessing' of the ruling king and then crowned. After his father's death he had been crowned king in the repeated ritual. Young kings, however, had been given their own territory not before the mid 14th century.

престола. Бубало сматра да се не ради ни о каквом крунисању, нити о тадашњој титули Радослава. Он наводи да је свечани благослов могао бити последица склапања брака Радослава с Ином, са чијим се датовањем слаже – крај 1219. или почетак 1220. године, те тврди да за то постоје добри разлози (Бубало 2009: 205).

Наравно, његов став морамо да прокоментаришемо. У свом тексту Бубало изражава наду да неће погрешити ако претпостави да је Теодор, по устаљеном обичају византијске дипломатије, дао пристанак на удају ћерке за сина „варварског" краља тек пошто се друга страна обавезала на то да ће „византијски" зет наследити престо у својој земљи. Да један податак не упућује на потпуно другачији правац, то би се, према нашем мишљењу, сигурно десило, иако епирски деспот Теодор још 1220/21. године није био крунисан и миропомазан за цара. Пишући о Савином повратку у Србију преко Солуна – након добијања самосталности за српску цркву, Доментијан (1938: 122) наводи: „И када се он тако приближио ка земљи отачаства свога, и посла брат његов многе у сретање његове светиње, а сам беше обузет великом телесном слабошћу. А дошавши богоносни архијерej нађе га где веома болује". Теодосије (1924: 187/188) такође описује Савин повратак, али, по обичају, са више детаља. Он пише да Стефан, када је из Савиног писма дознао да стиже у Србију, пошто је био „обузет великом болешћу, не могаше му изићи у сретање, него пошље место себе синове своје да га пресретну". Сава је затекао брата у постељи: „Кад дође Свети, над болеснички одар самодржца брата, овај му подигнут од других, једва могаде дати целив ... Јер силна болест беше самодршчева, да се никако не надаше животу" (Теодосије 1924: 187, 188). И Доментијанови и Теодосијеви описи ових догађаја би могли указивати на то да је Радослав, због очеве болести, већ имао краљевске прерогативе и да је већ вршио краљевску власт, пре припрема за свечане догађаје – венчање, крунисање и миропомазање у Жичи, тако да епирски деспот није ни морао да врши притисак у вези са променом статуса будућег зета. Можда је Радослав већ вршио дужности савладара, а касније је, након венчања

Radoslav to take over the throne and regal crown when his father dies or abdicates. According to him if there was any change at all that imposed different intitulation in the second charter then it relates to possible formal act of heir proclamation – sacred confirmation of Stefan's decision about throne inheritance. Bubalo thinks that it does not relate to coronation of any kind or to the title of Radoslav at that time. He says that formal blessing could have been the consequence of wedding of Radoslav and Anna and agrees with the mentioned date – the end of 1219 or the beginning of 1220 and also claims that there were good reasons for that (Бубало 2009: 205).

Of course we must comment on that statement. In his text Bubalo hopes that he would not made a mistake in assuming that Theodore, according to established customs of Byzantine diplomacy, agreed to the marriage of his daughter and the son of 'barbarian' king only after other side guaranteed that 'Byzantine' son-in law would inherit the throne of his state. If there is not the information indicating quite different situation that would certainly happened also in our opinion even though the Epirote despot Theodore still had not been crowned and anointed as emperor in 1220/21. Writing about Sava's return to Serbia via Thessalonica after acquiring independence for Serbian church Domentijan (Доментијан 1938: 122) says: 'And when he was close to the land of his fathers' his brother sent many to meet his holiness as he himself had been overwhelmed by great weakness of the body. And when God-bearing prelate came he found him very ill.' Teodosije (Теодосије 1924: 187/188) also describes Sava's return but with more details, as usual. He writes that Stefan when he understood from Sava's letter about his return to Serbia as he was 'very ill he could not go to meet him but he sent instead his sons to meet him'. Sava on his arrival found his brother in bed: 'When the Holy came to the sickbed of his autocrat brother, he helped by the others hardly could give him a kiss...As his illness was very serious and he in no way expected to live' (Теодосије 1924: 187, 188). Descriptions of these events by Domentijan as well as by Teodosije could indicate that Radoslav, because of his father's illness already had regal prerogatives and was exerting regal authority before preparations for festive events – wedding, coronation and

са Аном, „само“ свечано крунисан и/или миропомазан – заједно са оцем, на шта упућује раније аргументовано ново датовање и атрибуција скифатног новца. Доментијан даље пише да је Сава излечио краља Стефана: „И жалосно порадовавши се с њим и са свим бољарима отачаства његова и потом сатворивши свету молитву, и крстом часним осветивши воду, и том свештеном водом помаза га, и помоливши се за здравље и спасење његово, сатвори га здрава“. Теодосије (1924: 188) описује тај догађај захваљујући се Богу: „...јер си дивна дела са светима својим учинио ... да онај који је много времена од недуга био мучен, и сасвим није могао усправити се, и за кога и најбољи лекари мишљаху да му је живот без наде, устане ненадно брзо са одра“. Наведени цитат указује на то да је привремену слабост и болест краљ Стефан „ненадано брзо“ преболео по доласку Саве, пред поменуте свечане догађаје.

Никеја под Ласкарисима (царство од 1208. године) и Епир, чије је уздизање до ранга царства трајало много дуже (1225–1227), такорећи од самог оснивања су настојали да се представе као законити настављачи државноправне идеје Византијског царства и стекну примат у борби за његову обнову (Фержанчић-Максимовић 1998: 13). Наравно, прилике 1220/21. године нису биле исте као у време Немањине абдикације, која се, по свему судећи, догодила 24. марта 1196. године, када је Византија, после доласка Алексија III на престо у Цариграду, извршила притисак како би дошло до промене на престолу у Србији, у складу са устаљеном праксом Византије (Новаковић 1968: 137).[28] Овога пута је, да се подсетимо, Стефан Првовенчани преко своје сестре, која је била удата за Манојла – брата Михаила I Анђела, био са Анђелима у сродству (пети степен), тако да питање, како каже Бубало, „варварског краља“ није било пресудно.

Ниподаштавање старог византијског правила и обичаја да царски зетови или зетови озбиљних претендената на обнову царства, као у овом случају, бивају уздигнути на највиши положај у својој држави би, наравно,

anointment in Žiča, so the Epirote despot need not exert pressure concerning the change of status of his future son-in-law. Perhaps Radoslav already performed the duty of co-ruler and later, after wedding to Anna he was ‘only’ formally crowned and anointed – together with his father as it is suggested by previously argued new dating and attribution of the scyphate money. Domentijan further writes that Sava restored to health king Stefan: ‘And he sadly greeted him and all nobles of his fatherland and then he said holy prayer and consecrate water with holy cross and anointed him with that consecrated water and after saying prayers for his health and salvation he restored his health’. Teodosije (Теодосије 1924: 188) describes this events praising the God: ‘...as You did magnificent deeds with your saints... that one who suffered for a very long time and who could not stand up at all and for whom the best doctors thought that his life was hopeless to get up surprisingly quickly from the sickbed’. The mentioned quotation suggests that king Stefan ‘surprisingly quickly’ got over his temporary weakness and illness after the arrival of Sava and before the mentioned festive events.

Nicaea under the Laskaris dynasty (empire from 1208) and Epirus whose raising to the rank of empire took some more time (1225-1227) attempted, so to say, from the very beginning to represent themselves as legal successors of law and state idea of the Byzantine empire and to acquire precedence in the battle for its restoration (Фержанчић-Максимовић 1998: 13). Of course, circumstances in 1220/21 were not the same as in the time of Nemanja’s abdication, which by all appearances took place on the 24th of March 1196 when Byzantium after Alexius III had ascended to the throne in Constantinople exerted pressure in order to force the change on the Serbian throne in accordance with established Byzantine practice (Новаковић 1968: 137).[28] This time, just to remind, Stefan the First-Crowned through his sister who was married to Manuel – brother of Michael I Angelos was related to the Angelos family (fifth degree), so the question of ‘barbarian king’ as Bubalo says was not decisive.

Disrespect of ancient Byzantine rule and custom that imperial sons-in-law or sons-in-law of

[28] Брак између Стефана и Евдокије се датује у време непосредно после битке на Морави 1190. године (Фержанчић 1989: 111).

[28] Marriage between Stefan and Eudokia is dated to the time immediately after the battle of Morava in 1190 (Фержанчић 1989: 111).

значило негирање епирског деспота као царског претендента, па тако и права и озбиљности његових претензија на обнову Византијског царства и владе у Цариграду. Да догађаји нису ишли у другом правцу, Сава и Стефан Првовенчани би на тај начин, после добијања аутокефалности цркве у Никеји, дали превелики и предоминантан значај супарнику епирског владара. Тако би се нарушила и равнотежа у односима Србије према Никеји и Епиру, што се није желело. Треба свакако нагласити и чињеницу да аспирације Никејског царства нису биле сматране легитимним на епирском деспотском двору, јер епирска држава и њен деспот, касније цар не би више имали морално право на борбу за обнову византијске царске власти у Константинопољу.[29] Дакле, у обе ове византијске државе се поштовала византијска дворска традиција, етикеција и протокол. Данашња наука верује да је после пада солунског цара Теодора I, као последица, уследило збацивање са власти његовог зета, српског краља Радослава (Ферјанчић-Максимовић 1998: 24).

Вратићемо се српском скифатном новцу, који се у савременој науци у целини приписује краљу Радославу. Сматрамо да су, као што смо раније навели, прва и друга Недељковићева бакарна врста (Недељковић 1969: 33–35) ковane да би се овековечио велики политички и црквени догађај, а то је, највероватније, друго крунисање – извршено по православном обреду, и/или миропомазање Стефана Првовенчаног у манастиру Жича од стране Саве – првог архиепископа аутокефалне Српске православне цркве. Веома је извесно да је том приликом дошло и до проглашења, а можда и крунисања, Радослава за савладара. Новац и прве и друге врсте са ОΔ, који је, по нашем дубоком уверењу, кован у спомен на овај велики догађај, говори о томе да је Радослављев статус значајно порастао у држави. Тада је стекао регално право на новац са својим именом, иако га

[29] Тада је, наравно, било и опонената праву Епирске деспотовине да тежи обнови власти у Цариграду. То се најбоље види по томе што је солунски митрополит Константин Месопотамит и поред притисака одбио да крунише Теодора I за цара, полазећи од чињенице да царство и патријаршија већ постоје у Никеји (Ферјанчић-Максимовић 1998: 19).

serious pretenders to the restoration of empire, like in this case, should be raised to the highest rank in their states would certainly mean denying of Epirote despot as royal pretender and thus the right and genuineness of his pretensions to restore Byzantine empire and government in Constantinople. If the events did not take different direction Sava and Stefan the First-Crowned would in such a way, after acquiring church autocephaly in Nicaea, give too great and predominant importance to the opponent of the Epirote ruler. Thus would have also been disturbed the balance in relations between Serbia and both Nicaea and Epirus and it was not desired. We should also emphasize the fact that aspirations of the Nicean empire were not considered legitimate on the Epirote despot court, because the Epirote state and its despot, later emperor, would lose moral right to fight for restoration of Byzantine imperial power in Constantinople.[29] So, in both those Byzantine states the Byzantine court tradition, etiquette and protocol had been observed. The scholars nowadays believe that after the fall of Thessalonican emperor Theodore I ensued as a consequence dethroning of his son-in-law Serbian king Radoslav (Ферјанчић-Максимовић 1998: 24).

We are going to return to Serbian scyphate money, which is in contemporary science entirely ascribed to king Radoslav. We think, as we mentioned above, that first and second Nedeljković copper types (Недељковић 1969: 33–35) were issued to commemorate great political and religious event and that was most probably second coronation – performed according to the Orthodox ritual, and anointment of Stefan the First-Crowned in the Žiča monastery by Sava – first archbishop of autocephalous Serbian Orthodox church. It is very plausible that on that occasion Radoslav was proclaimed co-ruler and perhaps even crowned. The money of both first and second type with ОΔ that was, according to our deep conviction, minted to commemorate

[29] At that time there were also opponents to the right of Epirote Despotate to aspire to restoration of authority in Constantinople. It could best seen in the fact that Thessalonica metropolitan Constantine Mesopatamites despite pressures refused to crown Theodore I as emperor assuming that empire and patriarchy already exist in Nicaea (Ферјанчић-Максимовић 1998: 19).

није сам ковао.[30] Постоји могућност да је и једну и другу варијанту ковао владар – у своје име и у име сина, савладара. По свему судећи, лигатура τ на појединим примерцима II и III врсте новца (Гај-Поповић 1985: 12, 113), као и на новцу из Недељковићеве збирке (сл. 19, 19a; сл. 21; 1.6) и примерку из колекције *Ph. Grierson* (сл. 16, 16a; 1.9), подупире опредељење овог новца као ковања Стефана Првовенчаног. Поменута лигатура се налази на печатима Стефана Немање или Стефана Првовенчаног. Познат је обичај да су се у Србији синови служили очевим печатом на почетку своје владавине. Као примере постојања наведене лигатуре на почетку имена Стефан треба навести печат *Сплитске повеље* Стефана Немање (Динић 1955/1: 69, 70), једине познате повеље из његове владарске канцеларије, као и два печата Стефана Немање или његовог сина, великог жупана Стефана из збирке Народног музеја (Гај-Поповић 1979/1: 119–121, 1a, 1b, 2a, 2b). Уколико су ти печати употребљавани, што је, вероватно, чињено и у време великог жупана Стефана, они су могли да се користе до 1217. године. Овде треба поменути и златан веренички прстен краљевића Радослава Дуке, израђен око 1219. године (Баришић 1978: 265), на којем се – у натпису, на почетку имена Стефан, појављује поменута лигатура. Примери који потврђују постојање ове карактеристичне форме слова у натписима указују на могуће време коришћења лигатуре – по свему судећи при самом крају XII и у првим (двема?) деценијама XIII века. У решавању проблема везаних за датовање ових лигатура би, можда, од велике помоћи било укључивање епиграфичара и њихових експертиза.

У даљу полемику о томе да ли је Радослав постао савладар и, ако је постао, да ли је постао у византијском или угарском смислу нећемо се упуштати. Та расправа и научна дилема не шкоди нашем доказивању да је, поред динара матапанског типа, Стефан Првовенчани ковао и скифатне врсте новца,

[30] Његово титуларно име Стефан (ΤΕΦΑΝΟC PIZ OΔ) на новцу је, могуће, симболисало и стицање права на краљевски, савладарски венац – стефанос. То је, свакако, Епирска деспотовина подразумевала као услов за венчање са принцезом Аном Дукеном.

that important event confirm that status of Radoslav in the state considerably increased. Then he acquired the regal right to have money with his name albeit he did not issue it himself.[30] There is a possibility that both variants were issued by the ruler – in his own name and in the name of his son and co-ruler. The ligature τ on some specimens of II and III coin types (Гај-Поповић 1985: 12, 113), as well as on the coins from the Nedeljković Collection (Fig. 19, 19a, 21; 1.6) and on the specimen from *Ph. Grierson* Collection (Fig. 16, 16a; 1.9) supports, by all appearances, identification of this money as the issues of Stefan the First-Crowned. The mentioned ligature could also be found on the seals of Stefan Nemanja and Stefan the First-Crowned. It is well-known custom that sons in Serbia at the beginning of their rule used their fathers' seals. As the examples for mentioned ligature at the beginning of name Stefan should be quoted the seal from *Split Charter* issued by Stefan Nemanja (Динић 1955/1: 69, 70), single known charter from his regal office and also two seals of Stefan Nemanja or his son the grand župan Stefan from the National Museum Collection (Гај-Поповић 1979/1: 119–121, 1a, 1b, 2a, 2b). If these seals had been used as it seems probable also in the time of grand župan Stefan they could have been used until the year 1217. We should also mention here gold betrothal ring of prince Radoslav Doukas made around 1219 (Баришић 1978: 265) on which mentioned ligature appears at the beginning of the name Stefan. Examples, which confirm existence of these characteristic letter shapes in the inscriptions indicate possible date of use of that ligature – by all appearances it was at the very end of the 12th and in first (two?) decades of the 13th century. It would be no doubt of much help when solving the problem of dating of those ligatures to consult the epigraphists and their expertise.

We would not get into further argument whether Radoslav became co-ruler and if he did, was it according to Byzantine or Hungarian model. That discussion and academic dilemma do not harm our argumentation that Stefan the

[30] His titular name Stefan (ΤΕΦΑΝΟC PIZ OΔ) on the coins possibly symbolized acquiring right to royal, co-ruler's wreath – stephanos. That certainly Epirote Despotate assumed as condition for the marriage with princess Anna Doukaina.

и то „варијанте“ без ОΔ, а највероватније и са ОΔ (ὁ Δούκας – из лозе Дука) у име свог сина, савладара Радослава. Међутим, желели бисмо да изнесемо разлоге због којих смо уверени у то да су обе врсте новца коване истовремено. Сматрамо да оне, и то само ако су исковане заједно, представљају одраз употпуњеног политичког устројства српске средњовековне државе, овековечене на најбољем средству пропаганде – новцу. Србија је, упоредо са инсистирањем на самодржављу Немањића, прихватила и византијску (римску) универзалистичку теорију и праксу, али само тамо где је она била од користи са аспекта политике и културе. У том погледу су занимљива колебања двојног система српске конституционе политике, истовремено одређеног универзалистичким и полицентричним начелима – у зависности од реалности тренутка. Та двојност се добро уочава и у повељи из 1220. године: „...по милости Божјој венчаног краља и самодршца све српске земље и поморске“ (Марјановић-Душанић 1997: 108).

Универзалистичко начело (византијско)[31] огледа се на врсти скифата са Св. Константином, који са српским краљем држи, или му предаје, крст са Голготе („патријаршијски крст“). Раније смо дали генезу „патријаршијског крста“ на византијском, а затим и на српском новцу. Представа Св. Константина,

[31] Источно римско царство је од античког Рима наследило концепцију јединствене васељене са једним монархом на њеном врху. Променама политичких околности током средњег века на тлу старе римске империје створене су многе независне државе, од којих су три достигле и степен царства; нагнале су Византинце да ову слику прилагоде стварности, али само у појединостима. У Цариграду је развијено учење о хијерархијској лествици држава и њихових суверена, који делују под вођством ромејског цара (βαςιλευς ρωμαιον), на које му дају право његова својства владара новог Рима и поглавара јединствене хришћанске цркве. Та пирамидална хијерархија је нашла доследан и сложен израз и у избору и тумачењу владарских инсигнија: симболика круне, која је по византијским прописима припадала само цариградском василевсу, или глоба – шара, симбола универзалне моћи ромејског цара. Схватање по којем је Римско царство – Византија идеална Божја држава, а његови владари правоверни и светородни, довела је до идеје о изабраности римског народа. Она је надахнула и идеологе српске државе (Марјановић-Душанић 1994: 16).

First-Crowned besides dinars of the matapan type also issued scyphate types of coins of the ‘variant’ without ОΔ and most probably also with ОΔ (ὁ Δούκας – from the Doukas family) in the name of his son, co-ruler Radoslav. Nevertheless, we would like to present the reasons, which convinced us that both types of coins had been minted simultaneously. We think that these coins but only if minted concomitantly represent the reflection of completed political organization of Serbian medieval state, immortalized on the best means of propaganda – money. Serbia, alongside with insisting of autocracy (independence) of the Nemanjićs also accepted the Byzantine (Roman) universalistic theory and practice, but only where it could be useful from the aspect of politics and culture. In that regard is interesting wavering between the dual system of Serbia constitutional politics, distinguished simultaneously by universalistic and polycentric principles – depending on the given reality. Such duality could be well noticed also in the charter from 1220: ‘...by the grace of God crowned king and autocrator of all Serbian lands and the coast’ (Марјановић-Душанић 1997: 108).

Universalistic principle (Byzantine)[31] reflects on the type of scyphate with St. Constantine holding the Cross from Golgotha (‘Patriarchal cross’) together with Serbian king or giving it to him. We have explained earlier the genesis

[31] Eastern Roman Empire inherited from the ancient Rome the concept of united universe with one monarch on its head. Due to the changes of political circumstances in the medieval period many independent states had been established within the territory of ancient Roman empire. Three of those states reached the level of empires and that forced Byzantium to adjust this picture to reality but only in details. In Constantinople was established the teaching about hierarchical ranking of states and their sovereigns who act under the leadership of Romaion emperor (βαςιλευς ρωμαιον) who has such right as the ruler of new Rome and leader of united Christian church. Such pyramidal hierarchy resulted in selection and explanation of regal insignia: symbolism of the crown, which according to Byzantine regulations belonged only to the emperor (βαςιλευς) in Constantinople or the globe – world, symbol of universal authority of the Romaion emperor. Concept according to which Roman Empire – Byzantium is an ideal Godly state and its rulers true believers and holy, resulted in the idea about Roman people as chosen population. That idea also inspired the ideologists of the Serbian state (Марјановић-Душанић 1994: 16).

првог римског хришћанског цара, владара у чије је време легализована хришћанска вера (*Миланским едиктом* 313. године), асоцира на њега као на родоначелника свих каснијих царева на престолу Константинопоља. Он постаје узор римског цара (Радошевић 1994: 11). По византијском поимању односа ромејског цара према страним владарима, чак ни титула REX није искључивала однос зависности. Како истиче Г. Острогорски (1970: 253), с једне стране имамо царску титулу, а, с друге, сплет осталих титула промењивог значаја. Константинов лик је већ у XIII веку био политички актуелан у Србији. Извесне индиције о томе налазимо у делима Данилових претходника и династичкој антропономији. Тако у *Житију Св. Симеона* Стефан, приповедајући о Немањиној одлуци да пошаље свој напрсни крст наследнику, Немањи приписује следеће речи:

„Овај (крст) нека ти буде чувар и утврђење и победилац и помоћник у борбама противу видљивих и невидљивих непријатеља, и чедима твојим на веке, и исцелилац болести телесних и рана душевних, и земљи твојој тврдо уточиште и стена, и кнезовима твојим оштро копље, и војницима твојим штит вере и смела победа, и мир и тишина животу твојему, и да те доведе и представи непорочна Христову престолу, разгонећи силом својом пред тобом ваздушне царинике, и увек да ти помаже као Давиду и древном цару Константину (у бици код Милвијског моста), прогонећи од тебе на сваком месту бесовске пукове“ (Стефан Првовенчани 1988: 82/XII).

У византијском свету је називан и „равноапостолним“ (ἰσάποστολος) – због својих заслуга за преображај римске државе у хришћанску империју. Врлине Константинове су, по Јевсевију, постале део званичног култа римског цара (βαςιλευς ρωμαιον). Увођењем Константина као светитеља у култ Византије IX века, цареве особине су постале део канона идеалног средњовековног владара. Прослављан у књижевности и ликовној уметности, Константин је постао узор каснијим василевсима, западњачким владарима, као и регнансима на просторима „снажног зрачења византијских утицаја“ (Марјановић-Душанић 1997: 290). Под тим утицајем је формулисан идеал српских владара – нови

of ‘Patriarchal cross’ on the Byzantine and then on Serbian coins. Representation of St. Constantine, first Christian Roman emperor, ruler during whose reign Christian faith had been legalized (*Edict of Milan* in 313) is the association of him as an ancestor of all later emperors on the Constantinople throne. He became the model of Roman emperor (Радошевић 1994: 11). According to Byzantine comprehension of relations between the Romaion emperor and foreign rulers not even the title REX excluded the state of dependence. As it is emphasized by G. Ostrogorski (Острогорски 1970: 253) at one hand we have the imperial title but on the other mixture of other titles of variable significance. Image of Constantine was politically actual in Serbia already in the 13th century. We could find certain indications about that in the works of predecessors of Danilo and in the dynastic anthroponymy. Thus when Stefan in the *Life of St. Simeon* is talking about Nemanja’s decision to send his pectoral cross to his heir, imputes the following words to Nemanja:

‘Let this (cross) be your guardian and defense and winner and assistant in battles against visible and invisible enemies and to your children for ever, and healer of bodily illnesses and psychological wounds and for your country a stronghold and rock and for your dukes sharp lance and for soldiers of yours shield of faith and brave victory and piece and quite in your life and to lead you and present in your chastity to the throne of Christ, dispersing by his power aerial officers and to help you always as he helped David and ancient emperor Constantine (in the battle of Milvian Bridge), and driving devil’s cohorts away from you at any place’ (Стефан Првовенчани 1988: 82/XII).

He was in the Byzantine world also called ἰσάποστολος – like an apostle – because of his merits in transformation of the Roman state in the Christian empire. Constantine’s virtues became, according to Evsevius, elements of the official cult of the Roman emperor (βαςιλευς ρωμαιον). After introducing Constantine as saint in the 9th century Byzantine cult, emperor’s characteristics became segment of the canon of ideal medieval ruler. Celebrated in literature and visual arts Constantine became role-model for later Byzantine basileis, western rulers as well as for regnantes in the areas of ‘strong radiation

Константин, који је оставио трага у повељама, лепој књижевности и црквеном сликарству. У житију краља Стефана Дечанског, Данило II пише да је „овоме превисоком краљу дата сила крепости његове од Господа, као и благовремено цару Константину победа над иноплеменицима ради вере“ (Данило II 1935: 129). Доктрина „новог Константина“ можда најдоследнији израз добија у „генеалогији Немањића“ из пера Константина Филозофа – који порекло српске династије покушава да веже за оснивача Цариграда. Из свега наведеног се, свакако, може закључити да је „историјски“ облик *imitatio Constantini* имао у српској средини дугу традицију (Марјановић-Душанић 1997: 289).[32]

Српски новац скифатне форме на којем је представљен крунисани владар и Св. Константин је, можда, настао као резултат директног угледања на савремени епирски новац. Треба имати на уму чињеницу да је и у византијском ковању, које претходи латинском освајању Царства, истицан Константин Велики. Реч је о емисијама Алексија III Анђела Комнина, на чијим се новчићима односно њиховим реверсима јављају представе Константина Великог као царског патрона, који са Алексијем држи (предаје му) Часни крст.

На другој врсти новца, на којем Богородица Заступница крунише владара[33] (Недељковић – друга бакарна врста), огледа се полицентрично начело, како га назива С. Марјановић-Душанић (1997: 79, 80). У основи средњовековног поимања власти се налази хеленистичка представа о божанској природи царске личности. Божја милост се у

[32] Назив „нови Константин“ су византијски цареви носили у црквеним актима и званичној титулатури још од V века, али га пре средине XIII века не срећемо у царским панагирицима (Марјановић-Душанић 1997: 289, нап. 397).

[33] Из светости владара (цара), који то постаје милошћу (вољом) Божјом, проистиче и светост његових инсигнија, посебно наглашена кроз литургијски обред на двору. Круна се почиње схватати као хришћански знак и сматра се светом. Треба навести поређење круне са Богородицом у *Акатисту*. Сличне метафоре се развијају и за друге инсигније: о Богородици се често пише као о престолу премудрости (*sedis sapientiae*) односно Соломоновом трону (Марјановић-Душанић 1994: 2, 3).

of Byzantine influences' (Марјановић-Душанић 1997: 290). Under such influence had been formulated the ideal of Serbian ruler – new Constantine, that left traces in charters, belles-lettres and church painting. Danilo II writes in the biography of Stefan Dečanski that, 'to this highest king the power of his virtue was bestowed on him by the Lord like in the right time to emperor Constantine the victory over other peoples because of faith' (Данило II 1935: 129). The doctrine of 'new Constantine' got its most consistent form perhaps in the 'genealogy of the Nemanjićs written by Constantine the Philosopher – who tried to connect origin of the Serbian dynasty to the founder of Constantinople. It could be concluded on the basis of all quoted above that 'historical' form of *imitatio Constantini* had long tradition in the Serbian milieu (Марјановић-Душанић 1997: 289).[32]

Serbian coins of scyphate shape where crowned ruler and St. Constantine are depicted were perhaps created as a result of direct copy of contemporary Epirote money. It should be taken into account that Constantine the Great had been pronounced also in the Byzantine coinage preceding the Latin conquest of Constantinople. Those are the issues of Alexius III Angelos Komnenos on whose coin reverses appear images of Constantine the Great like imperial patron, who is holding with Alexius (or is giving him) the Holy Cross.

On other type of coins where the Holy Virgin Mediatrix is crowning the ruler[33] (Nedeljković – second copper type) could be noticed polycentric principle as defined by S. Marjanović-Dušanić (Марјановић-Душанић 1997: 79, 80). At the core of medieval comprehension of authority

[32] Byzantine emperors had the title 'new Constantine' in church documents and official titulature already from the 5th century, but it had not been encountered in imperial panegyrics before the 13th century (Марјановић-Душанић 1997: 289, нап. 397).

[33] From the sanctity of ruler (emperor) who becomes that by the grace (favor) of God, results also the sanctity of his insignia, especially emphasized through the liturgy performed at court. Crown started to be considered as Christian symbol and assumed to be holy. Comparison of the crown with Virgin in the *Akathist* should be taken into account. Similar metaphors evolve Virgin Mary is often mentioned also for other insignia: Virgin is often mentioned as throne of wisdom (*sedis sapientiae*), i.e. as throne of Solomon (Марјановић-Душанић 1994: 2, 3).

средњем веку схватала као темељ и претпоставка земаљске власти – идеја краљевства које исходи из Божје милости. Иако битно различита од идеје Божјег царства, она се не може без ње разумети (Тарановски 1931: 130; Марјановић-Душанић 1997: 60). Постулат да владалац влада „по милости Божјој" заснована је на апостолском учењу по коме нема власти која није од Бога. Милошћу Божјом се извор власти смештао изнад земље, те се власт подизала на недостижни ниво и добијала искључиви ауторитет (Тарановски 1931: 130). Млади народи Запада су ту битну формулу *Dei gratia rex* користили за потврду легитимности својих монархија. Њен сакрални карактер нашао је свој израз и у обреду владарског миропомазања, које је постало саставни део крунидбене светковине. У доба уздизања српске државе – под великим жупанима, у другој половини XII века, прихваћено је учење по којем је исход Божјег плана не само избор владара већ и екуменска деоба државне власти; она се врши и мења по Божјој вољи. Судећи по историјским изворима, рашки велики жупани су, крајем XII века, сматрали да су постављени на престо *per gratiam Dei* и да су том истом милошћу стекли право на ранг самодршца. Стефан Немања је звање великог жупана схватао као звање независног владаоца. Доказ за то се налази у аренги *Хиландарске повеље*:

„Када у почетку створи Бог небо и земљу и људе на њој и благослови их и даде им власт над сваком тварју својом, постави једне царевима, друге кнезовима, треће господарима, и свакоме даде пасти стадо и чувати га од сваког зла које би наишло на њега. Стога, браћо, Бог премилостиви утврди Грке царевима, а Угре краљевима и разделив сваки народ и закон даде, и обичаје установи, и господаре над њима по обичају и по закону раставив својим премудрошћу. Зато по многој својој и неизмерној милости човекољубља, дарова нашим прадедовима и нашим дедовима да овладају овом српском земљом и све као Бог чинећи на боље људима, не хотећи људске погибли, постави ме (Бог) великог жупана" (Стефан Првовенчани 1988: 55, 125, 1).

Т. Тараковски је сматрао да је победа над Византијом донела суверенитет Немањиној држави, док Острогорски износи мишљење

is the Hellenistic idea about divine nature of imperial personality. Grace of God in the Middle Ages had been understood as foundation and prerequisite of the earthly authority – the idea of kingdom resulting from the God's grace. Despite essentially different from the idea of the God's Empire it could not be understood without it (Тарановски 1931: 130; Марјановић-Душанић 1997: 60). The postulate that ruler reigns 'by the grace of God' is based on the teaching of the apostles according to which there is no authority if it is not from God. Origin of authority is by the grace of God placed above the earth so the authority had been elevated to an inaccessible level and acquired exclusive authority (Тарановски 1931: 130). New nations in the West used that essential formula *Dei gratia rex* to confirm the legitimacy of their monarchies. Its sacred character found its expression also in the ritual of anointing the ruler that had become an integral part of the coronation ceremony. In the time of raising of Serbian state – under grand župans, in the second half of the 12th century it was generally accepted that not only choice of the ruler was the result of God's plan but also ecumenical division of state authority; it had been performed and changed according to God's will. Judging by historical sources grand župans of Raška considered at the end of the 12th century that they were elevated to the throne *per gratiam Dei* and that thanks to the same grace they acquired the rank of autocrator. Stefan Nemanja understood the title of grand župan as the title of independent ruler. Evidence for that could be found in the harangue of the Hilandar charter.

'When in the beginning God creates Heaven and Earth and humans on it and blessed them and gave them authority over all things, made ones emperors, others princes, thirds masters and gave each of them to tend the flock and guard it from any evil that might happen. Therefore, brethren, the most gracious God established Greeks the emperors, Hungarians the kings and distinguished each nation and gave the law and established customs and masters over them and according to customs and laws appointed by his greatest wisdom. So, because of his great and endless grace of philanthropy he granted our great grandfathers and our grandfathers to control this Serbian land and to do everything

да су српски владари добили титулу самодршца захваљујући једном каснијем догађају – Стефановом крунисању на краљевство (Марјановић-Душанић 1997: 62). По свему судећи, индиције о ковању српског новца – као једног од показатеља владарског суверенитета, пре добијања краљевске круне и крунисања Стефана Првовенчаног, а после пада Цариграда решавају ову дилему. И Сава и Стефан у више наврата називају свога оца „самодржцем отачаства свога" све српске земље и поморске. Сава назива оца господином и самодршцем и истиче: „Бог постави свога самодржавнога господина" (Марјановић-Душанић 1997: 62, 63).

Анонимни аутор синаксарског житија Св. Симеона, које у париском рукопису следи после Стефанове хагиографије, Немању и његову браћу сматра „самодршцима српског престола", положаја добијеног од самога Христа, у иницијалном чину Христове расподеле по владаоцима „чести" целе васељене (Марјановић-Душанић 1997: 63). Поменути извори јасно упућују на закључак да су хагиографи самодршцима сматрали рашке велике жупане из династије Немањић, а можда и њихову браћу са жупанским титулама. Не може се елиминисати претпоставка да су ова сведочанства одраз касније епохе, у којој је српски владар – у својству краља, морао бити самодржац. Међутим, не искључује се известан утицај догађаја везаних за пад Цариграда (1204) на еволуцију српских државноправних схватања и аспирација. Најстарије познате српске повеље (важне – јер имају званичан карактер), које владалац потписује титулом самодршца, датоване су након проглашења краљевства. Реч је о повељама краља Стефана Првовенчаног Дубровчанима и Манастиру Св. Богородице на Мљету (Шкриванић 1977: 56). Чињеница да се у великожупанским исправама српски жупански владари не зову самодршцима навела је Г. Острогорског на помисао да је српски владар то право стекао тек чином краљевског крунисања. С. Марјановић-Душанић (1997: 63, 64) сматра да његов аргумент није довољан, јер је сачувано мало великожупанских докумената. Конституционални положај великих жупана упућује на претпоставку да су могли бити суверени, барем у односу

good to the people as God did, not willing to harm any man (God) appointed me grand župan' (Стефан Првовенчани 1988: 55, 125, 1).

T. Tarakovski was of the opinion that victory over Byzantium resulted in the sovereignty of the Nemanja's state, while Ostrogorski thinks that Serbian rulers got the title of autocrator thanks to one later event – coronation of Stefan as king (Марјановић-Душанић 1997: 62). By all appearances, indications for issuing Serbian money – as one of signs of regal sovereignty before acquiring royal crown and coronation of Stefan the First-Crowned but after the fall of Constantinople solve this dilemma. Sava as well as Stefan on many occasions named their father 'autocrator of his fatherland' of all Serbian lands and the coast. Sava calls his father lord and autocrator and point out: God appointed his independent lord' (Марјановић-Душанић 1997: 62, 63).

Anonymous author of synaxarion biography of St. Simeon that follows Stefan's hagiography in the Paris manuscript considers Nemanja and his brothers 'autocrators of Serbian throne' position given by Christ himself in the initial act of Christ's distribution of 'parts' of all ecumene between the rulers (Марјановић-Душанић 1997: 63). The mentioned sources clearly suggest the conclusion that hagiographers considered Raška great župans from the Nemanjić dynasty and perhaps also their brothers with the župan titles as independent rulers. The assumption could not be eliminated that these testimonies are reflection of later epochs when Serbian ruler – as king must have been independent. However, certain impact of the events related to the fall of Constantinople (1204) on the evolution of Serbian state and legal concepts and aspirations could not be excluded. The oldest known Serbian charters (important – as they are of official character), which the ruler signs using the title of autocrator date from the period after the kingdom was proclaimed. These are charters of Stefan the First-Crowned issued to the citizens of Dubrovnik and to the Monastery of St. Mary in the island of Mljet (Шкриванић 1977: 56). The fact that Serbian rulers (župans) are not titled as independent (autocrator) in the grand župan's documents prompted G. Ostrogorski to conclude that Serbian ruler acquired such right only after the act of royal coronation. S. Marjanović-Dušanić (Марјановић-Душанић 1997: 63, 64)

на сопствене поданике, иако титулу самодршца нису користили у односима са неким страним чиниоцима. У том смислу је битна чињеница да више дипломатичких и вандипломатичких докумената показује да су велики жупани званично сматрани владарима „по милости божијој", а државноправно схватање самосталне власти је извођено управо из идеје о Божјој милости (Марјановић-Душанић 1997: 64). Ово схватање је евидентно и у Стефановом писму упућеном папи Иноћентију III из 1199. године. У адреси стоји: „S(tephanus) eadem gratia et sancta oratione vestra magnus iuppanus totus Servye salutem". Израз *eadem (Dei) gratia* може се протумачити само као знак да је Стефан званично сматран великим жупаном по милости Божјој – како у Србији тако и ван ње, осим у Византији. Треба подвући да је ово писмо претходило паду Цариграда (Марјановић-Душанић 1997: 65). Није случајно што Стефан на тај начин пише о својој власти баш папи, од ког ће тражити да му дарује и краљевску круну. Треба навести и сећање на величанствени обред крунисања великог жупана, које је записано на крају јеванђеља намењеног као поклон рашком владару око 1202. године. За поимање суверене природе ове власти – као власти „по милости Божјој", битна је и реченица старца Симеона: „Јер Владика и Господ наш Исус Христос по неизмерној својој милости и по извољењу пресвете госпође Богородице, преда часни венац великом жупану" (Марјановић-Душанић 1997: 66; Пириватрић 2011: 91). У том запису су поменута „самодржавна господа", а Стефан Немања се наводи као „самодржавни господин области своје" (Пириватрић 2011: 91).

Чињеница да је Стефан носио и наглашавао оба звања, велики жупан и севастократор (византијско звање), одражава статусно двојство Србије и њеног владара. Овде није реч само о политичким реалностима, односно о томе да Византија није хтела признати пуну независност Србима, већ и о утицају чинилаца произашлих из општег престижа византијских титула, културне хибридности Србије – на граници (у данашњем смислу) западног и источног света, и појмовних разлика између источне и западне теорије државног права. Западни појам *Dei gratia* није имао

thinks that his argument is not sufficient because small number of such documents have been preserved. Constitutional position of grand župans suggests the assumption that they might have been sovereign at least when their subjects were concerned, although they did not use the title of independent ruler (autocrator) in communications with some foreign factors. For that matter of essential importance is the fact that many diplomatic and non-diplomatic documents reveal that grand župans had been officially considered rulers 'by the grace of God' and state and legal concept of independent rule had been actually derived from the idea of God's grace (Марјановић-Душанић 1997: 64). Such concept is also evident in the Stefan's letter addressed to pope Innocent III in 1199. In the address it says: 'S(tephanus) eadem gratia et sancta oratione vestra magnus iuppanus totus Servye salutem'. The expression *eadem (Dei) gratia* could be understood only as sign that Stefan was officially considered grand župan by the grace of God – as in Serbia but also in other countries except the Byzantium. It should be emphasized that this letter preceded the fall of Constantinople (Марјановић-Душанић 1997: 65). It is not accidental that Stefan writes in such a way about his rule just to the pope whom he would ask to give him regal crown. It is worth mentioning also the magnificent coronation ceremony of grand župan that has been recorded at the end of gospel intended as gift for Rascian ruler around 1202. Crucial for comprehension of sovereign character of this rule – as rule 'by the grace of God' is the sentence of the Simeon the Elder: 'As our Ruler and Lord Jesus Christ by his endless grace and according to the desire of the most holy lady Mother of God had given the honorable wreath to the grand župan' (Марјановић-Душанић 1997: 66; Пириватрић 2011: 91). In that text are mentioned 'independent lords' and Stefan Nemanja is quoted as 'independent lord of his lands' (Пириватрић 2011: 91).

The fact that Stefan held and emphasized both titles, grand župan and sebastocrator (Byzantine title) reflects the duality of status of Serbia and its ruler. Here it does not concern only political realities, i.e. that Byzantium did not want to acknowledge full independence for the Serbs but also about the influence of factors resulting from general prestige of the Byzantine

свој пуни еквивалент на Истоку, као што се ни византијски појам самодржавља суштински није уклапао у западну слику државног полицентризма (Марјановић-Душанић 1997: 68).

Стефанови наследници су обједињавали ова два принципа и редовно истицали своје самодржавље и владавину „по милости Божјој" уз краљевску титулу, најчешће у интитулацији „по милости Божјој краљ и с Богом самодржац свих српских земаља и поморских" (Марјановић-Душанић 1997: 69). Укључивање српске државе у византијску „породицу владара" било је условљено ступањем у хришћанску заједницу народа, тачније у свет православља. Припадност сваког народа тој заједници држава, на чијем челу се налази врховни самодржац у Царству, или која се послушно и складно окреће око његовог престола, подразумева и да његов владар добије одређен ранг у хијерархији света који предводи Цариград (Марјановић-Душанић 1997: 70).

М. Радојковић (1959: 9) сматра да су, када је власт српског врховног војсковође постала наследна у једној фамилији – на једног члана, створени услови за наследну српску монархију. До тога је, по њему, дошло после 150 година од насељавања у нову постојбину, тј. око 780. године, у време Вишеслава, првог кнеза Србије познатог по имену. Српским племенима, после доласка на Балканско полуострво, управљају најистакнутији представници родовске аристократије (Благојевић 2004: 135). Према наводу Константина Порфирогенита – „како кажу немају архонте, већ само старце жупане", могло би се закључити да су живели у некој врсти демократије. Порфирогенит архонтима назива све владаре словенских држава, укључујући и бугарског цара Симеона, што би значило да је под архонтом подразумевао само „владара", независно од титуле коју је имао. Цар Василије I Македонац (867–886) потврдио је кнежеве/жупане који су били на власти у словенским кнежевинама или жупанијама, а припадницима њиховог рода доделио право на то да убудуће из својих редова дају кнежеве. При томе је поштовао постојећи ред и легализовао лозе које су већ имале власт и велики углед (Мишић 1996: 41). Константинопољ је српске владаре у XI и XII веку третирао као локалне

titles, cultural hybridity of Serbia – at the border (in modern sense) of western and eastern world and conceptual differences between east and west theory of state law. Western notion *Dei gratia* did not have its full equivalent in the East as well as the Byzantine concept of autocracy did not fit into the western picture of state polycentrism (Марјановић-Душанић 1997: 68).

Stefan's heirs united these two principles and regularly emphasized their independence (autocracy) and ruling 'by the grace of God' along with title of king, most frequently in the intitulation 'by the grace of God king and with God independent ruler (autocrator) of all Serbian lands and the coast' (Марјановић-Душанић 1997: 69). Precondition for including Serbian state in the Byzantine 'family of rulers' was entering of Serbia in the Christian association of nations, more precisely in the world of Orthodoxy. Belonging of each nation to this association of states at the head of which is the supreme autocrator in the Empire or which obediently and harmoniously turn around his throne means also that ruler of such nation would get a distinct rank in the world hierarchy lead by Constantinople (Марјановић-Душанић 1997: 70).

M. Radojković (Радојковић 1959: 9) thinks that when authority of Serbian chief military commander became hereditary within one family – the stage was set for hereditary Serbian monarchy. It happened, according to him, 150 years after settling in the new territory i.e. around the year 780 in the time of Višeslav, first prince (*knez*) of Serbia that we know by name. Serbian tribes after arriving to the Balkan Peninsula had been ruled by most prominent members of clan aristocracy (Благојевић 2004: 135). According to the quotation from Constantine Porphyrogenitus – 'they say that they do not have archontes but only old men, župans' it could be concluded that they lived in some kind of democracy. Porphyrogenitus identifies as archontes all the rulers of the Slavic states including even Bulgarian tsar Simeon which means that he called archontes all 'rulers' no matter what title they had. Tsar Basil I the Macedonian (867–886) confirmed princes/župans who were reigning in the Slavic principalities and županias/duchies and granted to the members of their families right to chose in future princes from their ranks. In so doing he observed the existing order and

намеснике, који титулу примају од цара. Велики жупани су били вазали византијских царева, чија су „наређења“ морали да извршавају (Благојевић 2004: 248). Такво стање се одржало до владе Стефана Немањића. У грчким изворима се статус српских владара означава изразима „архонт“ и „топарх“. Однос топарха према Царству укључивао је елементе самосталности, у које спада, када је реч о српској „топархији“, обичај да владари потичу из династичког рода; стога овај статус фактичке зависности није сметао рашким великим жупанима да гледају на себе као на самодршце, који ступају на престо *per gratia Dei*.

Друга фаза у односима српског владара према Цариграду је започета када је Стефан постао царски зет – „син василевса“, и добио севастократорску титулу. Извори упућују на то да ова титула није била актуелна после 1204. године, па више није истицана. Морамо подсетити на то да се у *Мљетској повељи* из 1220. године Стефан помиње као „велики краљ“ и „намесни господин све српске земље и Диоклетије и Далмације и Травуније и Хумске земље“. Натпис из Богородичине цркве у Студеници показује да је још 1208/9. године други ктитор манастира истицао своје сродство са византијским царем и високо дворско достојанство, додуше после титуле великог жупана. Са добијањем краљевске круне је престала потреба за коришћењем титуле севастократора.

Треба се, свакако, подсетити чињенице да је баш поменуте 1208. године – на Ускрс, Теодор I Ласкарис крунисан за цара у Никеји. Формални основ заснивања нове династије био је Теодоров родбински однос са царем Алексијем III, од кога је Стефан Немањић и добио звање севастократора. Континуитет са претходном династијом, на којем је заснована никејска држава, био је стално истицан адут (Радошевић 1987: 73). С. Марјановић-Душанић сматра да се постављањем лика никејског цара наспрам српског краља „на петнаестак година млађој“ милешевској династичкој слици славио међународни положај немањићке државе после стицања црквене самосталности. Она (1997: 75) такође сматра да милешевска композиција подвлачи ауторитет двају народних светитеља.

legalized genealogies, which already had authority and great reputation (Мишић 1996: 41). Constantinople treated Serbian rulers in the 11th and 12th centuries as local regents who got their title from the emperor. Grand župans were vassals of the Byzantine emperors and had to obey their 'orders' (Благојевић 2004: 248). That situation lasted until the reign of Stefan Nemanjić. Status of Serbian rulers was in the Greek sources denoted by terms 'archon' and 'toparch'. Relation of toparch with Constantinople included the elements of independence, which meant when Serbian 'toparchy' was concerned the custom that rulers come from dynastic family; therefore this status of actual dependency did not prevent grand župans of Raška to think of themselves as independent rulers who ascend to the throne *per gratiam Dei*.

Second phase in relations between the Serbian ruler and Constantinople started when Stefan became imperial son-in-law – 'son of basileus' and got the title of sebastocrator. The sources indicate that this title had not been tangible after 1204 and was used no more. We must repeat that in the *Charter of Mljet* from 1220 Stefan is mentioned as 'great king' and 'lord regent of all Serbian lands and Diocletia and Dalmatia and Travunia and land of Hum'. Inscription in the church of Holy Virgin in Studenica reveals that second monastery founder emphasized already in 1208/9 his relations with the Byzantine emperor and his high ranking at the court, but after the title of grand župan. When royal crown was acquired there was no need to use the title of sebastocrator.

We should certainly remember the fact that Theodore I Laskaris had been crowned emperor in Nicaea on Easter of 1208. The formal basis for establishing new dynasty was relation by marriage of Theodore and emperor Alexios III, who granted title of sebastocrator to Stefan Nemanjić. Continuity with preceding dynasty on which the Nicean state was founded had been always emphasized trump card (Радошевић 1987: 73). S.Marjanović-Dušanić thinks that depicting the image of the Nicean emperor opposite Serbian king 'some fifteen years later' in Mileševa dynastic fresco honored international position of the Nemanjić' state after acquiring church independence. She also thinks that Mileševa composition underlines the authority of two

Св. Симеон и Св. Сава су насликани као предводници свог рода; владарска поворка им се молитвено обраћа, очекујући њихово заступање пред Христом. Марјановић-Душанић мисли да би њиховој улози у српској држави одговарао значај који су Св. Константин и Св. Јелена имали у хришћанском свету, посебно у Византији. Жељом да Св. Симеон и Св. Сава нађу своје место у систему општехришћанских и византијских вредности објашњава се смисао читаве композиције – сликања византијског и српског владара једног наспрам другог, чему одговара сликање двају светитељских парова. У вези са датим објашњењем постоји проблем, јер је у време осликавања цркве посвећене Христовом вазнесењу манастира Милешеве (око 1228. године), који је подигао краљевић Владислав око 1218/19. године, архиепископ Сава још био жив, те у време живописања није могао бити канонизован и приказан као светитељ.

О тежњи да се нагласи високо место Срба у хијерархији византијског света, оснажено светитељством родоначелника династије, говори натпис поред лика Стефана Првовенчаног. Двојство Стефановог положаја – исказано речима „син светога Симеона Немање, зет цара грчкога кир Алексија", одговара двојству „велики жупан и севастократор" у натпису са тамбура студеничке куполе. Немањићи су легитимитет изводили из своје владарске суверености, иако су им основне титуле биле невизантијске, и из светости породичног корена, односно баштине домаћих вредности, као и из сопственог високог места на „византијској лествици части" (Марјановић-Душанић 1997: 75).

Све до Душанових великих освајања византијских територија 1342. године, која су била његово исходиште за стицање царске титуле, српски владари су начелно задржали однос поштовања и признања примата цара – звања које даје патријарх. Треба имати на уму и чињеницу да су српски владари у континуитету, још од Немањиних времена, водили политику прилагођавања разноликој стварности. Један део пропаганде су користили за афирмацију свог укључења у византијску породицу владара и прихватања њених правила, што се види на основу докумената упућених Царству, или приказа у

national saints (Марјановић-Душанић 1997: 75). St. Simeon and St. Sava are painted as leaders of their family; procession of rulers faces them with prayers expecting their representation before Christ. Marjanović-Dušanić thinks that their role in Serbian state corresponds to the significance St. Constantine and St. Helen had in the Christian world, especially in Byzantium. The concept of the entire composition – Byzantine and Serbian ruler depicted opposite each other and painting of two pairs of saints could be explained as a wish for St. Simeon and St. Sava to find their place within the system of generally Christian and Byzantine values. But there is a problem with given explanation because in the time of painting the church dedicated to the Ascension of Christ in Mileševa monastery (around 1228), which had been built by prince Vladislav around 1218/19 archbishop Sava was still alive so in the time of painting he could not have been canonized and represented as saint.

Inscription next to the portrait of Stefan the First-Crowned speaks about aspiration to emphasize high position of the Serbs in the hierarchy of Byzantine world reinforced by sanctity of the founder of dynasty. Duality of Stefan's position – stated in the words 'son of saint Simeon Nemanja, son-in-law of Greek emperor Kir Alexios' corresponds to the duality 'grand župan and sebastocrator' in the inscription within the tambour of Studenica dome. The Nemanjićs derived legitimacy from their ruler's sovereignty although their main titles were non-Byzantine and from the sanctity of family root, i.e. legacy of native values as well as from their high position on the 'Byzantine ladder of honor' (Марјановић-Душанић 1997: 75).

Until Dušan's great conquests of the Byzantine territories in 1342 that were his basis for acquiring the title of tsar, Serbian rulers maintained in principle the attitude of reverence and of acknowledging precedence of the emperor – title awarded by patriarch. It must be taken into account that Serbian rulers continuously since the time of Nemanja pursued the policy of adaptation to different circumstances. At one hand they used propaganda for affirmation of their inclusion in the Byzantine family of rulers and accepting its regulations as it could be seen in the documents addressed to the Empire or in the paintings. In other circumstances they could

црквеном сликарству. У другим приликама су могли да заузму и супротан став, заснован на учењу о полицентричности земаљских власти, изражавајући га према ванвизантијским политичким субјектима, нарочито према сопственим поданицима. Идеологија политичког полицентризма, начелно формулисана већ у *Хрисовуљи монаха Симеона*, упућеној манастиру Хиландару (после јуна 1198 – пре 13. фебруара 1199), учи да је свака власт дата од Бога; из богодаровности сопственог положаја су српски владари XIII и XIV века изводили титулу самодршца (Мошин, Ћирковић, Синдик: 2011). Кроз књижевност, званично сликарство и издавање повеља у знаку „владарске милости" са златним печатима, који су их суштински изједначавали са василевсима у Константинопољу, утицали су на ширење поимања о њиховом положају. Када је реч о Византији, они строго настављају да поштују принципе хијерархије држава и владара, испољавајући на тај начин идеалну подређеност василевсу, као врховном господару хришћанске васељене. Чак ни цар Душан није пореметио такву хијерархију и никада се није прогласио царем Римљана – βαςιλευς ρωμαιον (али јесте за цара Грка), и себе је сматрао само удеоничарем у највишој власти Византије – Римског царства, односно господарем дела (*particeps Romanie*), преко којег је учествовао у владању царском територијом у целости (Марјановић-Душанић 1997: 82–87). Залагао се за законита права легитимног византијског цара Јована V Палеолога (1341–1391) и чак слао своје повеље на потврђивање византијском цару (Ћирковић-Михаљчић 1981: 541). Међутим, он се није обазирао на захтеве везане за враћање византијских територија када су му то тражили посланици Јована VI Кантакузина (1347–1354) (Ћирковић-Михаљчић 1981: 542, 543).

have taken quite the opposite position based on the teaching of polycentricity of earthly authorities and expressing it towards Byzantine political subjects and particularly toward their own citizens. Ideology of political polycentricity formulated in principle already in *Hrisovulja monaha Simeona/Chrysobull of Monk Simeon* addressed to the Hilandar monastery (after June 1198 – before 13th February 1199) lectures that every authority is granted by God; so Serbian rulers of the 13th and 14th centuries derived the title of independent ruler (autocrator) from the fact that their title was granted by God (Мошин, Ћирковић, Синдик: 2011). Through literature, official painting and charters with gold seals as the sign of 'royal grace' that essentially equalized them to the basileis in Constantinople, they influenced spreading of understanding of their status. When Byzantium is concerned they strictly continued to observe the principles of hierarchy of the states and rulers expressing in such a way an ideal subordination to the basileus as supreme master of the Christian ecumene. Even tsar Dušan did not disturb such hierarchy and never proclaimed himself Roman emperor – βαςιλευς ρωμαιον (but he proclaimed himself the tsar of Greeks) and he considered himself just a participant in the highest authority of Byzantium – Roman Empire, i.e. master of the part (*particeps Romanie*) through which he participated in ruling the entire imperial territory (Марјановић-Душанић 1997: 82–87). He supported legal rights of the legitimate Byzantine emperor John V Palaiologos (1341-1391) and even sent his charters to be confirmed by the Byzantine emperor (Ћирковић-Михаљчић 1981: 541). However, he did not pay attention to the demands regarding returning of Byzantine territories when being asked by the emissaries of John VI Cantacuzenus (1347-1354) (Ћирковић-Михаљчић 1981: 542, 543).

ПОГЛАВЉЕ III

Поменуте српске бакарне емисије скифатног типа (Недељковић – прва и друга бакарна врста) сматрамо да су представљале меморијални новац, којим се славило приступање византијској хијерархији држава и владара, а у коју српски краљ улази као самодржац – независни краљ по милости Божјој. Наилазимо на одређене сличности српског скифатног – чанкастог новца и угарских скифата из ранијег периода (XII века). Те угарске бакарне скифате је ковао краљ Бела III (1172–1196) (Huszár 1979: 72). После смрти краља Гезе II (1161) указала се прилика за поновно мешање византијског цара Манојла I Комнена у угарске прилике. Манојло је оружано и новчано подржао Гезину браћу, Стефана IV и Владислава, против Стефана III, Гезиног сина. Због тога је избио рат, обележен тешким борбама са промењивим исходом. Године 1164. је најзад склопљен уговор, на основу којег је брат Стефана III – Бела послат у Цариград – пошто је признат за угарског престолонаследника и пошто му је додељена на управу Хрватска и Далмација (Острогорски 1959: 363, 364).

Значај који је Манојло придавао угарском питању види се по томе што је решио да принца Белу, наследника угарске круне, прогласи за свог престолонаследника (познато је западнофилство Манојла I), да би тако припремио спајање Угарске са Византијом (Острогорски 1959: 364). Престолонаследник Бела, који је у Цариграду назван Алексије, ожењен је царевом кћерком и проглашен деспотом. Та титула је до тада припадала самом цару, а сада добија карактер посебне титуле, која је долазила непосредно иза василевса, а испред севастократора и цезара (Острогорски 1959: 364). В. Клаић (1975: 201) износи податак да је угарски краљевић био само верен

CHAPTER III

We think that mentioned Serbian copper emissions of the scyphate type (Nedeljković – first and second copper types) were the memorial coins, which celebrated joining the Byzantine hierarchy of states and rulers and where Serbian king enters as autocrator – independent king by the grace of God. We have noticed certain similarities between Serbian scyphates – cup-like coins and Hungarian scyphates from the earlier period (12th century). Those Hungarian copper scyphates had been minted by king Bela III (1172-1190) (Huszár 1979: 72). After the death of king Géza II (1161) opportunities presented themselves for Byzantine emperor Manuel I Komnenos to meddle once again in the Hungarian affairs. Manuel supported with arms and money Géza's brothers, Stephen IV and Vladislav against, Géza's son Stephen III. Therefore, the war broke out characterized by heavy battles with unpredictable outcome. Finally the treaty had been concluded in 1164 and according to it brother of Stephen III – Bela was sent to Constantinople – after being acknowledged as Hungarian heir apparent and Croatia and Dalmatia were granted to him to rule (Острогорски 1959: 363, 364).

Importance that Manuel attached to the Hungarian question could be noticed in the fact that he decided to proclaim prince Bela, heir of the Hungarian crown, also as his successor (inclination toward west of Manuel I is well-known) in order to prepare union between Hungary and Byzantium (Острогорски 1959: 364). Heir apparent Bela, who was named Alexius in Constantinople, had been married to the emperor's daughter and proclaimed despot. That title was until then granted only to the emperor and now it became distinctive title directly below the basileus and above the sebastocrator and caesar (Острогорски 1959: 364). V. Klaić (Клаић 1975: 201) provides information that Hungarian prince

царевом ћерком. Када му се родио син, цар Манојло је одустао од свога плана, који је у Византији изазвао велико незадовољство, те је Белу оженио Аном, сестром своје друге супруге. После смрти Стефана III, Манојло је успео да свог штићеника и члана фамилије Белу – Алексија, прогласи за угарског краља и тиме стави Угарску под утицај Византије (Острогорски 1959: 364). Бела се, под заклетвом, морао обавезати на то да ће, како наводе извори, за сва времена бити пријатељ Византије и владати како цару одговара (Јиричек 1922: 192).

Угарски скифати су, као и српски, меморијалног типа и нису били део редовних емисија. Појављују се као спорадични налази, ретко у већем броју, а, кад су у већем броју, онда се јављају самостално и нису помешани са сребрним новцем (Huszár 1964: 145). Према истраживањима Г. Јесенског (према: Huszár 1964: 151), тај новац је био у оптицају само на територији Угарске. Установљен је његов знатно мањи оптицај у Ердељу. Обе врсте скифатног новца, и угарска и српска, обележавају крунисања краљева који су постали сродници византијске царске породице – венчавањем са њеним принцезама, чиме су добили статус „синова василевса". Тиме су својим државама обезбедили висока места у византијској хијерархији држава и владара, испољавајући на тај начин признање идеалног примата василевса, који је он имао на њеном врху. У случају Угарске не важи у потпуности оно што је горе поменуто, услед другачијих околности, које ћемо образложити у даљем тексту.

На аверсу угарских скифата (L. Huszar 1979: 40) (сл. 22, 22а) налази се натпис SANCTA MARIA и Богородица са светитељским венцем, која у десној руци држи жезло, а на левој Христа. На реверсу су две владарске фигуре на престолима, између којих се налази дуги крст са стилизованим постољем при дну вертикалне мотке (аналогија са голготском стеном на византијском новцу), и натпис REX BELA – REX STS. На врху дуге мотке крста се налази један хоризонтални крак у облику два мања клина, а на средини је други такав хоризонтални крак. То је, по свему судећи, крунидбена емисија Беле III, кована у спомен церемоније обављене

was only betrothed to the emperor's daughter. When emperor Manuel got a son he abandoned his plan, which caused great discontent in Byzantium, and married Bela to Anna, sister of his second wife. After the death of Stephen III, Manuel managed to proclaim his protégé and member of the family Bela – Alexius the Hungarian king and thus put Hungary under the Byzantine influence (Острогорски 1959: 364). Bela had to promise under oath that, as the sources state, he would be the friend of Byzantium forever and that he would rule according to the requests of the emperor (Јиричек 1922: 192).

Hungarian scyphates, like the Serbian ones, were of memorial character and were not regular monetary emissions. They have been encountered as sporadic finds, rarely in large quantities and when they were found in larger quantity they were found separately and not mixed with silver coins (Huszár 1964: 145). According to the investigations of G. Jesenski (after Huszár 1964: 151) that money had been in circulation only in the territory of Hungary. Its considerably smaller volume of circulation had been recorded in Erdély. Both types of scyphate coins, Hungarian and Serbian, commemorate coronations of the kings who had become relatives of the Byzantine imperial family – by marriage to their princesses and thus they got the status of 'sons of basileus'. Thus they secured high positions for their states in the Byzantine hierarchy of states and rulers, demonstrating in such a way acknowledging of ideal precedence of basileus who was at its top. The above mentioned does not apply entirely to Hungary due to different circumstances, which we would explain in the later text.

On the obverse of Hungarian scyphates (L. Huszar 1979: 40) (Fig. 22, 22a) is the inscription SANCTA MARIA and Mother of God with halo holding scepter in the right hand and Christ on the left arm. On the reverse are two rulers sitting on the thrones and between them is long cross with stylized pedestal at the bottom of vertical shaft (analogy with Golgotha rock on the Byzantine coins) and inscription REX BELA – REX STS. On top of long vertical cross shaft is a horizontal arm shaped as two rather small wedges and in the middle is another horizontal arm. This is, by all appearances, coronation emission of Bela III, minted to commemorate the ceremony, which took place on the 13th of

13. јануара 1173. године (Јиричек 1922: 192). На угарском новцу је први пут приказан двоструки крст, који се касније приказује све чешће, а постаје и део националног грба. Занимљиво је размотрити део натписа REX STS: REX – краљ; натпис STS највероватније означава светог угарског првог краља Стефана (Stefanus), који је, залагањем краља Ладислава, проглашен за свеца 1083. године (Бојовић 1999: 34, нап. 6). Постоји дилема у вези са тим да ли би скраћеница STS могла да значи *Sanctus* – свети. У трима хагиографијама је Стефан описан као један од богоизабраних краљева („christianissimus rex"), који је привремену (земаљску) круну заменио вечном, као што је чињено у време првих прогона хришћана, организовања цркве и стварања државе. Стефан је добио помоћ од натприродних сила и победио последње неверника; био је „предводник и учитељ проповедника вере", градитељ цркава и манастира (Бојовић 1999: 34, нап. 6). Да ли ова скраћеница може да има и прикривену конотацију, везу са светим првим хришћанским владарем – царем Константином, јер је познато да је Бела III, барем у почетку своје владавине био под утицајем Византије? Зна се да је пружио помоћ Манојлу I Комнену у бици против Турака Селџука код Мириокефалона 1176. године (Јиречек 1922: 194). Имајући у виду „византолики" изглед ове врсте новца, као и историјски контекст, такво слободније тумачење не би требало олако одбацити. Не можемо се отети утиску да је уочљива пригушена симболика свих наведених елемената представе на угарским скифатима – без глорификовања и „преко воље", после ипак пораза Угарске у рату. На то можда упућују и потпуно равни примерци ове врсте новца, који немају „византолику" скифатну форму, а који су се, такође, налазили у оптицају, заједно са скифатним. Занимљиво је да византијски извори не спомињу преговоре о миру после пораза угарског војсковође Дионизија у Срему 1167. године (ВИ IV: 101, 295). Кинам и Хонијат своје описе рата завршавају повлачењем византијске војске после победе (ВИ IV: 101, 295). Поменута пригушена симболика асоцира на смиривање односа са Византијом и признавање њеног примата после дугог периода рата – вођеног у већем

January 1173 (Јиричек 1922: 192). It was first appearance of the double cross on Hungarian money and later it had been depicted more and more frequently thus becoming the element of national coat of arms. It is interesting to analyze segment of inscription REX STS: REX – king; inscription STS most probably stands for first holy Hungarian king Stephen (Stefanus) who was proclaimed saint in 1083 thanks to intercession of king Ladislaus (Бојовић 1999: 34, нап. 6). There is a dilemma whether abbreviation STS could mean *Sanctus* – holy. In three hagiographies Stephen is described as one of God-chosen kings ('christianissimus rex') who exchanged temporary (earthly) crown for the eternal one as it had been done in the time of first persecutions of Christians, organization of church and founding the state. Stephen obtained help from supernatural powers and defeated the last infidels; he was 'leader and teacher of the prophets of faith', builder of churches and monasteries (Бојовић 1999: 34, нап. 6). It is also the question whether this abbreviation could have hidden connotation, connection with first holy Christian ruler – emperor Constantine as it is known that Bela III was under Byzantine influence at least at the beginning of his reign? It is well-known that he helped Manuel I Komnenos in the battle of Myriokephalon against the Seljuq Turks in 1176 (Јиречек 1922: 194). Taking into account 'Byzantine-like' appearance of this money as well as the historical context, such rather unbound explanation should not be easily rejected. We cannot get rid of impression that symbolism of all mentioned elements of representations on Hungarian scyphates is conspicuously subdued – without glorification and 'unwillingly' after actually the defeat of Hungary in war. It is perhaps also indicated by utterly flat specimens of this type of coins, which do not have 'Byzantine-like' scyphate shape and that have also been in circulation together with the scyphates. It is interesting that Byzantine sources do not mention peace negotiations after the defeat of Hungarian army commander Dionysius in Srem in 1167 (ВИ IV: 101, 295). Kinnamos and Choniates finish their descriptions of war with withdrawal of Byzantine army after achieving victory (ВИ IV: 101, 295). The above mentioned subdued symbolism indicates pacifying the relations with Byzantium and recognition of its

делу XII века, али и на стрепњу од антагонизама у држави изазваних насталим стањем. Знамо да острогонски надбискуп није хтео крунисати Белу, тако да се он морао обратити папи Александру III, који је наредио калочком надбискупу да га, мимо обичаја, крунише (Klaić: 1975, 202). Његов млађи брат Геза се и након крунисања стално бунио желећи да га замени на престолу (Klaić: 1975, 202). Треба подсетити и на то да је Бела III, сматрајући уговор неважећим, после смрти Манојла I (1180) – исте или наредне године, заузео Срем, Хрватску и Далмацију – територије тзв. Белине баштине (Radojčić 1907: 25).

precedence after long period of war – waging during most of the 12th century but also indicates anxiety of antagonisms in the state resulting from the given situation. We know that archbishop of Esztergom did not want to crown Bela, so he had to plead to pope Alexander III who ordered archbishop of Kalocs to crown him in spite of tradition (Klaić: 1975, 202). His younger brother Géza continued to protest even after coronation as he wished the throne for himself (Klaić: 1975, 202). It should be remembered that considering the treaty invalid – Bela III occupied Srem, Croatia and Dalmatia, territories of so-called Bela's inheritance after the death of Manuel I (1180), in that or the next year (Radojčić 1907: 25).

Сл. 22, 22а / Fig. 22, 22a

Угарски скифати (сл. 22, 22а) нађени су у много већем броју него српски (Huszár 1964: 150, 151). За разлику од српских скифата, који су, сем у натпису, идентични византијским, угарски представљају њихове грубе имитације. Та чињеница би се, можда, могла објаснити тиме што је Угарска имала већу традицију ковања новца у сопственим ковницама – од стране домаћих мајстора. На то је, свакако, морала утицати и геополитичко-црквена усмереност Угарске према Западу.

Ковање „византоликог" скифатног новца запажамо и код средњовековног бугарског новчарства. Међутим, постоји битна разлика између тог новца и наведеног скифатног новца Угарске, као и сличност са српским новцем ове врсте. Бугарски скифатни новац из времена највећег успона Другог бугарског царства – владавине Јована Асена II (1218–1241),

Hungarian scyphates (Fig. 22, 22a) have been found in much larger quantity than the Serbian ones (Huszár 1964: 150, 151). In contrast to the Serbian scyphates, which are except for the inscription identical to the Byzantine specimens, the Hungarian pieces are their coarse imitations. This might perhaps be explained by the fact that Hungary had longer tradition of striking money in their own mints – by their local artisans. It must have certainly been influenced also by geopolitical-church direction of Hungary toward the West.

Minting of 'byzantine-like' scyphate coins was encountered also in the medieval Bulgarian coinage. Nevertheless, there is substantial difference between that money and aforementioned scyphate coins of Hungary as well as there is similarity with Serbian coins of the kind. Bulgarian scyphate coins from the time of the greatest

као и ранији српски новац – из времена Стефана Првовенчаног и Радослава, кован је помоћу калупа византијских мајстора. Упадљиво је да се ове јединствене скифатне емисије, по стилу идентичне византијским, у новчарству Србије и Бугарске појављују као последица истих значајних догађаја – успостављања родбинских веза са византијском царском породицом и приклањања православљу уз добијање независности националних цркава.

Асен II је намеравао да створи универзално грчко-бугарско царство, са средиштем у Цариграду, које би заменило стару Византију. Та његова замисао је била близу остварења када се у Цариграду родила идеја да се регентство над малолетним Балдуином II, после смрти латинског цара Роберта Куртене 1228. године, понуди бугарском цару. Ова Асенова замисао се, међутим, косила са интересима Теодора Анђела. Теодор је раскинуо савез са Асеном II, који је склопљен против никејског цара Јована Ватаца, и напао га. У бици на Клокотници, притоци реке Марице, у пролеће 1230. године је бугарска војска тешко поразила Теодора и тиме осигурала Асенову превласт на Балкану. Међутим, највећу корист од клокотничке битке је имао никејски цар Јован III Ватац, који се ослободио притиска западногрчког супарника, како то наводи Г. Острогорски (1959: 408–410). Клокотничком битком, која је Латинима омогућила да у Цариграду отклоне опасност од Теодора Анђела, промењене су њихове намере да Асену понуде регентство у Цариграду, из страха од великог јачања Бугарске. За регента је изабран титуларни јерусалимски краљ Јован од Бријена. То је изазвало потпуну промену политике Асена II, која је тада усмерена ка оружаној борби. Он је ступио у везу с никејским царем и склопио с њим уговор о заједничкој борби Грка и Бугара против Латинског царства. Том савезу се у Солуну придружио и Манојло, наследник Теодора, који је, наравно, у њему имао споредну улогу. Промена политичког става захтевала је и промену црквено-политичког правца. После дугих преговора, Никеја је пристала на оснивање Бугарске патријаршије у Трнову. Бугарска је имала независну архиепископију са седиштем у Трнову још

ascent of Second Bulgarian Empire – the reign of John II Asen (1218-1241) as well as the earlier Serbian money – from the time of Stefan the First-Crowned and Radoslav had been struck using dies made by the Byzantine die-cutters. It is conspicuous that these unique scyphate emissions, identical to Byzantine in style, appear in the coinage of Serbia and Bulgaria as a result of identical significant events – establishing relations by marriage with Byzantine royal family and turning to Orthodoxy along with acquiring independence for the national churches.

Asen II intended to establish universal Greek--Bulgarian Empire with capital in Constantinople that would substitute ancient Byzantium. This plan of his was close to realization when the idea emerged in Constantinople to offer him to be regent of the underage Baldwin II after the death of Latin emperor Robert of Courtenay in 1228. This plan of Asen was however opposed to the interests of Theodore Angelos. Theodore broke alliance with Asen II that was concluded against the Nicean emperor John Vatatzes and attacked him. Bulgarian army inflicted heavy defeat to Theodore in the battle of Klokotnitsa, tributary of the Maritza River in spring of 1230 and thus secured supremacy of Asen in the Balkans. However, the greatest benefit from the Klokotnitsa battle had emperor of Nicaea John III Vatatzes who set free from the pressure of his west Greek rival as it is stated by G. Ostrogorski (Острогорски 1959: 408–410). The battle of Klokotnitsa while eliminating danger of Theodore Angelos in Constantinople also changed the minds of Latin barons to offer Asen regency in Constantinople because of fear of excessive strength of Bulgaria. Therefore, John of Brienne, titular king of Jerusalem had been chosen as regent. That resulted in complete change of the policy of Asen II that turned to the warfare. He got on with the Nicean emperor and made with him an agreement about united battle of the Greeks and Bulgarians against the Latin empire. That agreement was joined in Thessalonica by Manuel, successor of Theodore, but his role in the alliance was less important. Changing of political attitude asked for the change of church--political course. After long negotiations Nicaea agreed to establishment of Bulgarian patriarchy in Trnovo. Bulgaria had an independent archbishopric with center in Trnovo already

од времена Асена I (1186–1196). Тако је Бугарско царство добило црквену самосталност, иако је Бугарска патријаршија, као и Српска архиепископија, у почетку признавала првенство цариградског патријарха, чије се име спомињало у бугарским црквама. У Галипољу је, у пролеће 1235. године, потписан уговор о савезу, а затим је у Лампсаку свечано прослављена свадба византијског престолонаследника Теодора II Ласкариса са Асеновом ћерком Јеленом, која је раније била обећана латинском цару Балдуину II. Уз пристанак источних патријараха (Јерусалима, Александрије, Антиохије), у Лампсаку је исте године проглашена и Бугарска патријаршија (Острогорски 1959: 410; Дујчев 1979: 450/451). Као спомен-новац на овај догађај је, по свему судећи, кована емисија скифатног новца – аспрон трахеј номизми, са представом Христа на аверсу и цара и Св. Димитрија на реверсу. Цар се налази на левој страни реверса, а Св. Димитрије на десној. Они држе дугу мотку са осмокраком звездом на врху, или је светитељ пружа цару (сл. 24, 24а) (Hendy 1999: 641, 1; Pl. XLVII/B. 2.2; 2.18). По композицији представе, тај новац је веома налик солунским аспрон трахејама Теодора Дуке (тип А, Hendy 1999: 553–555; 4.1–4.20; Pl. XXXVIII/B. 4.1–4.5), датованим у 1224/25. годину. Звезда на врху дуге мотке је једина аналогија са магнезијском ковницом – аспрон трахеј номизмама (тип Б, Hendy 1999: 457, Pl. XXVII/2.1; 2.3), никејског цара Теодора I Комнена Ласкариса (сл. 23, 23а).

from the time of Asen I (1186-1196). Thus Bulgarian empire got church autonomy although Bulgarian patriarchy as well as Serbian archbishopric recognized in the beginning precedence of the Constantinople patriarch whose name had been mentioned in Bulgarian churches. In the spring of 1235 agreement had been concluded in Gallipoli and then the wedding of Byzantine heir apparent Theodore II Laskaris and Asen's daughter Elena, who had earlier been promised to the Latin emperor Baldwin II, had been celebrated in Lampsacus. The Bulgarian patriarchy had been proclaimed in Lampsacus in the same year with the assent of eastern patriarchs (of Jerusalem, Alexandria and Antioch) (Острогорски 1959: 410; Дујчев 1979: 450/451). The emission of scyphate coins – aspron trachy nomismata with representation of Christ on the obverse and tsar and St. Demetrius on the reverse was by all appearances issued to commemorate that event. Tsar is on left side of reverse and St. Demetrius is on the right. They both hold long pole with octagonal star on top or the saint is handing over the pole to the tsar (Fig. 24, 24a) (Hendy 1999: 641, 1; Pl. XLVII/B. 2.2; 2.18). This coin is according to the scene composition very similar to Thessalonican aspron trachea of Theodore Doukas (type A, Hendy 1999: 553–555; 4.1–4.20; Pl. XXXVIII/B. 4.1–4.5), dated to 1224/25. Star on top of long pole is the only analogy with the Magnesia mint – aspron trachea nomismata (type B, Hendy 1999: 457, Pl. XXVII/2.1; 2.3) of the Nicean emperor Theodore I Komnenos Laskaris (Fig. 23, 23a).

Сл. 23, 23а / Fig. 23, 23а

Сл. 24, 24а / Fig. 24, 24a

Постоји још једна врста „византоликог“ скифатног новца Јована Асена II (сл. 25, 25а): златан новац – хиперпирон номизма (Hendy 1999: 641, Pl. XLVII/A1), са фигуром Христа на аверсу и представом цара на реверсу – с леве стране, кога десном руком крунише Св. Димитрије, окренут надесно, а левицом му предаје мач победе (односи се на победу код Клокотнице). Натпис на реверсу је „Цар на славата“. Овај новац се, пре свега, може поредити са солунским електрум трахејама Теодора Дуке (тип Б, 2а.1–2с, Hendy 1999: 551, Pl. XXXVIII). Та врло ретка врста, од које је публикован само један примерак, потиче из оставе пронађене у Прилепу (Македонији) (Penčev 1996: 105). И златан и билонски скифатни бугарски новац Асена II потпуно одговара стандардима савременог византијског монетарног система (Penčev 1996: 107). Тај бугарски скифатни новац је проналажен искључиво на територији Македоније. Археолошка истраживања у бугарској средњовековној престоници Трнову вршена 1995. године донела су неколико хиљада новчића – различитих типова, из прве половине XIII века, од којих само 3 примерка представљају билонске скифате Јована Асена II (Penčev 1996: 108). То је уобичајена врста новца, како смо раније образложили, са представама типа *Dei gratia*, одражавајући „полицентрични принцип“ (све власти потичу од милости Божје), на којима владаре крунише Христос Пантократор, Богородица Заступница или свеци–патрони.

Сматрамо да је и ова емисија, као и претходна, највероватније кована 1235. и упућује на могуће – друго православно крунисање

There is yet another type of ‘Byzantine-like’ scyphate coins of John Asen II (Fig. 25, 25a): gold coin – hyperpyron nomisma (Hendy 1999: 641, Pl. XLVII/A1). It has figure of Christ on the obverse and on the reverse figure of tsar – standing on the left and St. Demetrius on the right crowning the tsar with right hand and handing him with his left hand sword of victory (it relates to the battle of Klokotnitsa). Inscription on the reverse is ‘Glorious Tsar’. This money could be compared, first of all, with Thessalonican electrum trachea of Theodore Doukas (type B 2a.1–2c, Hendy 1999: 551, Pl. XXXVIII). This very rare type of which just one specimen has been published comes from the hoard discovered in Prilep (FRY Macedonia) (Penčev 1996: 105). Both gold and billon Bulgarian scyphate coins of Asen II correspond entirely to the standards of contemporary Byzantine monetary system (Penčev 1996: 107). These Bulgarian scyphate money has been exclusively discovered in the territory of Macedonia. Archaeological investigations conducted in Bulgarian medieval capital Trnovo in 1995 brought to light few thousand coins – of diverse types from the first half of the 13th century and only 3 specimens were billon scyphates of John Asen II (Penčev 1996: 108). As we explained earlier that is the common type of money with representations of *Dei gratia* type and reflecting the ‘polycentric principle’ (all power comes from the grace of God) on which the rulers are crowned by Christ Pantocrator, Holy Virgin Mediatrix or the patron saints.

We think that also this emission as well as the previous one had been issued most probably in 1235 and possibly indicates – second Orthodox coronation and ritual of Orthodox anointing

Сл. 25, 25а / Fig. 25, 25a

и обред православног миропомазања бугарског цара након пристанка Никеје да оснује Бугарску патријаршију у Трнову, чиме је укинута формална потчињеност бугарске цркве римској цркви, као и унија са њом. Такође сматрамо да је и у овом случају симболика прилагођена новонасталим околностима – независности Трновске патријаршије, односно избегавању конотације о подређености никејској – васељенској (Цариградској) патријаршији. Зато се не приказује „патријаршијски крст", мотив који се налази на новцу Теодора I Ласкариса, а који, како смо раније утврдили, симболише примат Цариградске патријаршије у православном свету (види стр. 21–23). Запажа се разлика од представе на српском новцу, где се управо желело нагласити да се, како смо навели у тексту, након периода утицаја Рима Србија поново приклања православљу и аутокефална архиепископија признаје примат Цариградској патријаршији. И. Дујчев (1979: 446) наводи да су Срби као савезници Византије очигледно „остали" вернији византијском православљу, пошто су одржавали пријатељске и родбинске везе са Алексијем III Анђелом. Да подсетимо, Сава је, желећи да заснује српско братство у Светој Гори, тражио и добио од византијског цара Алексија III Анђела 1198. године златопечатни сигиљ, којим се опустели „манастирић" Хиландар (Хеландар) изузима из власти прôта и потчињава Ватопеду ради обнове. Када је касније Ватопед одбио да уступи Хиландар Србима, Сава и Симеон су, уз помоћ светогорског прота и сабора, успели да јуна 1198. од цара Алексија добију

of Bulgarian tsar after Nicaea agreed to establish Bulgarian patriarchy in Trnovo and thus had been abolished formal subjugation of Bulgarian church to the Roman church and the unity with Curia in Roma. We think that also in this case the symbolism was adjusted to the newly created situation – independence of Trnovo patriarchy, i.e. avoiding connotations of subjugation to the Nicean – ecumenical (Constantinople) patriarchy. Because of that 'Patriarchic cross' the motif on coins of Theodore I Laskaris is no more represented because it symbolizes, as we concluded above, the precedence of Constantinople patriarchy in the Orthodox world. The difference from representation on Serbian money is conspicuous because there was important to emphasize, as we mentioned in the text, that after period of Roman influence Serbia is again turning to Orthodoxy and autocephalous archbishopric recognizes the primacy of the Constantinople patriarchy. I. Dujčev (Дујчев (1979: 446) says that Serbs as the allies of Byzantium obviously 'remained' more devoted to the Byzantine Orthodoxy as they had friendly and kinship relations with Alexius III Angelos. We should remember that Sava wishing to set up Serbian monastic fraternity in the Mount Athos asked and obtained the chrysobull from the emperor Alexius III Angelos in 1198 declaring that abandoned 'small monastery' Hilandar should be excluded from the authority of *protos* and submitted to the Vatopedi monastery for restoration. When later Vatopedi refused to concede Hilandar to the Serbs, Sava and Simeon managed with the help of Mount Athos *protos* and council to obtain chrysobull from emperor

хрисовуљу којом се Хиландар ставља под управу Симеона и Саве, као потпуно самоуправни и независни манастир (Богдановић 1981: 316). И. Дујчев (1979: 446) наводи да је, упркос кризи, Византијско царство задржало свој престиж у Србији. Аутор сматра да је та политика била одређена и ставовима Стефана Немање који је и сам постао монах Свете Горе, као и ставовима Саве. Треба поменути и то да су бугарски владари одавно – од Симеона, користили титулу цара, а да је уз државни статус царства прикладан статус државне цркве – независна патријаршија. Папа, који владару Трнова није могао дати титулу *цара*, обезбедио му је титулу *краља*, док је архиепископу Трнова доделио титулу *примаса*, уместо титуле *патријарха*, јер се сматрало да та бивша титула византијских владара припада, након пропасти Царства, владару новог Латинског царства (Дујчев: 1979, 447). Србија је, као што је познато, присвојила титуле *цар* и *патријарх* много касније, у време цара Душана (Острогорски 1959: 486). И. Дујчев (1979: 447) наводи: „Срби су себи присвојили (након пада Византије) титулу автократор – самодржац, коју су до тога времена, не мање љубоморно, чували Византинци". Према истом аутору, горе поменуто показује да су се Јужни Словени у конкуренцији са другима такође трудили да прихвате, колико је било могуће, наследство сврнутог Царства. Пошто је изгубило своју политичку и војну моћ, Византијско царство је убрзо било лишено и многобројних титула, које је до тада љубоморно чувало. Тај феномен је достигао свој врхунац око половине XIII века, када је краљ Сицилије и цар Немачке Фридрих II (1194–1250) потпуно променио раније односе; септембра 1250. године је цару Никеје Јовану III Ватацу (1222–1254) дао понизну титулу „цара Грка", задржавајући за себе славну титулу „милошћу Божјом цар Римљана" (Дујчев 1979: 447).

Поред златног и бронзаног новца, бугарски владари су – после Асена II, а можда и у његово време, ковали и сребрни новац. Михаил – Асен (1246–1257) и Георгије Тертер (1280–1292) ковали су сребрни новац налик на византијске милиарензе, односно венецијанске матапанске грошеве (Герасимов 1975: 124–127).

Alexius in June 1198 declaring that Hilandar is under the control of Simeon and Sava as entirely self-governing and independent monastery (Богдановић 1981: 316). I. Dujčev (Дујчев 1979: 446) states that despite the crisis Byzantine Empire maintained its prestige in Serbia. Author thinks that such policy had been also determined by the attitude of Stefan Nemanja who was himself monk in the Mount Athos and the attitude of Sava. It should also be mentioned that Bulgarian rulers from earlier times – since the rule of Simeon used the title tsar and hence with the imperial status of state the appropriate status of the church was – independent patriarchy. The pope, who could not give title *tsar* to the ruler of Trnovo provided him title of *king*, while to the archbishop of Trnovo he granted the title of *primate* instead of *patriarch* as it was considered that previous title of the Byzantine rulers belongs after the fall of Constantinople to the ruler of the new Latin Empire (Дујчев: 1979, 447). Serbia, as it is well-known, appropriated titles of *tsar* and *patriarch* much later, in the time of tsar Dušan (Острогорски 1959: 486). I. Dujčev (Дујчев (1979: 447) says: 'The Serbs seized for themselves (after the fall of Byzantium) title of autocrator –independent ruler, which until that time was, not less jealously, secured by the Byzantines'. The above mentioned, according to the same author, reveals that South Slavs in contest with others also made efforts to accept the inheritance of deposed Empire as much as it was possible. Byzantine Empire after losing its political and military power soon had also been stripped of many titles, which until then they guarded jealously. That phenomenon reached its peak around the middle of 13th century when king of Sicily and emperor of Germany Frederick II (1194-1250) completely changed previous relations and in September 1250 he gave to the emperor of Nicaea John III Vatatzes (1222-1254) humble title of 'emperor of Greeks' keeping for himself glorious title 'Roman Emperor by the grace of God' (Дујчев 1979: 447).

Bulgarian rulers after Asen II and perhaps even in his time minted also silver coins besides gold and bronze money. Michael – Asen (1246–1257) and George Terter (1280–1292) minted silver coins resembling Byzantine miliaresia, i.e. the Venetian matapan grossi (Герасимов 1975: 124–127).

У Србији и Бугарској је скифатни новац кован помоћу византијских калупа само (и никад више) приликом склапања брачних веза, оробљавања припадника домаћих династија и византијске царске породице, када су ове државе преко стварања родбинских веза увођене у већ поменуту византијску – римску „породицу владара", што је било условљено ступањем у хришћанску заједницу народа, тј. у свет источног хришћанства – православља. На примеру угарског новца се запажа одсуство стила и вештине византијских мајстора, као и грубо подражавање византијског ковања. Како смо раније навели, разлог за то је, по свему судећи, чињеница да је у време ковања скифатног – „византоликог" новца угарска црква била усмерена ка Риму, између осталог и услед географског положаја. Видели смо да је владарево приступање православљу, као и православни обред крунисања и миропомазања проузроковао ковање овог „византоликог", споменичког новца помоћу калупа византијских мајстора. Према каталогу А. Радушева и Г. Жекова (1999), бугарски цареви Михаил II Асен (1246–1256), Константин Асен (1257–1277) и Георги Тертер (1280–1292) наставили су да кују скифатни новац и после поменутих емисија Јована Асена, али за њихово ковање нису коришћени византијски калупи, већ су их израђивали домаћи мајстори у престоничкој ковници у Трнову. Вероватно је сматрано да скифатна форма новца приличи царству и титули цара.

Упоредно проучавање новчарства три суседна народа, која егзистирају у сличном историјском контексту, даје могућност њиховог бољег разумевања и попуњавања празнина при закључивању.

Већ почетком треће деценије XIII века је, можда, постојала провизорна ковница у тврђави Рас. Нађена је остава са 17 бакарних скифата, као и 10 плочица припремљених за ковање, 9 недорађених и неистањених плочица и две полуге (Поповић 1977: 47; Popović 1999: 209, 210; Ivanišević: 1999, 422). В. Иванишевић (1998: 91) даје податак да је поменута остава садржала 18 бакарних скифата. Извесно је да су мајстори који су припремили калупе за овај новац били странци из ковнице у Солуну, чиме се може објаснити

The scyphate coins had been minted in Serbia and Bulgaria using Byzantine dies only (and never again) on the occasions of concluding marriage alliances between the members of native dynasties and Byzantine imperial family, when these states through the relations by marriage had been introduced into already mentioned Byzantine – Roman 'family of rulers' on condition to enter the Christian community of nations, i.e. in the world of Eastern Christianity – the Orthodoxy. Taking as an example the Hungarian money lack of style and skill of the Byzantine artisans could be noticed as well as crude imitation of the Byzantine issues. Reason for that by all appearances was, as we already said, the fact that in time of issuing scyphate – 'Byzantine-like' coins, the Hungarian church was turned toward Rome because of the geographic position among other things. We have seen that ruler's acceptance of Orthodoxy as well as Orthodox ritual of coronation and anointing resulted in issuing those 'Byzantine-like' memorial coins using the dies of the Byzantine craftsmen. According to the catalogue by A. Radušev and G. Žekov (1999) Bulgarian emperors Michael II Asen (1246–1256), Constantine Asen (1257–1277) and George Terter (1280–1292) continued to issue scyphate money even after the mentioned emissions of John Asen but for their striking had not been used Byzantine dies, but dies made by local craftsmen in the capital mint in Trnovo. It was probably assumed that scyphate coin shape is appropriate for empire and title of tsar/emperor.

Comparative study of coinage of three neighboring nations, which exist in the similar historical context offers the possibility for their better understanding and fills the gaps in conclusions.

The provisionary mint had perhaps existed already in the beginning of the third decade of 13th century in the Ras fortification. There has been found the hoard containing 17 copper scyphates as well as 10 blanks prepared for striking, 9 incomplete and not thin enough blanks and two ingots (Поповић 1977: 47; Popović 1999: 209, 210; Ivanišević: 1999, 422). V. Ivanišević (Иванишевић 1998: 91) says that mentioned hoard contained 18 copper scyphates. It is certain that engravers who prepared dies for those coins were foreigners from the mint in Thessalonica and this explains the quality of those

квалитет тих калупа, потпуно налик онима из солунске ковнице. У време нашег датовања српског скифатног новца II и III врсте (Гај-Поповић 1985: 112,113), тј. крајем 1219. или на самом почетку 1220. године (време ковања би се могло протезати до 1221. године), Солун је још био у поседу Солунске краљевине, под латинском влашћу. Та окупација Солуна би могла да наведе на помисао о потреби померања датовања ових врста новца у каснији период – после 1224. године, када је Теодор I ослободио Солун, али свакако пре 1228 – године смрти Стефана Првовенчаног.[34] Међутим, млађе датовање би, по нашем мишљењу, требало одбацити – због чињеница које су већ дате у тексту, и усвојити старије датовање. Сматрамо да би, поред поменутих аргумената, у прилог старијем датовању (крај 1219 – 1221) могао ићи и податак о већ поменутом задржавању архиепископа Саве у Солуну, при повратку из Никеје на крају 1219. године (Доментијан 1938: 121; Теодосије 1924: 186, 187). Доментијан (1938: 121) и Теодосије (1924: 186) пишу да га је у Солуну пријатељски примио митрополит града. Доментијан наводи и митрополитово име – „са светим митрополитом тога града, са часним Костадијем". Писци житија тврде да је Св. Сава боравио у познатом солунском манастиру Филокал (Филокали). По писању Доментијана (1938: 121), Сава је „отишао у свој манастир Филокал, где од почетка имађаше пребивање. Ту давши много злато, и братство своје обдари прилозима..." Теодосије (1924: 187) даје податак да Сава „призва највештије живописце и замоли их да брзо напишу две иконе велике висине стајалице" – Христа и Богородице. Ови подаци су посебно интересантни за научнике који су се бавили историјом манастира Филокала, јер је папски легат, кардинал Бенедикт од Свете Сузане, током боравка у Солуну лета 1206. године предао Филокал са његовим имањима реду темплара. О томе говори и писмо којим је Иноћентије III 17. септембра 1210. године потврдио поменутом реду поседовање манастира (Живојиновић 1977: 66). У вези

[34] Б. Миљковић (2008: 130) наводи да је краљ Стефан умро као монах Симеон 24. септембра 1227. године. Податак је преузео од Љ. Ковачевић (1879: 362–366).

dies fully resembling the dies from the Thessalonican mint. In the period when we date Serbian scyphate coins of II and III type (Гај-Поповић 1985: 112,113) i.e. at the end of 1219 or at the very beginning of 1220 (period of minting could extend until 1221), Thessalonica had still been in possession of the Thessalonican kingdom under Latin rule. That occupation of Thessalonica could suggest the need to shift dating of those coin types to the later period – after 1224 when Theodore I liberated Thessalonica but certainly before 1228 – the year of death of Stefan the First-Crowned.[34] However, we think that later date should be rejected – because of the facts already mentioned in the text and earlier dating should be accepted. We think that in favor of earlier dating (end of 1219 – 1221) also speaks, besides aforementioned arguments, the information about already mentioned sojourn of archbishop Sava in Thessalonica on his return journey from Nicaea in the end of 1219 (Доментијан 1938: 121; Теодосије 1924: 186, 187). Domentijan (Доментијан 1938: 121) and Teodosije (Теодосије 1924: 186, 187) both write that he got friendly reception in Thessalonica by the city metropolitan. Domentijan quotes also metropolitan's name – 'with holy metropolitan of that city, with honorable Costadius'. Authors of his biography claim that St. Sava stayed in the well-known Thessalonican Philokales monastery. According to Domentijan (1938: 121) Sava 'stayed in his own monastery of Philokales where he stayed earlier. There he gave a lot of gold and donations to his brethren ...' Teodosije (1924: 187) provides the information that Sava 'invited the most skillful fresco painters and asked them to paint quickly two large standing icons' – of Christ and of Mother of God. These data are particularly interesting for the scholars studying history of Philokales monastery as the papal legate cardinal Benedict of St. Susanna during his stay in Thessalonica in summer of 1206 awarded Philokales with its estates to the Knights Templar. It is also mentioned in a letter by pope Innocent III from 17th of September 1210 where he confirmed to the mentioned monastic order ownership of the monastery (Живојиновић 1977: 66). Regarding the mentioned

[34] B. Miljković (2008: 130) says that king Stefan died as monk Simeon on the 24th of September 1227. He found that information in (Ковачевић 1879: 362–366).

са наведеним податком из Савиних житија М. Ласкарис (1952: 322–323) наводи две могућности. Према једној, Сава је заиста 1219. године боравио у Филокалу, па је, у том случају, и даље отворено питање Савиних ставова према латинској цркви, а, према другој, Савини биографи су тај податак навели подразумевајући да је он, пошто је већ био у овом манастиру, дошао и 1219. године. Р. Жанин (Janin) (1975: 418) указује на чињеницу да из поменутог Иноћентијевог писма, у коме се наводи да су темплари добили манастир Филокал „за потпору Свете Земље", не произлази да су они и заузели манастир; можда су само користили његове приходе. Аутор сматра да су грчки монаси могли остати у Филокалу током латинске власти, попут атинских монаха и монаха из других манастира (Живојиновић 1977: 66, 67).[35] Посебно треба нагласити да је смрт цара Хенрика (1216), после које су отишли многи ломбардијски ритери, веома утицала на слабљење латинске власти. У исто време је Солунска краљевина била изложена нападима епирског

information from Sava's biography M. Laskaris (Ласкарис 1952: 322–323) suggests two possibilities. According to the first, Sava actually stayed in Philokales in 1219, so in that case Sava's attitude towards the Latin church is still an open question, and according to the second, Sava's biographers quoted that information meaning that because he had already stayed in that monastery before he also came in 1219. R. Janin (1975: 418) indicates that from mentioned letter by Innocent III where it is said that Knights Templar got Philokales monastery 'for support of the Holy Land' does not mean that they took possession of the monastery but possibly just used its revenues. Author thinks that Greek monks could have remained in the monastery of Philokales during Latin rule like the monks in Athens and in other monasteries (Живојиновић 1977: 66, 67)[35]. It should be specially emphasized that death of emperor Henrick (1216) after which many Lombardian knights left Thessalonica had great impact on decline of the Latin rule. At the same time the kingdom of Thessalonica was exposed to the attacks of the Epirote despot Theodore Angelos who after conquering larger parts of

[35] Захваљујући папској коресподенцији се зна да су сви познати манастири Солуна и околине, као и главне градске цркве још првих година успостављања латинске власти били предати разним западњачким монашким редовима. Власт и понашање дошљака су у потпуности показали њихове пљачкашке намере. Због тога су грчки монаси одбегли из многих манастира. Томе је допринела и чињеница да је солунска црква, после одласка Константина Месопотамита 1204. године, више година била без поглавара. Када је најзад (1212) био устоличен за архиепископа Фламанац Варин (у латинским изворима Гаринус), и сам је морао да води дуготрајан спор око поделе прихода од Цркве Св. Димитрија са монасима реда гроба Господњег, који су је одранније држали. Стање у појединим грчким манастирима је постало толико неподношљиво да их је Иноћентије III лично почео узимати у заштиту, осуђујући истовремено понашање латинских монашких редова. Тако је 30. марта 1210, дакле исте године када је темпларима потврдио поседовање Филокала, примио под заштиту апостолске столице солунски манастир Акапни. Јануара 1214. године је то учинио са светогорским манастирима. После смрти Иноћентија III (јуна 1216) наступиле су знатне промене; премда је његов наследник папа Хонорије III (1216–1227) узео Солунску краљевину под своју заштиту (14. априла 1217), његова моћ и утицај били су далеко мањи у поређењу са његовим претходником.

[35] Thanks to the papal correspondence it is known that all monasteries in Thessalonica and its surrounding as well as the main town churches had been given to diverse western monastic orders already in the first years after the establishing of Latin rule. Rule and attitude of the newcomers entirely revealed their plundering intentions. Because of that Greek monks fled from many monasteries. It was also the consequence of the fact that Thessalinican church was for many years without the head after Constantine Mesopatamites left in 1204. When finally (in 1212) Flemish prelate Garinus was ordained as archbishop he also had long-lasting dispute about distribution of revenues of the church of St. Demetrius with the monks from the order of Holy Sepulcher who earlier held that church. Situation in some Greek monasteries become so unbearable that Innocent III personally took them under his protection criticizing at the same time conduct of the Latin monastic orders. Thus on the 30th of March 1210, the very same year when he confirmed to Knights Templar owning of the Philokales, he took under his protection the Thessalonican Akapni monastery. In January 1214 he did the same with monasteries at the Mount Athos. After the death of Innocent III (in June 1216) considerable changes took place. Although his successor pope Honorius III (1216 -1227) took Thessalonican kingdom under his protection (on 14th of April 1217) his authority and influence were much smaller in comparison with his predecessor.

деспота Теодора Анђела, који је, освојивши већи део Тесалије и Македоније, ограничио латинску државу на подручје Солуна и шире околине. У такав Солун је, дошавши из Хиландара, у јесен 1219. године стигао Св. Сава, као један од највиших православних достојанственика. Доментијан пише: „И ту оставши колико хтеде, преписа многе законске књиге и о исправљању вере, које требоваше његова саборна црква. И све сатворивши што је на потребу његове светиње..." У Светој Гори и у Солуну је, вероватно 1220. године, састављена *Крмчија* тј. *Номоканон* Св. Саве (Богдановић 1981: 317). Ради поређења треба навести и податак да је Сава приликом свог последњег боравка у граду, у другој половини 1229. године, био гост самог цара Теодора Анђела[36], док је раније (у време латинско-солунског краљевства) одседао у манастиру (Миљковић 2008: 117). М. Живојиновић (1977: 70) наводи да су му грчки монаси помогли у припремању потребних књига. Теодосије бележи: „Дошав (Сава) у велики град Солун, и поклони се светом великомученику и стратотрпцу Димитрију и, дав митрополиту града целив ради Господа, настани се у манастиру Филокалу". Кад је одлазио из града, Сава је био „сјајно праћен од митрополита и ипарха и првака градских" (Живојиновић 1977: 70). Није извесно да је, како наводи Б. Миљковић (2008: 117, 372), овај опис Савиног испраћаја веродостојан, поготово што се тај свечани испраћај не помиње код Доментијана. Треба наравно имати на уму чињеницу да је његов брат Стефан Првовенчани тада био краљ, крунисан по западном обреду, круном донетом из Рима. Није познато колико се Сава задржао у Солуну, али се из Доментијановог текста може закључити да тада није само прибавио потребне књиге него се прихватио и дуготрајног посла њиховог превођења (Миљковић 2008: 117, 373). На основу наведених историографских података, као и доказа које добијамо преко датовања поменутих врста новца дошли смо до закључка да је Сава приликом одласка из Солуна повео са собом и људе који су били

[36] Теодосију је позната и тема разговора са царем и солунским митрополитом. Реч је била о потреби очувања мира и убудуће између солунског царства и Србије (Миљковић 2008: 117, нап. 371).

Thessaly and Macedonia restricted the Latin state to the region of Thessalonica and wider surrounding. To such Thessalonica arrived in autumn 1219 from the Hilandar St. Sava as one of the highest Orthodox dignitaries. Domentijan writes: 'and staying there as long as he liked, he copied many law books and books concerning emendation of true faith that were necessary for his cathedral church. And made everything he needed for his holy place...' The *Nomocanon* (Krmčija) of St. Sava had been compiled in the Mount Athos and in Thessalonica probably in 1220 (Богдановић 1981: 317). It should be mentioned as comparison that during his last stay in the city in the second half of 1229 Sava was guest of the emperor Theodore Angelos[36] while during his earlier visits (in the time of Latin--Thessalonican kingdom) he stayed in the monastery (Миљковић 2008: 117). M. Živojinović (Живојиновић (1977: 70) says that Greek monks helped him in preparation of required books. Thus Teodosije writes: 'After (Sava) arriving to the great city of Thessalonica and after paying respect to the holy martyr and warrior Demetrius and giving kiss to the metropolitan of the city for the grace of God he took residence in the monastery of Philokales'. When he left the city Sava had been 'gloriously seen off by metropolitan and prefects and leading citizens' (Живојиновић 1977: 70). It is not certain whether as B. Miljković (Миљковић 2008: 117, 372) says this description of the Sava's farewell is credible especially because such ceremonial departure is not mentioned in Domentijan. It should certainly be borne in mind that his brother Stefan the First-Crowned was king at that time crowned according to western ritual with the crown brought from Rome. It is not known for how long Sava stayed in Thessalonica but it could be concluded from Domentijan's text that he did not only acquired necessary books but also was engaged in long-lasting activity of their translating (Миљковић 2008: 117, 372). On the basis of quoted historiographical data and evidence provided by dating of mentioned coin types we came to conclusion that on his departure from

[36] Theodosije is familiar with the topic of conversation with emperor and Thessalonican metropolitan. Conversation concerns the need to maintain peace between Thessalonican Empire and Serbia (Миљковић 2008: 117, нап. 371).

вични гравирању калупа и ковању новца. Постоји могућност да су то били и гравери из солунске ковнице који су се замонашили. Чини се, ипак, вероватније да је понео само готове калупе и, можда, повео људе који су се разумели у ковање новца и могли да обуче будуће мајсторе у Расу. Тај заметак домицилног ковања новца у средњовековној Србији се касније развио у ковници Брсково (код Мојковца), удаљеној око 80 км од Раса – првом центру продукције сребра у Србији, у коју је, вероватно, ово обучено људство или њихови ученици пренело своју делатност.

Као што смо већ навели, први српски новац – матапански динар са заставом „de bandera", кован је у Венецији, да би се, вероватно непосредно након овог времена (можда 1219/20) и наведених важних догађаја, ковање сребрног новца пренело у Брсково и усталило у њему. Миклошић и касније Љ. Стојановић (1929: 3) датовали су већ поменуте повеље, у којима се први пут помиње Брсково – у време краља Стефана Првовенчаног (Чремошник 1933: 6). У модерној науци је њихово датовање оспорено јер се сматра да се први познати спомен рударског насеља Брсково јавља у одлуци Градског већа у Котору од 22. августа 1243. године (Синдик 2008: 305).

По Д. Гај-Поповић (1985: 106), натписи на српском скифатном новцу упућују на закључак да су их диктирали или израђивали „домаћи људи", што се, по мишљењу аутора, види у извесним елементима натписа – код титуле и имена краља. Као пример наводи и саму титулу REX, која је латинска. Сматрамо логичним да је титула REX у натпису дата у латинској форми, па макар и искривљеној, јер је она и потицала „од Латина" из папске курије. Директан превод на грчки би био – базилеос (βαςιλεος), како је гласила титула византијског цара, тако да би овакво превођење представљало непоштовање хијерархије, те то, као што смо раније навели у тексту, није чињено. Стари термини „архонт" или „топарх", које је Византија користила за подређене владаре, били би анахрони и неодговарајући за владара који је већ био крунисан. Према томе, сматрамо да титулација није добар доказ за тврдњу да су калупе српског скифатног новца диктирали или резали домаћи мајстори. Калупе су, по свему судећи,

Thessalonica Sava took with him also men who were skilled die-cutters and efficient in minting coins. There is a possibility that these were die-cutters from the Thessalonican mint who became monks. It seems, however, more probable that he took with him just ready-made dies and perhaps took some people who were skilled in minting coins and who could train the craftsmen in Ras. This embryo of domicile money minting in medieval Serbia developed later in the mint at Brskovo (near Mojkovac) around 80 km far from Ras – the first center of silver production in Serbia where these trained craftsmen or their apprentices transferred their activity.

As we already said, first Serbian money – matapan dinar with banner ('de bandera') had been minted in Venice and probably immediately after that time (perhaps 1219/20) and after mentioned important events the minting of silver coins had been transferred to Brskovo and remained there. Miklošić and later Lj. Stojanović (Стојановић (1929: 3) dated already mentioned charters where Brskovo had been mentioned for the first time – to the time of king Stefan the First-Crowned (Чремошник 1933: 6). Their dating has been disputed in modern science as it is assumed that first known mention of the mining settlement at Brskovo was encountered in the document of the Town Council in Kotor dating from the 22nd of August 1243 (Синдик 2008: 305).

Inscriptions on Serbian scyphate coins according to D. Gaj-Popović (Гај-Поповић 1985: 106) suggest the conclusion that they were dictated or made by 'local people' as could be noticed in certain elements of the inscription – when titles and names of kings are concerned. She quotes as an example just the title REX, which is Latin. We think logical that title REX in inscription was in Latin form even if corrupted as it originates 'from the Latins', i.e. from the Papal Curia. Direct Greek translation would be – basileus (βαςιλεος) as was the title of Byzantine emperor, so such translation would have meant dishonoring the hierarchy and hence, as we already mentioned in the text, it was not practiced. Ancient titles 'archon' or 'toparch' that Byzantium used for subordinate rulers would have been anachronous and unsuitable for the rulers who had already been crowned. Therefore, we think that titulation is not good enough evidence for the claim that dies for Serbian scyphate coins

израђивали грчки гравери, а новац је, вероватно, само кован у Расу. Искварен облик латинске титуле REX на натпису новца би могао бити последица непознавања латинског језика, које је проузроковало и тешкоће при њеном транскрибовању на грчки, или пак остатак традиционално негативног византијског односа према овој страној, невољно толерисаној титули.

Међутим, грешке у натписима на новцу, као што је изостављање појединих слова или обрнуто слово N у имену владара (И), можда упућују на исправност ове теорије, као и на то да су натписи, вероватно, гравирани у брзини и да су их радили недовољно образовани мајстори. Те „нематеријалне грешке" су, свакако, толерисане због ограниченог времена и вероватно отежаних, провизорних услова израде, а могуће и услед тајности, при чему је било тешко организовати неку стриктнију контролу. Услед слабе писмености конзумената и немогућности инсистирања на њиховом исправљању, можда се претпостављало да те грешке могу проћи непримећено.

На основу спектографске анализе свих примерака новца са утврђења на Градини М. Поповић (1977: 46) закључује да метал за израду новца одговара само испитаним узорцима бакарне руде из Брскова, док се разликује од узорака са осталих налазишта бакарне руде у Србији. Д. Гај-Поповић (1985: 106) наводи: „Међутим са налазом комада на локалитету Рас, ситуација је нешто другачија. Према урађеној квалитативној рендгенској спектографској анализи метала неколико комада новца, показало се да комади са основом сребра садрже примесе злата, олова и бакра. Комад са основом бакра садржи примесе калај-сребро-олово, док комади са основом бакра нађени на Расу садрже примесе калај-сребро-олово-цинк. Поређењем овако добијених анализа са налазима бакра рудника Брсково, који се налази око 80 км од Раса, локалитета на коме је новац нађен, долазимо до следећих сазнања. Наиме према истраживањима минерал цинка сфалерит се налази у таквој комбинацији са минералима бакра (халкопирит, борнит, тетраедрит), да га је и новијим методама у технологији прераде добијања бакра, веома тешко издвојити, а што није случај са неким другим

were dictated or carved by local masters. By all appearances the dies were made by Greek die-cutters and coins were only minted in Ras. Corrupted form of the Latin title REX in the coin legend could have been the consequence of not knowing Latin language that also made problems in transcribing it to Greek. Or it could be the reminiscence of traditionally negative Byzantine attitude toward that foreign and reluctantly tolerated title.

However, mistakes in the coin legends like missing of some letters or letter N turned upside down in the name of ruler (И) indicate perhaps the accuracy of this theory as well as the fact that inscriptions were probably engraved in a hurry and executed by insufficiently skilled craftsmen. Such 'non-material errors' had been certainly tolerated because of the shortage of time and probably impeding, provisional circumstances of manufacture and possibly also secrecy when it was difficult to organize any strict control. Because of poor literacy of consumers and impossibility to insist on corrections it might have been assumed that such mistakes could pass unnoticed.

According to the spectrographic analyses of all coin pieces from the site Gradina in Ras M. Popović (Поповић 1977: 46) came to conclusion that metal for money production corresponds only to the samples of copper ore from Brskovo, while it differs from samples taken from other copper ore mines in Serbia. D. Gaj-Popović (Гај-Поповић 1985: 106) says: 'However, the situation is somewhat different when specimens from the site Ras are concerned. It turned out, according to qualitative X-ray spectrographic analysis of few coin pieces, that pieces with silver base contain admixtures of gold, lead and copper. Piece with the copper base contains admixtures of tin-lead-zinc, while pieces with copper base found at Ras contain admixtures of tin-silver-lead-zinc. Comparing thus obtained analyses with finds of copper from the Brskovo mine, around 80 km far from Ras and finding place of coins, we came to the following conclusion. Namely, the zinc mineral sphalerite is according to investigations in such combination with copper minerals (chalcopyrite, bornite, tetrahedrite) that it is difficult to separate it even using modern methods of copper processing but it is not the case with some other mines (e.g. Bor,

рудницима (нпр. Бор, Мајданпек) ове руде" (према: Janković 1967: 9–10). Овакви опречни подаци свакако доводе до недоумица приликом закључивања о пореклу бакарне руде која је коришћена за израду скифатног новца пронађеног на локалитету Градина у Расу. Из података Д. Гај-Поповић произлази да је и метал, заједно са калупима, пристигао у Рас из неког удаљенијег, вероватно иностраног извора, пошто до сада није евидентирано евентуално постојање других рудника у Србији тог периода осим Брскова. Руда из првог познатог српског рудника се, вероватно, користила искључиво за ковање сребрног новца – матапанских динара, можда и од времена Стефана Првовенчаног, истовременог са емитовањем скифатног билонског новца из Раса.

У прилог наведене тезе, по којој је Сава донео калупе за ковање пригодног новца из Солуна у Србију на повратку из Никеје – као део припрема за предстојећу церемонију, иде и тврдња М. Ф. Хендија (Hendy 1999: 635) да се према репертоару и стилу новца може установити њихово солунско порекло и доћи до закључка да су калупи били гравирани (сечени) у Солуну, а онда испоручивани у српску престоницу. Хенди (1999: 635) проналази сличност српских скифата са новцем солунских владара Теодора Комнена Дуке (званог Анђел; проглашен за цара 1225?; крунисан 1227–1230) и Манојла Комнена Дуке (1230–1237). Тако је реверс српског билонског аспрон трахеј номизма са Св. Константином (Гај-Поповић 1985, врста III; Hendy 1999: 637, A) сличан оном на Мануеловом новцу из солунске ковнице (Hendy 1999: 574, D 6.1–4), а српски билонски аспрон трахеј номизам са Богородицом (Гај-Поповић 1985, врста II; Hendy 1999: 638, B) сличан је Манојловим електронским трахејама (Hendy 1999: 570, A 1.1, 2). Српски електронски аспрон трахеј номизма са Христом (Гај-Поповић 1985, врста I a, b, c; Hendy 1999: 637) сличан је Теодоровим електронским аспрон трахеј номизмама (Hendy 1999: 552, C 3a.1–3c) кованим, по аутору, 1225/26. године. У литератури (Гај-Поповић 1985: 106) постоји податак – највероватније погрешан, по којем је Теодор Анђел Комнен Дука почео са ковањем новца тек после проглашења за цара 1228. године. Према

Majdanpek) of this ore' (after Janković 1967: 9–10). Such disparate data result no doubt in perplexities when we make conclusions about origin of copper ore used for production of scyphate coins discovered at the site Gradina in Ras. It comes out according to data provided by D. Gaj-Popović that also metal together with dies arrived to Ras from some distant probably foreign source as there have not hitherto been recorded other mines from that period in Serbia except Brskovo. The ore from first known Serbian mine was probably used exclusively for minting silver currency – matapan dinars, perhaps even from the time of Stefan the First-Crowned, that was contemporary with issuing scyphate billon money from Ras.

In favor of the mentioned thesis according to which Sava brought the dies for minting memorial coins from Thessalonica to Serbia on his return from Nicaea – as element of preparations for the future ceremony speaks the claim by M. F. Hendy (1999: 635) that according to repertoire and style of coins their Thessalonican origin could be established and it could be concluded that dies were engraved (cut) in Thessalonica and then delivered to the Serbian capital. (Hendy 1999: 635) finds similarities between Serbian scyphates with the coins of Thessalonican rulers Theodore Komnenos Doukas (called Angelos; proclaimed emperor in 1225?; crowned 1227-1230) and Manuel Komnenos Doukas (1230-1237). Thus the reverse of Serbian billon aspron trachy nomisma with St. Constantine (Гај-Поповић, type III; Hendy 1999: 637, A) similar to the reverse of Manuel's coin from the Thessalonica mint (Hendy 1999: 574, D 6.1–4), and Serbian billon aspron trachy nomisma with Mother of God (Гај-Поповић, type II; Hendy 1999: 638, B) is similar to the Manuel's electron trachea (Hendy 1999: 570, A 1.1, 2). Serbian electron aspron trachy nomisma with Christ (Гај-Поповић, type I a, b,c; Hendy 1999: 637) is similar to Theodore's electron aspron trachea nomismata (Hendy 1999: 552, C 3a.1-3c) minted according to the author in 1225/26. There is information in literature (Гај-Поповић 1985: 106) – most probably incorrect – according to which Theodore Angelos Komnenos Doukas started issuing coins only after he was proclaimed emperor in 1228. According to the mentioned dating the billon trachea are

наведеном датовању, билонски трахеји се везују за још касније време односно за ковања Теодоровог сина и наследника – Манојла Комнена (Hendy 1999: 635). То би значило да су српски билонски аспрон трахеји номизме (Гај-Поповић 1985, врста II и III), према датовању узора, били млађи од емисије електронских аспрон трахеј номизми (Гај-Поповић 1985, врста I a–c). Већ смо дали аргументе за управо супротно датовање, а даље у тексту ћемо навести и јак доказ који нас упућује на то да је датовање ових врста новца управо обрнуто. По нама, Хендијево везивање српских билонских аспрон трахеј номизми (Гај-Поповић 1985, врста II и III) за тако касно време и новац епирског владара Манојла је погрешно. Тај новац је, вероватно, кован у Расу, у провизорној „ковници" – у калупима које су израдили људи из солунске ковнице, са којима су, могуће, монаси из Филокала остали „у вези" и после пада Солуна под латинску власт, или људи вични изради новца – златари, можда и сами грчки монаси из поменутог манастира, бивши мајстори из ковнице, у међувремену замонашени. Постоји могућност да их је Сава повео у Србију крајем 1219. или почетком 1220. године. Међутим, вероватније је да су они изрезали калупе у Солуну, а да је новац кован у Расу, помоћу донетих калупа и руде у полугама–слитцима (Ivanišević 1999: 422). Сматрамо да су само две главне фазе процеса израде новца – припрема плочица рондела и само ковање новца, изведене у Расу. „Идејна решења" свих тих типова су већ била позната са новца ранијих византијских владара (Манојла I Комнена, Алексија III Анђела), тако да 1225/26. година свакако није њихов једини могући „terminus post quem", или 1228. година, након крунисања цара Теодора – како их датују други аутори. Представе на овом спомен-новцу су изабране тако да одговарају ономе што се желело нагласити у датој свечаној прилици, на „новом почетку" државе. Сматрамо да електронске и бронзане аспрон трахеје номизме на којима се јавља пуно име краља Радослава (Гај-Поповић, врста Ia, Ib, Ic) чине његову крунидбену емисију, из 1228/29. године, и да се за њихове калупе може поуздано тврдити да су резани у Солуну, а потом испоручивани у Србију. Ковање поменутог

related to the even later time i.e. to the emissions of Theodore's son and heir – Manuel Komnenos (Hendy 1999: 635). It would mean that Serbian billon aspron trachea nomismata (Гај-Поповић, types II and III) considering dating of models, were later than the emission of electron aspron trachea nomismata (Гај-Поповић, type I a-c). We have already presented arguments for just the opposite dating and later in the text we would also provide strong evidence, which suggests that dating of these coin types is actually opposite. In our opinion Hendy's relating of Serbian billon aspron trachea nomismata (Гај-Поповић, types II and III) to such late period and to the money of Epirote ruler Manuel is incorrect. That money was probably minted in the makeshift 'mint' in Ras – using dies made by craftsmen from the Thessalonican mint with whom possibly monks from Philokales remained 'in connection' even after falling of Thessalonica in the Latin hands, or the people skilled in minting money – goldsmiths, perhaps even Greek monks from the mentioned monastery, previous workers in the mint who became monks in the meantime. There is a possibility that Sava took them with him to Serbia in the end of 1219 or the beginning of 1220. Nevertheless, it is more probable that they cut the dies in Thessalonica, while coins were minted in Ras using brought dies and ore as ingots (Ivanišević 1999: 422). We think that only two main phases of money making process – preparing of blanks (flans) and striking of coins had been carried out in Ras. 'Ideal models' of all these types had already been known from the coins of earlier Byzantine rulers (Manuel I Komnenos, Alexius III Angelos), so the years 1225/26 are certainly not their only possible 'terminus post quem' or the year 1228 after coronation of emperor Theodore – as other authors date them. Representations on this memorial money had been selected in such a way to correspond with the facts, which should be emphasized on the given festive occasion at the 'new beginning' of the state. We think that electron and bronze aspron trachea nomismata with full name of king Radoslav (Гај-Поповић, type Ia, Ib, Ic) were his coronation emission from 1228/29 and that it could be claimed with certainty that their dies were cut in Thessalonica and then sent to Serbia. Issuing of the mentioned money was certainly not a problem in the time

Сл. 26, 26а / Fig. 26, 26a

новца сигурно није представљало проблем у време када је таст краља Радослава управљао Солуном и његовом царском ковницом, у којој је и сам ковао новац. Примерци нађени у Расу показују да њихови калупи нису замењивани, односно да су коришћени и после оштећења и исцрпљења. Ковање је настављено помоћу празних аверсних и добрих реверсних калупа (сл. 26, 26а; 3.1).

То показује и основну сврху ковања свих поменутих емисија; најважнија је била политичка порука дата на реверсу. Највероватније је овај новац, са истрошеним аверсним калупом или одсуством аверса, припадао ковањима од 1230. године – после битке код Клокотнице на Марици, када се завршила владавина и ковање новца Теодора I Анђела, до 1233, када више није било могуће добављати нове калупе из солунске ковнице. М. Ф. Хенди (1999: 136) сматра да је и Јован II Асен, чији је новац био кован у солунској ковници – под доминантним утицајем ковања Теодора Комнена Дуке, користио исти систем прибављања калупа – из Солуна, као и његов ривал и савременик Стефан Радослав.

Из свега наведеног можемо закључити да су владари користили скифатну, „византолику" форму новца и калупе грчких мајстора искључиво приликом (у спомен) стицања (по схватањима православних народа) пуног легалитета своје владавине брачним везама – ороћавањем са византијско-ромејском (римском) царском династијом, подижући на тај начин своје земље високо на византијско-ромејској (римској) хијерархијској скали држава и признавајући примат византијско-ромејског (римског) цара. Сматрамо да је у

when father-in-law of king Radoslav ruled Thessalonica and its imperial mint where he himself was minting money. Specimens found in Ras reveal that their dies had not been changed, i.e. that they had been used even after being damaged and worn out. Minting continued using empty (blank) obverse and good reverse dies (Fig. 26, 26a; 3.1).

This also reveals the main purpose of issuing all mentioned emissions; most important was political message presented on the reverse. It is most probable that coins with worn out obverse die or entirely lacking obverse belonged to the emission from the year 1230 – after the battle of Klokotnitsa on the Maritza river when the reign and coin minting of Theodore I Angelos came to an end – until the year 1233 when it was not possible any more to obtain new dies from the Thessalonican mint. M.F. Hendy (1999: 136) is of the opinion that also John II Asen whose money had been minted in the Thessalonican mint – under dominant influence of minting of Theodore Komnenos Doukas used the same system of obtaining dies – from Thessalonica, as well as Stefan Radoslav, his rival and contemporary.

We could conclude regarding everything said above that rulers used scyphate 'Byzantine-like' shape of coins and dies of Greek craftsmen exclusively to commemorate acquiring (according to the ideas of Orthodox nations) full legality of their reign by conducting marriage alliances with Byzantine-Romaion (Roman) imperial dynasty and raising in such a way their countries high on the Byzantine-Romaion (Roman) hierarchical ladder of states and acknowledging the precedence of Byzantine-Romaion

таквим приликама коришћена форма скифатног новца, јер она, као и купола цркава, симболички означава васељену, небески свод, на чијем су врху (аверсу) приказани Христос Пантократор, Богородица Заступница или арханђел Михајло – оностране силе, које владају васељеном, док су испод небеског свода (на реверсу), „са ове стране", на земљи приказани узвишени световни владари, фамилијарно повезани са јединим владарима благословеним од Бога – по римско-византијској доктрини, који тим сродством добијају право на своју благословену владавину – потврђену крунисањем, овенчавањем од стране Христа, Богородице или угодника Божјих, владарских патрона.

Разлог што је нађен упадљиво мањи број примерака српских скифата од угарских, који су откривени у релативно великом броју и, по свему судећи, били у оптицају, јесте тај што српски нису ковани у комерцијалне сврхе. Хипотетичка провизорна ковница у раској тврђави је, можда, имала сличну намену као и немачка ковница Регенсбург – да новцем снабдева двор, омогућује оптицај на њему и у административним круговима (Spufford 1986: 41).

(Roman) emperor. We think that form of scyphate coins had been used on such occasions because it symbolically, like the church dome, denotes universe, firmament, and on its top (on the obverse) are represented Christ Pantocrator, Holy Virgin Mediatrix or archangel Michael – supernatural powers, which rule the universe, while under the firmament (on the reverse), 'on this side', i.e. on earth are depicted superior secular rulers in family relations with only rulers blessed by God – according to Roman-Byzantine doctrine. Those rulers through such family relations got the right to their blessed rule – confirmed by coronation, crowning by Christ, Mother of God or those chosen by God – the ruler's patrons.

Reason why conspicuously smaller quantity of Serbian scyphates have been found in comparison with the Hungarian specimens, which have been discovered in relatively large quantity and, by all appearances, had been in circulation is the fact that Serbian scyphates had not been minted for commercial purpose. Hypothetical provisional mint in the Ras fortress perhaps had similar purpose as the German Regensburg mint – to provide the money for the court and to make possible circulation within court and administration (Spufford 1986: 41).

ПОГЛАВЉЕ IV

Свакако треба узети у обзир чињеницу да у српској привреди првих деценија XIII века није постојала потреба за робно-новчаном разменом и новцем – као средством плаћања у копненом залеђу. Млетачки сребрни матапански грошеви и српски сребрни динари матапанског типа су, вероватно, коришћени за иностранu трговину – са областима у којима је грош већ био одомаћен: северном Италијом почетком XIII века; централном Италијом и, можда, Дубровником средином XIII века. Поменуте врсте новца су се, вероватно, користиле за исплату страних неимара и уметника из наведених провенијенција, који су израђивали и украшавали краљевске задужбине, затим придошлих са територија старе Византије, или можда домаћих – из приморских области. По П. Спафорду (Spufford 1988: 235), стварање потребе за исплаћивањем најамнине, надница – плата неимара и уметника у новцу, који су то захтевали и на то навикли у својим завичајима и областима из којих су пристигли, као и његова количина и учесталост исплата потребан је и неопходан услов за одомаћивање овог већег номинала – гроша и његовог остајања у оптицају у једној области. Наравно, треба поменути и чињеницу да се нису стекли услови за одомаћивање већег номинала – гроша, на пример у Енглеској у XIII веку (тек 1351), у Пољској или граду Либеку (Lübek) у целом XIII веку (Spufford 1988: 234). Поменути аутор наводи да се потреба за већим номиналима новца појављује једино тамо где је постојао оптималан урбани развој, за шта је био потребан довољно велики број људи који су живели од својих новчаних надница (плата). За њихову исплату био је потребан „неугодан" број постојећих денара – пиколија, да би се могли исплатити у многобројним приликама.

CHAPTER IV

It certainly should be taken into account that in Serbian economy in the first decades of the 13th century there was no need to exchange goods for money and hence for money as means of payment in the hinterland. The Venetian silver matapan grossi and Serbian silver dinars of matapan type were probably used for foreign trade – with regions where grosso had already been widespread: with north Italy at the beginning of the 13th century; central Italy and perhaps with Dubrovnik in the mid 13th century. The mentioned types of money were probably used for paying off foreign masons and artists from the mentioned regions that built and decorated royal endowments and also artisans from ancient Byzantium or even native craftsmen from the coastal area. According to P. Spufford (1988:235) need for paying wages – earnings to the masons and artists in cash as they demanded because they were used to it in their homelands and areas whence they came from, as well as quantity of currency and frequency of payment were necessary and indispensable prerequisites for adopting this larger denomination – the grosso and its remaining in circulation within given area. Of course, it should be mentioned that conditions were not favorable for adopting larger denomination – grosso for example in 13th century England (not before 1351), in Poland or in the city of Lübek in the entire 13th century (Spufford 1988: 234). Mentioned author states that need for larger denominations appears only in regions where urban development was optimal and for that was essential large enough number of people living of their wages. Rather 'unsuitable' quantity of existing denarii-piccoli was necessary to pay their wages on many occasions. In the first part of his book *Les Estoires de Venise* from the second half of the 13th century, in the chapter 37 written 65 years after the mentioned

У првом делу своје књиге *Les Estoires de Venice* из друге половине XIII века (Da Canal 1972: 46), односно у 37. поглављу, писаном 65 година након наведених догађаја, хроничар Мартин да Канал обавештава о томе да су, као што је већ речено, први европски грошеви („grossi“) били потребни за плаћање надница бродоградитељима, који су градили и припремали бродове за IV крсташки рат. Они су, по својој прилици, још увек били коришћени за исплату надница у венецијанском Арсеналу у Да Каналовом времену (другој половини XIII века). У првих 40 година ковања је њихов оптицај био ограничен на градске центре Италије, северно од Рима, у којима су егзистирале велике групе надничара. Следећа најурбанија област у Европи – јужна Холандија, није усвојила новац ове тежине до касних 60-их година XIII века. Степен урбанизације и обим исплата надница у новцу у великим деловима Европе, као што је, на пример, балтичка област, није био довољан чак ни у XIV веку да би се указала потреба за овако великим новцем. Нов, велики номинал од доброг сребра из XIII века је у овим областима био најзгоднији за исплату градских плата, као и за потребе плаћања градског живља, на пример за кирије. Поменути неимари и уметници ангажовани у градњи и украшавању краљевских задужбина на територији српске државе су, можда, морали матапанским српским динарима плаћати неке своје дажбине, или издржавати своје породице код кућа, где су оне имале обавезе плаћања кирија и дажбина у новцу. Новац већег номинала је, такође, убрзо нашао употребу и у другим областима, које су поспешиле раст градова, као што је, на пример, куповина хране са села. Добар сребрни новац је био најпогоднија форма за велике сезонске приливе новца из града на село. Грошеви („grossi“, „gros“, „groten“) били су погодни за куповину животиња од сељаштва, као и жита преко бушела, вина и уља – преко вагона („setier“), буради и акова („muid“) и коже (Spufford 1988: 236, 237). Денари, чија је вредност опала у том периоду, били су веома добро прилагођени свакодневној куповини хлеба, вина или уља. У областима где није било денара, или где нису били довољно мали направљене су половине и

events, chronicler Martin da Canal (Da Canal 1972: 46) informs us that, as we already mentioned, first European grossi were needed to pay wages to the builders of ships for the Fourth Crusade. They had still been used, in all probability, for paying wages in the Venetian Arsenal in the time of da Canal (second half of the 13th century). In the first 40 years of issuing their circulation had been limited to the urban centers of Italy, to the north of Rome, where large groups of workers had lived. The next most urbanized area in Europe – southern Holland did not accept the coin of such weight until the late 1260s. Level of urbanization and amount of wages paid in cash in large parts of Europe, like for instance the Baltic region, was not sufficient even in the 14th century to justify such large denominations. New, large denomination of good silver from the 13th century was in those areas most suitable for paying the city officials as well as for paying rents by city inhabitants. Mentioned masons and artists commissioned to build and decorate royal endowments in the territory of Serbian state perhaps used Serbian matapan dinars to pay their taxes or to support their families at home where they were obliged to pay rents and other duties in cash. Currency of larger denominations also became useful in other situations, which prompted expansion of cities as it was for example buying foodstuff from the country. Good silver coin was the most suitable form for large seasonal influx of money from the city to the village. Grossi ('gros', 'groten') were suitable for purchasing animals from peasants as well as wheat bushels and wine and oil – by wagons ('setier'), barrels and 'muids' and hides (Spufford 1988: 236, 237). Denarii whose value decreased in that period had been very well adapted to everyday purchasing of bread, wine and oil. In the areas where there were no denarii or where they were not small enough, halves and quarters were used in order to successfully overcome the problem of paying small amounts. Half-denarii or obols were for example struck as small change in Venice under doge Enrico Dandolo (beginning of 13th century), but later (during that century) even the denarii became small enough (Spufford 1988: 238). There is in the Museum of Vojvodina one bronze coin of matapan type with inscription STEFAN REX STEFAN (Fig. 27, 27a; 1.3) that was well struck

четвртине, да би се успешно изборило са потребом плаћања ситних износа. У Венецији под влашћу Енрика Дандола (почетком XIII века) полуденари или оболи су, на пример, били ковани као ситан новац – за кусур, да би касније (у току века) и сами денари постали довољно мали (Spufford 1988: 238). У Музеју Војводине постоји један примерак бронзаног новца матапанског типа – са натписом STEFAN REX STEFAN (сл. 27, 27а; 1.3), који је добро искован, али слабо очуван, тако да се теже уочавају детаљи. Поменути примерак је, свакако, фракција српског матапанског динара и можда припада почецима ковања српског новца у венецијанској ковници, где су се, поред млетачких полудинара и обола, ковале и фракције српског динара, на шта би евентуално указивао наведени карактеристичан натпис на реверсу, као и цртице на образу Христоса на аверсу, са индицијама да постоје и на реверсној представи, што ће касније бити разматрано.

but poorly preserved, so details are hardly visible. The mentioned specimen is certainly fraction of Serbian matapan dinar and perhaps date from the beginning of minting Serbian coins in the Venetian mint. There were minted besides Venetian semi-denarii and obols also the fractions of Serbian dinar as it is possibly indicated by mentioned characteristic inscription on the reverse and lines on Christ's cheek on the obverse with indications that they also exist on the reverse image but it will be discussed later.

Grossi had been used at that time for paying village rents and taxes and through such payments they returned to the cities. Many types of grossi had geographically limited distribution and no one had been so broadly used as the Venetian grosso (Spufford 1988: 237).

We have previously mentioned most probable reasons for issuing first Serbian coins. Maybe that money struck of good silver was not minted after the special occasion for which it had been issued and then it was reinstated only

Сл. 27, 27а / Fig. 27, 27a

Грошеви су тада били корисни за плаћање сеоских рента и такса (пореза), а преко дажбина су се враћали у градове. Многи типови грошева су имали географски ограничен оптицај и ниједан се није користио широко као венецијански (Spufford 1988: 237).

Раније смо навели разлоге због којих је, највероватније, дошло до ковања првог српског новца. Можда се тај новац од доброг сребра престао ковати након ванредне прилике за коју је кован, те је обновљен тек приликом Стефановог крунисања 1217. године. Од тада

for Stefan's coronation in 1217. Since that time it had been probably minted when needed, perhaps more frequently from 1219/20. We have already mentioned the theory of P. Spufford concerning conditions necessary for keeping such large denomination in circulation. We also suggested that it had been used in foreign trade, possibly for purchasing luxurious goods from northern Italy where it had been largely accepted and also for paying off foreign masons and artists who built and decorated royal endowments and who had come from the areas

је, вероватно, кован по потреби, можда чешће од 1219/20. године. Већ смо поменули теорију П. Спафорда у вези са условима који су били неопходни за задржавање овог већег номинала у оптицају. Такође смо изнели претпоставку по којој је он коришћен у иностраној трговини, можда за куповину луксузне робе из северне Италије, где је већ био одомаћен, као и за исплату страних неимара и уметника који су израђивали и украшавали краљевске задужбине, а који су дошли из области старе Византије, северне Италије и приморских крајева. Како нас обавештава Занети, венецијански мајстори долазе у Србију већ са Аном Дандоло, почетком XIII века (Радојковић 1196: 177).

Налазећи се на положају архимандрита у Студеници, Сава је предузео низ мера како би уредио духовни живот у земљи, па и подстакао подизање нових богомоља (Ђурић 1981: 390). Ново устројство Српске православне цркве после 1219. године подразумевало је и успостављање још десет епископија – поред архиепископије у Жичи. Доментијан (1938: 102) пише: „Јер ваистину Богом би наречена архимандрија, од које и овај богољубац основа велику архиепископију дом Спасов, звану Житчу, коју почевши и саврши са благовременим братом својим великим жупаном кир Стефаном". В. Ј. Ђурић (1981: 390) наводи да су се епископска седишта углавном налазила у близини државних граница и, скоро без изузетка, била смештена у старије манастирске храмове и катедрале епископа Охридске архидијецезе или приморских католичких бискупа. Већина тих храмова није била у добром стању, па је трећа деценија XIII века била испуњена великом градитељском активношћу, везаном за подизање саборних цркава. О томе Доментијан пише: „И друге свете цркве у свима изабраним местима почевши и сврши, и старе (цркве) утврди, а нове сазда и све постави на сваком добром закону, и пренесе сваки узор Свете Горе у своје отачаство". Добар пример који илуструје је наведено Савино започињање, заједно са братом – великим жупаном Стефаном, изградње Цркве Христовог вазнесења (Светог Спаса) у манастиру Жича, која је трајала најмање двадесетак година (Ђурић 1981: 390). По свему судећи, градитељи су

of ancient Byzantium, northern Italy and the Adriatic coast. As we are informed by Zanetti the Venetian artisans came to Serbia already with Anna Dandolo in the beginning of the 13th century (Радојковић 1196: 177).

Sava, as the archimandrite in Studenica took many actions to organize religious life in the country and also to encourage building of new places of worship (Ђурић 1981: 390). New organization of Serbian Orthodox church after 1219 also meant establishing of ten more bishoprics – besides archbishopric in Žiča. Domentijan (Доментијан 1938: 102) writes: 'As by God was created mentioned archimandry from which this God-loving established large archbishopric, home of the Savior known as Žiča and which he commenced and completed with devout brother of his grand župan Kir Stefan'. V. J. Djurić (Ђурић 1981: 390) states that Episcopal sees were mostly situated in the vicinity of state frontiers and almost without exception they were located in older monastery churches and cathedrals of the bishops of the Ohrid archdiocese or the Adriatic catholic bishops. Most of these churches were not in good condition, so the third decade of 13th century was the period of great building activity related to construction of cathedral churches. Domentijan writes about that: 'And other holy churches in all chosen places (he) started and finished and old (churches) restored and new ones built and organized everything according to every good law and transferred all the models from Mount Athos to his fatherland'. Good example, which illustrates mentioned activities, is Sava's beginning to build, together with his brother – grand župan Stefan the church of Ascension of our Lord and Savior in the Žiča monastery and it took at least twenty years to complete (Ђурић 1981: 390). The masons were by all appearances from many different regions. The older section of the church – built of brick was probably erected by masons educated in the Byzantine workshops, while the new section was built by masons from the Adriatic judging by west segments built of stone. The chapel within belfry was vaulted in the Kotor manner with ribs of rectangular section and windows and portals were carved in the Romanesque style. The interior decoration, once probably luxurious floor and architectural sculpture was completed by

били из разних крајева. Старији део цркве – изидан опеком, вероватно су подигли мајстори образовани у византијским радионицама, док су новији део изградили приморци, судећи по западним деловима, који су изведени каменом; капела на кули – звонику је засвођена на которски начин, ребрима правоугаоног пресека, а прозори и портали су исклесани у романичком стилу. Завршне радове, некада вероватно раскошан под и унутрашњу пластику, обавили су „мраморници" из Цариграда (Ђурић 1981: 390).

Динар типа матапан се, као што је већ речено, користио тамо где је морао и могао да се користи, а улога му је, осим техничке, била и да оствари одређени престиж српских монарха и државе кроз пропагандни капацитет, који новац по себи поседује, тако да је српски владар независан самодржац, те користи своје регално право да га кује, посебно за иностране потребе.

Напред смо изнели аргументацију против тезе да је целокупан скифатни српски новац кован у време самосталне владавине краља Радослава (1228–1233), иако се за њу залажу сви они који су се бавили овом проблематиком. Сада бисмо поново навели врсте новца које по нашем убеђењу припадају периоду самосталне владавине краља Радослава: Недељковићева сребрна врста (Недељковић 1969: 34) и врста I (Гај-Поповић 1985: 108–112) (сл. 28, 28а; 2.1). Сматрамо да су ти примерци ковани поводом крунисања краља Радослава 1228. године – као споменички новац. Разлог због којег је кована још једна емисија „византоликог", скифатног новца краља Радослава (поред оних из 1219/20. године) јесте крунисање, овог пута на самосталну владавину краља, који је – и рођењем и преко брака, био посебно уважени (прави) члан византијске владарске породице, што се сматрало потребним (или је то био обавезан део протокола) да се још једном потенцира. Упадљива је и чињеница да је наведени новац (врсте Ia, Ib) кован у металу, сребру и електруму, материјалу вреднијем од оног у којем су коване раније врсте – II и III. Постоји утисак да се другом крунисању давао још већи значај, што је потенцирано вреднијим пригодним новцем. Истицање припадности новог српског владара царској византијској

the 'marble-carvers' from Constantinople (Ђурић 1981: 390).

The Serbian dinar of matapan type had been used as we already said where it was necessary and also possible to use and its role was, besides technical one, also to achieve certain prestige of the Serbian monarchs and state by means of propagandistic capacity that money has by itself, so the Serbian ruler was independent ruler (autocrator) using his regal right to mint money particularly for foreign trade.

We have already proposed argumentation against the thesis that all scyphate Serbian money had been minted during the independent rule of king Radoslav (1228-1233) although all scholars studying this subject support that opinion. We are going to list once again types of money, which in our opinion date from the period of independent rule of king Radoslav: Nedeljković's silver type (Недељковић 1969: 34) and type I (Гај-Поповић 1985: 108–112) (Fig. 28, 28a; 2.1). We think that these specimens were issued on the occasion of coronation of king Radoslav in 1228 – like the memorial coins. Reason for issuing yet another emission of 'Byzantine-like' scyphate coins of king Radoslav (besides those minted in 1219/20) was the coronation but this time as independent reigning king who was – both by his birth and marriage alliance specially esteemed (genuine) member of the Byzantine ruling family, and it was considered necessary (or it was an obligatory element of protocol) to emphasize it once again. It is also conspicuous that mentioned coins (types Ia, Ib) were made of metal (silver and electrum), the material more valuable than metal of which earlier types – II and III had been struck. There is an impression that greater importance was paid to the second coronation and it was underlined by more valuable memorial money. Emphasizing that new Serbian ruler belongs to the imperial Byzantine family was certainly of special significance – also because of demonstrating full legitimacy of his rule in the time of conflicts and certain aspirations to the Byzantine inheritance. First emission of the scyphate coins was, in fact, the consequence of raising Radoslav to the rank of co-ruler – as Byzantine imperial son-in-law and his probable coronation according to the Orthodox ritual together with his father – the king, who was also

породици је, свакако, било од посебног значаја – и због показивања пуне легитимности његове владавине у време борби и одређених аспирација на византијско наслеђе. Прва емисија скифатног новца је, у ствари, била последица уздизања Радослава на ранг савладара – као византијског царског зета, и његовог вероватног крунисања по православном обреду заједно са оцем – краљем, који је у сродству са епирском владарском кућом остао преко сестре.

Меморијалне врсте новца кованог у част почетка самосталне владавине краља Стефана Радослава јесу оне на којима се јавља пуно име владара: C/TE/ΦA/NOC/PIZ/OΔ/ϒK/ΔC

Memorial coin types issued to commemorate the beginning of independent rule of king Stefan Radoslav are those where full name of the ruler is engraved: C/TE/ΦA/NOC/PIZ/OΔ/ϒK/ΔC

На реверсу је представа владара и Христоса Пантократора – који га крунише, као и натпис C/TE/ΦA/NOC/PIZ/OΔ/ϒK/ΔC и OΠ/AN/TO/KP/AT/OP (сл. 28, 28a; 2.1).

На аверсу је попрсје арханђела Михајла, који има ореол око главе. У десној руци држи мач, а у левој канију.

Поред главе су иницијали: $\overset{x}{\text{M}}\text{H-A}\overset{x}{\text{P}}$

Постоје и три варијанте у натписима: Ia, Ib и Ic.

Доказ о утемељености различитог датовања српских скифата је, свакако, и навод M. Поповића (1977: 40; 1999: 209, 212) који каже да је на локалитету Градина у Расу – на нивоу пода куће 52 (уништене у пожару) у IV хоризонту, у квадрату G/17–b, нађена остава са 17 полуоткованих скифата, поменуте врсте I c (Гај-Поповић 1985: 112). Посебно

On the reverse is representation of the ruler and Christ Pantocrator – crowning him and the inscription C/TE/ΦA/NOC/PIZ/OΔ/ϒK/ΔC and OΠ/AN/TO/KP/AT/OP (Fig. 28, 28a; 2.1).

On the obverse is the bust of Archangel Michael with nimbus. He is holding sword in his right hand and sheath in the left.

Сл. 28, 28a / Fig. 28, 28a

By the head are initials: $\overset{x}{\text{M}}\text{H-A}\overset{x}{\text{P}}$

There are also three variants of the inscriptions: Ia, Ib and Ic.

Evidence for diverse dating of Serbian scyphates is also the report of M. Popović (Поповић 1977: 40; 1999: 209, 212), who says that at the site Gradina in Ras – at the floor level of house 52 (destroyed by fire) in horizon IV and square G/17-b, was discovered the hoard with 17 half-finished scyphates of the mentioned type I c (Гај-Поповић 1985: 112). It is particularly conspicuous that hoard did not contain any specimen of other two known types (II and III) of this money that are earlier than type I as we pointed out in the text and which we date from the very end of 1219 and the beginning of 1220 with possible existence during the entire 1220 until the beginning of the year 1221. They have

је упадљива чињеница да у остави нема ниједног примерка друге две познате врсте (II и III) овог новца, које су, како смо показали у тексту, старије од врсте I и које датујемо од самог краја 1219. и почетка 1220. године, уз могућност протезања и током целе 1220. до почетка 1221. године. Они су нађени на поменутом локалитету, али у другим квадратима – на површини или у слоју, а два су нађена у испуни јаме у кући 50.

М. Поповић (1977: 40) наводи да је остава пронађена испод слоја гари – у равни пода куће 52, нешто даље од пећи за кување; новац је био расут на површини од два квадратна дециметра. Он (Popović: 1999: 209) касније указује на то да су у слоју над подом куће 52, која је, можда, представљала само надстрешницу ослоњену на бедем утврђења, као и на непосредном околном простору откривени уломци керамике, међу којима је било могуће издвојити и типолошки одредити шест здела, десет лонаца итд. Остава је, иако се то не види из текста, укопана у слој над подом куће 52. Самим тим је млађа од њега, сакривена, по свему судећи, пред саму другу деструкцију (стратум гари и угљенисаног дрвета), па би представљала „terminus post quem" (1228) последње деструкције, која је учинила и крај хоризонта IV, за који аутор (Popović 1999: 204) даје податак „да је у питању релативно танак културни слој настао између два нивоа хронолошки блиских деструкција". Он наводи да су бедеми обновљени након прве деструкције, а неки делови фортификација ојачани. Подигнути су и нови дрвени објекти – уз западни бедем, али је, по аутору (Popović 1999: 306), број кућа био мањи него у претходном раздобљу. То значи да је дошло до засипања и нивелације терена. Аутор истиче да се, изгледа, у раздобљу које је претходило коначном уништењу одвијала жива градитељска активност у тврђави. Откривене су велике гомиле камена – припремљене за зидање, као и малтерници. Тако је, на пример, један малтерник, са слојем околне земље, делимично лежао на остацима малтерне поднице, која је чинила првобитни површински застор, пред новоподигнутим зданима резиденцијалног комплекса. Велика гомила камења, припремљена за грађење, откривена је у квадратима H/13-d и H/14-a.

been found at the mentioned site but in other squares – on the surface or in the layer and two were discovered in the infill of the pit in house 50.

M. Popović (Поповић 1977: 40) claims that hoard has been found under the layer of soot – at the floor level of house 52, slightly further from the oven; coins were scattered over an area of 2 square decimeters. He (Popović 1999: 209) states later that pottery fragments have been found in the layer above the floor of house 52, which might have been just a porch leaning onto the fortification wall, as well as in the immediate vicinity. It was possible to distinguish and typologically identify among the fragments six bowls, ten pots etc. Hoard was, though it is not obvious in the text, buried into the layer above the floor of house 52. Hence it is later and hidden by all appearances before the second destruction (layer of soot and carbonized wood) and so it represents 'terminus post quem' (1228) of the last destruction, which also meant the end of horizon IV for which author (Popović 1999: 204) says 'that it was relatively thin cultural layer accumulated between two chronologically close destruction levels'. He also says that ramparts were restored after first destruction and some sections of fortification were reinforced. Also new wooden structures had been built – next to the west wall, but according to the author (Popović 1999: 306) number of houses was smaller than in the preceding period. It means that certain areas were leveled and filled in. Author emphasizes that it seems that very dynamic building activity had been taking place within the fortress in the period preceding the final destruction. Large piles of stones – ready for building as well as mortar pits have been discovered. Thus, for instance, one mortar pit with surrounding layer of earth was partially overlaying the remains of mortar floor, which was the original surface layer in front of newly-constructed buildings of residential complex. Large pile of stones prepared for building was discovered in squares H/13-d and H/14-a. Two 'scyphates of king Radoslav' (cat. Nos. 745, 748) and two blanks for striking coins were found on top of that pile. Two mentioned scyphates are of type III (Гај-Поповић 1985: 113) that we date from the end of 1219 possibly until the beginning of 1221 and ascribe it to the coinage of Stefan the First-

На њој су нађена два „скифата краља Радослава“ (кат. бр. 745, 748) и две плочице за ковање новца. Два поменута скифата припадају врсти III (Гај-Поповић 1985: 113), коју датујемо од краја 1219. могуће све до почетка 1221. године и приписујемо ковању краља Стефана Првовенчаног у име савладара Радослава, јер се у натпису јавља ΟΔ (ὁ Δούκας). Старије датовање ове врсте српских скифата од датовања новца из оставе наводило би на могућност детерминације обнове тврђаве у време другог крунисања краља Стефана Првовенчаног у Жичи, тј. време „новог почетка“ српске државе. Да ли је након спаљивања и разарања са почетка века – из времена грађанског рата 1202/3 (могуће ближе датовање је напад Калојана у лето 1203. године; Popović 1999: 306), тврђава таворила без обнове до тих година (1220/21), може се само претпоставити. Обнову је прекинуло ново и коначно уништење тврђаве у Расу, за које М. Поповић (1999: 306) не може поуздано да утврди узрок. Он је склон мишљењу да је крајем 1233. године у Расу дошло до разарања у сукобу присталица и противника свргнутог краља Радослава (Popović 1999: 306). Остава са новцем датованим у 1228. годину свакако представља „terminus post quem“ за разарање тврђаве. Она је закопана у слој нивелисања изнад куће 52, која је, вероватно, претворена у депонију, као што је био случај са кућом 51, где је нађено много грнчарије (Popović 1999: 207).

Говорећи о примерцима из ове оставе, са „израдираним“ ликом краља Радослава (3.1) и уклоњеном представом арханђела Михаила, С. Душанић (1977: 306) тврди да је наведену „abolitio memoriae“ могао да уради само његов противник и наследник – краљ Владислав, одмах након Радослављевог коначног уклањања са власти 1234. године и промене на престолу. Израдирани примерци овог новца се, по С. Душанићу (1977: 306), могу „без резерве уврстити у прве новчане емисије Радослављевог наследника Владислава“.

На примерима нешто ранијег угарског а затим српског новца смо показали да су ковања скифатног, „византоликог“ новца јединствена и непоновљива у новчарствима ових држава и да представљају спомен-новац на јединствене догађаје тих средњовековних држава. Поменули смо да се, по свој прилици,

-Crowned in the name of his co-ruler Radoslav as there is ΟΔ (ὁ Δούκας) in the legend. Earlier dating of this type of Serbian scyphates in comparison with coins from the hoard suggests the possibility that restoration of the Ras fortress took place in the time of second coronation of king Stefan the First-Crowned in Žiča, i.e. in the time of 'new beginning' of Serbian state. It could only be assumed whether after burning down and destruction in the beginning of the century – during civil war in 1202/03 (possible closer date is attack of Kaloyan in summer 1203; Popović 1999: 306) the fortress eked out without restoration until those years (1220/21). Restoration was interrupted by new and decisive destruction of the Ras fortress for which M. Popović (1999: 306) could not establish the cause with certainty. He is of the opinion that destruction at Ras in the end of 1233 had happened in the conflict between supporters and opponents of dethroned king Radoslav (Popović 1999: 306). Hoard with coins dated to the year 1228 certainly represents 'terminus post quem' for fortress destruction. The hoard was buried in the leveling horizon above house 52, which had probably been turned into the rubbish pit as it was the case with house 51 where large amount of pottery has been found (Popović 1999: 207).

Talking about specimens from that hoard with 'erased' image of king Radoslav (3.1) and deleted representation of Archangel Michael, S. Dušanić (Душанић (1977: 306) claims that mentioned 'abolitio memoriae' could have been done only by his opponent and heir – king Vladislav immediately after Radoslav was removed from the throne in 1234 and Vladislav was proclaimed king. The erased specimens of that money could according to S. Dušanić (Душанић 1977: 306) 'without doubt be classified as first monetary emissions of Radoslav's successor Vladislav'.

Taking as examples somewhat earlier Hungarian and then Serbian money we demonstrated that emissions of the scyphate, 'Byzantine-like' coins are unique and unrepeatable in the coinages of those states and that they represent memorial money commemorating unique events in those medieval states. We have mentioned that scyphate form by all appearances had been also used later in the Bulgarian coinage but the Byzantine dies had been used for minting that

у бугарском новчарству и касније користила скифатна форма, али да су једино приликом орођења бугарске династије и византијске царске породице, као и приликом проглашења Бугарске патријаршије коришћени византијски калупи у ковању пригодног новца. Каснији бугарски скифатни новац је кован калупима које су гравирали домаћи мајстори, што се можда сматрало стеченим правом проистеклим из сада легитимног статуса царевине и независне патријаршије. Политички и црквено-верски догађаји који су посебно важни били оним државама које су припадале тзв. византијском комонвелту и православљу. Како смо раније навели, насупрот угарском скифатном новцу, српски и бугарски скифати нису, по свему судећи, били у ширем оптицају; можда су само коришћени у дворским круговима, што додатно сведочи о различитом схватању и вредновању ових емисија у католичкој Угарској и у православној Србији и Бугарској. Овде би требало поменути још један пример каснијег српског „византоликог" новца, чији је повод био сличан оном везаном за раније поменуте скифатне врсте. М. Максић (1987: 111–118) помиње јединствени примерак новца Уроша II Милутина – сребрни и раван (нескифатне форме), са реверсном легендом: VROSIVS REX SIMONIS. Он је налик сребрном новцу – базилици, византијског цара Андроника II (1282–1328), који је потпуно идентичан венецијанском матапанском грошу, како по величини тако и по тежинском стандарду, али је, наравно, као и млетачки матапан, у визуелном смислу имао узоре у византијским прототиповима из раног XII века (Whitting 1973: 237). Поменути утицаји су још уочљивији на поменутом новцу, јер је приказана римска војна застава – лабарум, као и на византијским узорима XII века (М. Максић 1987: 112). По М. Максићу (1987: 113), то је новац краља Милутина и краљице Симониде, кован у част венчања српског краља и византијске принцезе 1299. године. У том периоду је, Византија још увек ковала новац скифатне форме (електронске и билонске трахеје, као и златне хиперпере), али та форма није коришћена да би обележила наведену свечану прилику. Можда је разлог због којег скифатни новац са посебном симболиком није кован

memorial money only on the occasion of concluding marriage alliance between Bulgarian dynasty and Byzantine imperial family and when Bulgarian patriarchy was proclaimed. Later Bulgarian scyphate coins were struck in the dies engraved by native craftsmen and that was probably considered the acquired right resulting from the legitimate status of the empire and independent Patriarchy. Political and church-religious events were particularly important for those states, which belonged to the Byzantine commonwealth and Orthodox Christianity. By all appearances Serbian and Bulgarian scyphates in contrast to the Hungarian scyphate money had not been as we mentioned earlier in extensive circulation; they were perhaps used only in the court circles and that additionally confirms difference in concept and valuation of these emissions in the Catholic Hungary and in Orthodox Serbia and Bulgaria. We should mention here yet another specimen of later Serbian 'Byzantine-like' money, which had been issued for similar reason as the previously mentioned scyphate types. M. Maksić (Максић 1987: 111–118) mentions the unique coin of Uroš II Milutin – silver and flat (not of scyphate shape) with reverse legend VROSIVS REX SIMONIS. It is resembling silver coin – basilica of Byzantine emperor Andronikos II (1282-1328) that is absolutely identical to the Venetian matapan grosso in size as well as in weight but naturally, as Venetian matapan, it visually had models in the Byzantine prototypes of the early 12th century as well as Byzantine matapan (Whitting 1973: 237). Mentioned influences are even more conspicuous on the given coin as the Roman military standard – labarum was depicted as on the Byzantine 12th century models (M. Максић 1987: 112). According to M. Maksić (Максић 1987: 113) it is the coin of king Milutin and queen Simonida minted to celebrate wedding of Serbian king and Byzantine princess in 1299. In that period Byzantium still issued the scyphate shaped money (electron and billon trachea as well as gold hyperpyra) but that form had not been used to commemorate mentioned festive occasion. Perhaps the reason why the scyphate money with special symbols had not been minted for that celebration was the fact that Serbian dynasty had been already formally introduced into the "Byzantine family of rulers' and already considered

за ову свечаност био тај што је српска династија већ раније свечано уведена у „византијску породицу владара“ и одраније сматрана њеним делом, тако да је ковање било само меморијал на краљевско венчање са царском принцезом, па дубља симболика није била потребна, као у време венчања краљевића – савладара Радослава 1219/20. године.

its member, so the emission was just memorial to king's wedding with Byzantine princess and more profound symbolism was not necessary as in the time of marriage of prince – co-ruler Radoslav in 1219/20.

ПОГЛАВЉЕ V

Услед скромних потреба Србије за оптицајним новцем у време владавине Стефана Првовенчаног постепено је увођена монета потпуно налик венецијанском грошу. Сматрамо да је у време Стефанових синова – Радослава и Владислава, дошло до прекида са том традицијом. Већ смо навели чињеницу да велика сличност у изгледу новца једне државе са новцем неке друге, која га је примарно увела у свој новчани систем, указује на велики утицај дотичне државе и повезаност са њом, чак је могуће и признавање њеног примата. Према томе, може се утврдити због чега би оптицајни новац краља Радослава, који се, према нашем мишљењу, јавио макар у оквиру једне емисије, морао одступити од изгледа новца Стефана Првовенчаног. Због свог порекла и изразитог византофилства, Радослав није могао допустити да његов новац имитира новац великог византијског непријатеља и освајача – Венеције, иако су корени матапанског гроша везани за Византију. Радослављево одступање од традиције и политичких постулата ранијег периода најбоље се сагледава из његовог приближавања Охридској архиепископији и заобилажења архиепископа Саве и никејског патријарха у решавању канонских црквених питања, што је и проузроковало одлазак Св. Саве из Србије – на дуго путовање по Истоку (Ферјанчић 1981: 308, 309). Изгледа да се после смрти Стефана Првовенчаног архиепископ Сава, кога Доментијан (1938: 199) назива *вожд отачаства*, нашао у сложеним приликама (Благојевић 2004: 131). Доментијан (1938: 149) пише да на архиепископу Сави „остаде сва тежина његова отачаства, да се брине о свим духовним и телесним исправљењима". Према томе, Сава се морао бавити и световним питањима, под којима су, поред законодавних

CHAPTER V

In the time of Stefan the First-Crowned because the need for circulating money in Serbia was fairly small, the currency totally resembling Venetian grosso had gradually been introduced. We think that in the time of Stefan's sons – Radoslav and Vladislav this tradition had stopped. We have already mentioned the fact that great similarity in appearance of money of one state with the money of the other, which primarily introduced it into its monetary system, indicates great influence of the given state and relations with it, even to the level of acknowledging its precedence. Therefore, it could be established why circulating money of king Radoslav that in our opinion appeared at least as single emission must have differed in appearance from the coins of Stefan the First-Crowned. Radoslav could not have allowed, because of his descent and pronounced Byzantophilism that his money imitates the money of great Byzantine enemy and conqueror – Venice, despite the fact that origins of Matapan grosso are related to Byzantium. Radoslav's deviation from tradition and political postulates of the earlier period could be best recognized in his coming closer to the Ohrid archbishopric and bypassing the archbishop Sava in solving canonical church questions and that instigated departure of St. Sava from Serbia – on his long journey throughout the East (Ферјанчић 1981: 308, 309). It seems that St. Sava, called by Domentijan (Доментијан 1938: 199) the *leader of homeland*, found himself after the death of Stefan the Firs-Crowned in rather complex circumstances (Благојевић 2004: 131). Domentijan writes that on the shoulders of archbishop Sava 'was laid all the problems of his homeland, to take care of all spiritual and physical rectifications' (Доментијан 1938: 149). Therefore, Sava had to engage also in secular matters, which included besides legislative efforts

радњи, подразумевани и послови политичког карактера (Благојевић 2004: 132).

Три врсте новца би, по нашем мишљењу, могле представљати „оптицајни“ новац краљева Стефана Радослава и Стефана Владислава I. То су врсте на чијем се аверсу јавља краљ са отвореном круном – у сакосу, маниjаку, који стоји окренут лицем, са крстом у десници (Ljubić 1875: T. 13–24; Иванишевић 2001: 239; 2.5; 4.1; 4.2.1; 4.2.2). Натписи на наведеним врстама новца су:

„Стєфан рабъ Хѵ“ (сл. 29, 29a; 2.2);

„Стєфан Владиславь“ (сл. 30, 30a; 3.2);

„Владислав рабь Хѵ“ (сл. 31, 31a; 3.3).

Евидентиран већи број идентичних типова, али са различитим натписом на аверсу, наговештава да је, свакако, у питању новац два владара, а могуће и више њих, који су владали у хронолошком континуитету. Идентична представа наводи на њихове релативно

also the activities of political character (Благојевић 2004: 132).

Three types of money, according to our opinion, could be the ‘circulating’ money of kings Stefan Radoslav and Stefan Vladislav I. Those are the types, which have on the obverse king with open crown – in sakkos, maniakos, standing facing with cross in his right hand (Ljubić 1875: T. 13–24; Иванишевић 2001: 239; 2.5; 4.1; 4.2.1; 4.2.2). Inscriptions on the mentioned coin types are:

„Стєфан рабъ Хѵ“ (Fig. 29, 29a; 2.2);

„Стєфан Владиславь“ (Fig. 30, 30a; 3.2, 3.3);

„Владислав рабь Хѵ“ (Fig. 31, 31a; 3.4).

Considerable quantity of identical coin types have been recorded but with diverse legends on the obverse suggesting that it was without doubt the money of two rulers and possibly even more who ruled in continuity. Identical representation indicates their rather short reigns during

Сл. 29, 29a / Fig. 29, 29a

Сл. 30, 30a / Fig. 30, 30a

Сл. 31, 31a / Fig. 31, 31a

краткотрајне владавине, у чије време се није променила политичка ситуација, тако да је остао отклон од „матапанске традиције“. Тежина тог новца – око 2,17 г, одговара матапанским стандардима, што указује на то да је он временски близак почецима ковања матапанског гроша, када се стриктно поштовао поменути тежински стандард. Већи број аутора који су се бавили опредељивањем наведених врста новца сматра да су га ковали краљ Драгутин (1276–1282) и његов син Владислав II (1321–1324). Љ. Ковачевић, Ј. Бруншмид, као и аутори после њих нису дали доказе који би оправдавали поменуту теорију. Б. Сарија (1927: 17) објашњава своју блискост овој тези, наглашавајући да споменути „новци иду паралелно“ са „новцима“ бугарског цара Светослава Тертера (1300–1322), савременика Владислава II. Г. Чремошник (1933: 18) сматра да тај аргумент има само привидну доказну снагу, јер представа стојећег краља са крстом није ограничена само на Светослава Тертера него се користи у бугарском новчарству и пре овог владара – на бакарном новцу цара Константина Асена (1257–1277), који је постао владар још за живота Владислава I. Како Чремошник наводи, види се да, на крају крајева, „сви путови са Балкана воде у Визант“. Византијски новац је прототип готово свих врста новца балканских држава и владара. Представа цара који држи крст у десници заступљен је на златном новцу Михајла VI Стратиотига (1056–1057) и на новцу Романа Диогена (1067–1070), да би од тог времена постао готово уобичајен у Византији (Чремошник 1933: 19).

which political situation did not change, so the distinction from the ‘Matapan tradition’ still remained. The weight of that money – around 2.17 g corresponds to the Matapan standards indicating that it is chronologically close to the beginning of minting of Matapan grosso when standard weight had been strictly observed. Many authors who were studying these coins think that they were minted by king Dragutin (1276-1282) and his son Vladislav II (1321-1324). Lj. Kovačević, J. Brunšmid as well as the authors after them did not offer proofs to justify the mentioned theory. B. Sarija (1927: 17) explains his preference for this thesis emphasizing that mentioned ‘coins are parallel’ with ‘coins’ of Bulgarian king Svetoslav Terter (1300-1322) who was the contemporary of Vladislav II. G. Čremošnik (Чремошник 1933: 18) thinks that this argument is only deceptive evidence as the image of standing king with cross was not characteristic only of Svetoslav Terter but had been used in Bulgarian coinage even before this ruler – on copper coins of tsar Constantine Asen (1257-1277) who became ruler already in the lifetime of Vladislav I. As Čremošnik states it is obvious after all that ‘all roads from the Balkans lead to Byzantium’. The Byzantine money is the prototype for almost all types of money of Balkan states and rulers. Representation of emperor holding cross in his right hand is registered on the gold coins of Michael VI Stratioticus (1056-1057) and on the coins of Roman Diogenes (1067-1070) and since that time had become almost common in Byzantium (Чремошник 1933: 19).

For the study of this problem is important the money hoard discovered in Kragujevac in

За проучавање ове проблематике је важна остава новца пронађена у Крагујевцу 1928. године, из које је 96 новчића „набављено“ за Народни музеј у Београду (Чремошник 1933: 20). Данас је 88 динара из те оставе депоновано у Народном музеју. Према подацима Г. Чремошника (1933: 20), у остави се налазио само један примерак новца са натписом „Стефан Владиславь“, 49 примерака са натписом „Стефан рабь Хѵ“ и 46 примерака са натписом VROSIVS REX – S. STEFAN. На једном од наведених 46 примерака се јавља гологлави краљ и двоструки крст, на једном гологлави краљ и застава са мотком на чијем дну нема крста, а код свих осталих примерака (44) јавља се крст при дну заставе и крунисани краљ. Средња тежина динара са заставом износи 2,18 г. Само два новчића су лакша од 2 г, док су остали тежи. Два најтежа динара су она од 2,40 и 2,35 г. Г. Чремошник (1933: 21, 22) даје образложења против теорије да је новац са натписима „Стєфан рабь Хѵ“ и „Стєфан Владиславъ“ ковао Драгутинов син Владислав II. Он сматра да би у остави, уколико је новац ковао млађи Владислав, постојала „празнина“ од пуних 50 година и да би то био јединствен случај. Онај ко је сакрио новац у земљу, што се, по аутору, морало догодити негде око 1325. године, имао је готово половину најновијег Владислављевог новца, који је једва напустио ковницу, а половина иметка му се састојала од 50 година старих динара краља Уроша. По Г. Чремошнику, од новца краљева Драгутина и Милутина, који су у међувремену владали, у сакривеној имовини не постоји ниједан једини комад. Он закључује да наведена празнина и не постоји, већ да остава вероватно садржи новац двојице владара који су непосредно, један за другим били на власти, а то су, тврди аутор, били Владислав I и Урош I. Сматрамо да такво опредељивање новца из оставе није исправно, па самим тим није добро ни образложење, јер 44 новчића са крунисаним владарем, крстом на мотки заставе и натписом VROSIVS REX – S. STEFAN свакако припадају краљу Милутину, што ћемо касније образложити. Такође сматрамо да владар на Урошевом новцу није приказиван са круном – у складу са узором, новцем Стефана Првовенчаног. Дошли смо до закључка

1928 from which 96 coins ‘were acquired’ for the National Museum in Belgrade (Чремошник 1933: 20). Today 88 dinars from that hoard is housed in the National Museum. According to the information of G. Čremošnik (Чремошник 1933: 20) the hoard contained just one specimen with inscription „Стефан Владиславь“, 49 pieces with inscription „Стефан рабь Хѵ“ and 40 specimens with inscription VROSIVS REX – S. STEFAN. On one of 46 specimens is depicted bareheaded king and double cross, on one the bareheaded king and banner with shaft without cross on the bottom and on all other specimens (44) there is a cross near the bottom of banner and king is wearing the crown. Average weight of the dinar with banner is 2.18 g. Only two coins weigh less than 2 grams while the others are heavier. Two heaviest dinars weigh 2.40 g and 2.35 g. G. Čremošnik argues against the theory that coins with inscriptions „Стєфан рабь Хѵ“ and „Стєфан Владиславъ“ were issued by Dragutin’s son Vladislav II (Чремошник 1933: 21, 22). He thinks that if the coins were issued by younger Vladislav there would be ‘gap’ of fifty years in the hoard and that it would be the unique case. Person who had hidden the coins and that according to the author took place somewhere around 1325 had almost half of the most recent money of Vladislav that barely left the mint and other half of his treasure consisted of 50 years old dinars of king Uroš. According to G. Čremošnik there was not a single coin of kings Dragutin and Milutin who reigned in the meantime. So he concludes that there is no gap at all but that the hoard probably contains the coins of two rulers who reigned one after the other and they are as author claims Vladislav I and Uroš I. We think that such determination of money from the hoard is incorrect, hence the explanation is not viable, as 44 coins with crowned ruler, cross on the banner shaft and inscription VROSIVS REX – S. STEFAN are certainly the coins of king Milutin as we shall explain later. We also think that ruler on the money of Uroš was not depicted with crown – in accordance with its model, money of Stefan the First-Crowned. We came to conclusion that there is also money of Dragutin in the Kragujevac hoard represented by specimens with characteristic flat crown (Ljubić: Tab. III, 15–18). S. Dimitrijević (Димитријевић (1976: 128, T. III, 15–16) provides the photography

да се у крагујевачкој остави налази и Драгутинов новац, у који спадају примерци са карактеристичном равном круном (Ljubić: Tab. III, 15–18). С. Димитријевић (1976: 128, Т. III, 15–16) даје фотографију таквог Драгутиновог примерка из збирке Љ. Ковачевића (сл. 48, 48а; 5.8) Новац са крунама у облику „акантусовог лишћа" је, по нашем мишљењу, старији и припада ковањима краља Владислава I, а могуће и Радослава. Можда су ове врсте новца, које се могу приписати Владиславу I и вероватно Радославу, потпуно различите од обновљене традиције матапанских динара Уроша I, одговарале Драгутину и његовом насилном прекиду са очевим периодом. Постоји могућност да су те врсте, којима је – у време Радослава и Владислава I, прекинута матапанска традиција Стефана Првовенчаног, обновљене, а да се у то добро уклапао и след имена краљева Стефана (Драгутина) и Владислава II. Могуће да је краљ Драгутин – у време самосталне владавине 1276–1282, ковао и неизмењену, обновљену врсту новца са круном у облику „акантусовог лишћа", као и његови поменути претходници – са натписом „Стефан рабь Хѵ" на реверсу, да би после Дежева почео да кује поменути новац са равном круном (сл. 48, 48а; 5.8; сл. 32, 32а), који је наставио његов син Владислав II (сл. 33, 33а; 7.1).

У тексту који следи ћемо образложити основе на којима базирамо опредељење овог новца.

Тежина новца крагујевачке оставе „до стотине грама" одговара прописаној тежини

of such Dragutin's specimen from the collection of Lj, Kovačević (Fig. 48, 48a; 5.8). Coins with crowns shaped as 'acanthus leaves' is in our opinion earlier and belongs to the coinage of king Vladislav I and possibly also Radoslav. Maybe these types of coins, which could be ascribed to Vladislav I and probably Radoslav that are entirely different from the restored tradition of matapan dinars of Uroš I suited Dragutin and his forcible break with his father's period. There is a possibility that these types, which – in the time of Radoslav and Vladislav I meant the break with matapan tradition of Stefan the First-Crowned had been restored and that also matched the sequence of names Stefan (Dragutin) and Vladislav II. It is possible that king Dragutin – in the time of his independent reign, between 1276 and 1282, minted also unchanged, restored coin type with the crown shaped as 'acanthus leaves' as his mentioned predecessors – with inscription „Стефан рабь Хѵ"on the reverse and after Deževo started to mint mentioned coins with flat crown (Fig. 48, 48a; Fig. 32, 32a) that also continued to mint his son Vladislav II (Fig. 33, 33a; 7.1)

In the following text we shall explain the foundation on which we base determination of that money.

The weight of coins in Kragujevac hoard 'up to the hundredth of gram' corresponds to the prescribed weight of the Venetian coins (Чремошник 1933: 71). There is a possibility that Stefan Radoslav (1228-1233) and Stefan Vladislav (1234-1243) minted identical type of money and that the kind with inscription „Стєфан раб Хѵ"

Сл. 32, 32а / Fig. 32, 32a

Сл. 33, 33а / Fig. 33, 33a

млетачког новца (Чремошник 1933: 71). Постоји могућност да су Стефан Радослав (1228–1233) и Стефан Владислав (1234–1243) ковали исти тип новца, као и да је врста са натписом „Стєфан раб Хѵ" била заједничка и да ју је, после Радослава, ковао и Владислав I, и то на самом почетку своје владавине. Могућност односно претпоставку да је поменута врста новца припадала и неком владару пре Владислава I наводи и Г. Чремошник (Чремошник 1933: 23, 24). Врло је вероватно да су и Радослав и Владислав ковали новац византијског типа, али са српским а не латинским натписом. Владислав је, наравно, ковао и новац са својим именом. Ту тезу је заступао Ј. Шафарик (1851: 189–261), а пре њега Луценбахер (Марић 1956: 13). Српски натпис на новцу је, можда, био последица већ поменутих одступања од млетачког узора, због којег су краљеви Радослав и Владислав променили и изглед свог новца.

Садржај ове оставе новца, кованог у дугом временском периоду – око пола века, може се објаснити тиме што су заступљене врсте које су све време биле исте тежине и квалитета. Обнова динара матапанског типа, који се, како смо показали, поново ковао – након прекида, у време краља Уроша I, ишла би у прилог и могућег каснијег поновног емитовања других старијих врста новца, са већ добро познатим и одомаћеним изгледом. Мали број матапанских динара из оставе је, можда, био последица млетачких забрана из 80-их и 90-их година XIII века. Р. Марић 1956. године наводи потпуно другачији састав оставе из Крагујевца од оног који даје Г. Чремошник

was mutual and that after Radoslav also Vladislav I minted such coins at the very beginning of his rule. G. Čremošnik also suggests possibility or assumption that mentioned money type belonged also to some ruler before Vladislav I (Чремошник 1933: 23, 24). It is very probable that both Radoslav and Vladislav minted coins of Byzantine type but with Serbian and not Latin inscription. Vladislav of course also minted coins with his name. That thesis supported J. Šafarik (Шафарик 1851: 189–261), and before him Lutzenbacher (Марић 1956: 13). Serbian inscription on the coins was perhaps the result of already mentioned deviations from the Venetian models because of which kings Radoslav and Vladislav changed the appearance of their money.

The content of this monetary hoard minted in a long period of time – around half a century, could be explained by the fact that there were present types, which during the entire period had been of identical weight and quality. Restoration of matapan type dinar, which as we demonstrated was minted again after the gap in the time of king Uroš speaks in favor of possible later re-issuing also other earlier coin types having already well-known and familiar appearance. Small amount of matapan dinars in the hoard was perhaps the consequence of Venetian bans from 1280s and 1290s. R. Marić quotes in 1956 entirely different content of the Kragujevac hoard than the one published by G. Čremošnik in 1933. He is wandering (Марић 1956: 16) whether Čremošnik had examined the complete hoard. He accepts the assumption that difference in number of coins in the hoard could

1933. године. Он се, у свом тексту (Марић 1956: 16), пита да ли је Чремошник имао увид у целу оставу. Прихвата претпоставку да разлика у броју новчића у остави може бити последица стања Нумизматичке збирке Народног музеја после ослобођења, али и даље узима у обзир чињеницу о постојању наводних 7 комада Драгутиновог новца – као да су они једини засигурно били ту и нису „преживели" окупацију. Међутим, Г. Чремошник (1959: 10, 11) тврди да му је 1931. године Јозо Петровић из Народног музеја у Београду „дао оставу такву каква је била у Крагујевцу нађена". Стиче се утисак да је дошло до намерне послератне „контаминације" оставе – као важног научног доказа за проучавање српске средњовековне монетарне историје, мада се не може потпуно искључити ни чињеница да је до промене њеног садржаја дошло у току Другог светског рата.

Краљ Урош I је, према нашем мишљењу, вратио српски новац коренима и традицији из времена свога оца – великог жупана, а потом краља Стефана Првовенчаног. У време његове владавине се поново кују динари матапанског типа, налик на венецијански грош, и то динари са заставом (сл. 39, 39a; сл. 40, 40a; 4.2 ; 4,3) и они са двоструким крстом (сл. 41, 41a; сл.42, 42a; 4.4; 4.5), али са натписом: VROSIVS – REX – S. STEFAN. На већ поменути повратак коренима и традицији из времена Урошевог оца, Стефана Првовенчаног, указује и примерак новца краља Уроша из каталога М. Јовановића (2012: 21, 1.5) – са натписом VROSIVS DVX S STEFAN (сл. 34, 34a; 4.1), односно делом натписа DVX, добро гравираним и откованим, уместо уобичајеног REX. Нажалост, о тежини овог јединственог примерка, који се у споменутом каталогу наводи као фалсификат, нема података. Можда је у питању новац чијим се ковањем требало подсетити на први ковани српски новац са натписом STEFAN DVX S STEFAN, који је ковао Стефан Првовенчани у време када је још био велики жупан. Једини познати примерак овог новца (цртеж 1), поменут раније, познат је из збирке С. Ст. Душанића (1991: 73–77). На Урошевом новцу је све налик на поменути Стефанов (према опису С. Ст. Душанића), само је име другачије.

be the consequence of situation in the Numismatic Collection in the National Museum after the war but he still takes into account the existence of alleged 7 pieces of Dragutin's money – as only pieces, which had certainly been there and did not 'survive' the occupation. However, G. Čremošnik (Чремошник (1959: 10, 11) claims that in 1931 Jozo Petrović from the National Museum 'gave him the hoard as it had been found in Kragujevac'. There is an impression that the hoard as important scientific evidence for studying Serbian medieval monetary history was deliberately 'contaminated' after the war, although it could not be disregarded that change of the hoard contents happened during the Second World War.

King Uroš I, according to our opinion returned Serbian money to its roots and tradition from the time of his father – grand župan and later king Stefan the First-Crowned. He minted again during his reign the dinars of matapan type, resembling Venetian grosso and those were dinars with banner (Fig. 39, 39a; Fig. 40, 40a; 4.2; 4.3) and those with double cross (Fig. 41, 41a; Fig. 42, 42a; 4.4; 4.5), but with inscription VROSIVS – REX – S. STEFAN. Already mentioned return to the roots and tradition from the time of Uroš's father Stefan the First-Crowned is suggested also by the coin of king Uroš from the collection of M. Jovanović (2012: 21, 1.5) – with inscription VROSIVS DVX S STEFAN (Fig. 34, 34a; 4.1), i.e. with segment of inscription DVX, well engraved and struck instead the common REX. Unfortunately, there is no information about weight of this unique specimen, which is denoted in the mentioned catalog as forgery. Maybe it is the coin whose issuing should remind of first minted Serbian coins with inscription STEFAN DVX S STEFAN issued by Stefan the First-Crowned in the time when he was still grand župan. The single known specimen of this coin (drawing 1) mentioned before, is in the collection of S. St. Dušanić (Душанић 1991: 73–77). Everything on Uroš's coin resembles that of Stefan's (according to the description of S. St. Dušanić) only the name is different.

It should be mentioned that Uroš I (1243-1276) was son of Stefan the First-Crowned and Anna Dandolo (Ћук 1986: 13), granddaughter of the Venetian doge. He was not of Byzantine origin through his mother – as his half-brother

Сл. 34, 34a / Fig. 34, 34a

Треба навести чињеницу да је Урош I (1243–1276) био син Стефана Првовенчаног и Ане Дандоло (Ћук 1986: 13), унуке млетачког дужда. Он није био Византинац по мајци – као његов полубрат Радослав, а можда и Владислав, те му венецијанска конотација динара матапанског типа није морала сметати, а повратак ове очеве тековине је, несумњиво, имао посебну политичку симболику.

С. Ст. Душанић (1958: 2) запазио је да међу „српским монетама типа матапан" постоје две групе – неједнаке по заступљености. По њему, малобројнија је старија група – са архиђаконом Св. Стефаном, који је приказан са брадом и веома личи на еванђелисту Марка са млетачког матапанског гроша; многобројнија је млађа група – са Св. Стефаном без браде, како то прописују иконографски канони за приказивање ђакона као голобрадих младића. Ова подела постоји и код монета на чијим се реверсима јавља натпис STEFAN REX – S. STEFAN и код оних са натписом VROSIVS REX – S. STEFAN. По мишљењу аутора, разлог за то је чињеница да се у раном имитирању млетачког новца до те мере поштовао узор да је направљена озбиљнија иконографска грешка у приказивању светитеља–патрона, младог голобрадог архиђакона Св. Стефана налик на еванђелисту Св. Марка, који се, по хришћанској иконографији, приказује као старији човек са проседом, округлом брадом. Добар пример новца „de bandera" са реверсним натписом STEFAИ REX SSTEFAИ, на којем је Св. Стефан приказан са брадом (сл. 35, 35a; 1.2) и карактеристичним цртицама на образима – као на

Radoslav and perhaps also Vladislav, so the Venetian connotation of the matapan dinar need not bother him and return of his father's inheritance had without doubt special political symbolism.

S. St. Dušanić (Душанић 1958: 2) has noticed that among 'Serbian coins of matapan type' there are two groups – unequal in quantity. According to him the older group – with archdeacon St. Stephen depicted with beard and very much looking like Evangelist Mark from the Venetian matapan grosso is much smaller in number; later group is more numerous – with St. Stephen without beard as it is prescribed in the iconographic canons to depict deacons as beardless young men. This distinction is conspicuous also for coins, which has on the reverse inscription STEFAN REX – S. STEFAN and those with inscription VROSIVS REX – S. STEFAN. Reason for this is according to author the fact that in early imitations of Venetian coins the model was observed so strictly that serious iconographic mistake was made in representing the saint-patron, young, beardless archdeacon St. Stephen as the Evangelist St. Mark who is according to Christian iconography depicted as an elderly man with grayish round beard. Good example of 'de bandera' coin with reverse inscription STEFAИ REX SSTEFAИ where St. Stephen was depicted with beard (Fig. 35, 35a; 1.2) and characteristic small lines on cheeks – like on the Venetian coins is the specimen in the catalogue of S. Dimitrijević (Димитријевића (2001: type 8/30). The analogy for coin with beardless St. Stephen (Fig. 36, 36a; 5.1, 5.6) could be found in the same catalogue

млетачком новцу, јесте и примерак дат у каталогу С. Димитријевића (2001: врста 8/30). Аналогија за новац са голобрадим Св. Стефаном (сл. 36, 36а; 5.1, 5.6) може се наћи и у истом каталогу (врста 7/13, 16). Примери за новац са крстом, брадатим Св. Стефаном и натписом STEFAИV REX S STEFAИV (сл. 37, 37а; 1.5) такође се јављају и у Димитријевићевом каталогу (2001: 9/33; 10/37). По аутору, тај феномен највероватније представља неку врсту „прелома" у емисијама српских динара типа матапан; њиме се наша нумизматичка наука није уопште бавила до поменутог текста, а ни касније. Сматрамо да се тај „прелом" догодио у време краља Уроша I. Пример за новац Уроша I „de bandera" са натписом VROSIVS REX – S. STEFAN, на којем је приказан Св. Стефан са брадом (сл. 39, 39а; 4.2), може бити и из Димитријевићевог каталога (2001: 4/3), као и пример са Св. Стефаном без браде (сл. 40, 40а; 4.2) (2001: 4/32). Касније се, у време краља Драгутина, „прелом" запажа и на новцу са натписом STEFAN REX – S. STEFAN, на којем Св. Стефан нема браду (сл. 36, 36а; 5.1, 5.6, сл. 38, 38а; 5.2). То би значило да се новац са натписом STEFAN REX – S. STEFAN и брадатим Св. Стефаном може приписати ковању Стефана Првовенчаног.

Признаница од 3. јула 1281. године сведочи о томе да су се исплате у брсковским динарима вршиле у Дубровнику пре овог датума, свакако још у време краља Уроша I – 1276. године. Ако се остави по страни поменута *Драчка листина* из 1214. године, признаница представља први писани доказ о

(type 7/13, 16). Examples for coins with cross, bearded St. Stephen and inscription STEFAИV REX S STEFAИV (Fig. 37, 37a; 1.5) are also published in the Dimitrijević's catalogue (2001: 9/33; 10/37). Such phenomenon, according to the author represents most probably some kind of 'turning point' in the emissions of Serbian dinars of matapan type, but our numismatic science did not deal with that phenomenon before the mentioned text but also not even later. We think that such 'turning point' took place in the time of Uroš I. Example for 'de bandera' coins of Uroš I with inscription VROSIVS REX – S. STEFAN and with St. Stephen with beard (Fig. 39, 39a; 4.2) could also be from the Dimitrijević's catalogue (2001: 4/3) as well as the example with St. Stephen without beard (Fig. 40, 40a; 4.2) (2001: 4/32). Later on, in the time of king Dragutin, 'turning point' could be encountered also on coins with inscription STEFAN REX – S. STEFAN, and with beardless St. Stephen (Fig. 36, 36a; Fig. 38, 38a; 5.1, 5.2). It means that coins with inscription STEFAN REX – S. STEFAN and bearded St. Stephen could be ascribed to the coinage of Stefan the First-Crowned.

Receipt from the 3rd July 1281 confirms that payments in the Brskovo dinars had been carried out in Dubrovnik prior to this date, certainly in the time of king Uroš I – in the year 1276. If we leave aside the mentioned *Dračka Listina* from 1214 this receipt is the first written evidence about circulation of Serbian dinars (Чремошник 1933: 37). It is stated in the document that Leonard Kokot returned to Obrad Longo 25 perpers 'denarii grossorum de Brescoa' in

Сл. 35, 35а / Fig. 35, 35а

Сл. 36, 36a / Fig. 36, 36a

Сл. 37, 37a / Fig. 37, 37a

Сл. 38, 38a / Fig. 38, 38a

Сл. 39, 39a / Fig. 39, 39a

Сл. 40, 40a / Fig. 40, 40a

Сл. 41, 41a / Fig. 41, 41a

Сл. 42, 42a / Fig. 42, 42a

оптицају српског динара (Чремошник 1933: 37). У том документу се наводи да је 1276. године Леонард Кокот вратио Обраду Лонгу 25 перпера „denarii grossorum de Brescoa". Документ од 29. септембра 1277. године даје податак да су, по дубровачком царинском статуту, „denarii grossi de Veneciis et de Brescoa" the year 1276. Document from the 29th of September 1277 provides information that according to Dubrovnik customs bylaw 'denarii grossi de Veneciis et de Brescoa' were both free from the export duty (Чремошник 1933; 37).

Ascending to the throne of Uroš I meant the end of influence of just one power (of Epirote and

једнако ослобођени извозне царине (Чремошник 1933; 37).

Са доласком на власт Уроша I се завршила ера утицаја само једне силе (Епирске, односно касније бугарске царевине) на српску државу и српске краљеве, као и усмерености Србије и краљевске власти према њима. Када је Урош I започео своју владавину, Србија је заузимала посебан положај. Како тумачи С. Ћирковић (1981: 342), државе које су се у претходним деценијама (неке и кроз читаве векове) бориле за хегемонију над Балканским полуострвом у том тренутку нису имале снаге за веће политичке подухвате. Независност Србије била је мање угрожена него у претходним деценијама, а нови владар је имао знатно више простора за вођење самосталне политике. Међутим, после обнављања Византије 1261. године и наглог успона Угарске, Србија је дошла у сличан положај у којем је била у време Стефана Немање и његових претходника. Била је прикљештена између моћних суседа на северу и југу (Ћирковић 1981: 342).

Никејско царство је ранијим својим освајањима, као и оним после смрти бугарског цара Коломана Асена (1246) постало велика балканска сила и непосредни сусед српске краљевине. Поменуте године је никејски цар Јован III Ватац завладао и Солуном. Ипак, у односу на ранији период је постојала разлика, јер је Србија у другој половини XIII века располагала већом територијом и већим снагама, које су јој обезбеђивале и већу самосталност. Велика промена у односу снага није угрозила Србију, јер је Урош I био у пријатељству с Никејским царством, које се нарушило тек у време владавине цара Теодора II Ласкариса (1254–1258) (Ћирковић 1981: 342, 343).

Тада се, вероватно, поново јавља потреба за истицањем и „западног“ и „источног“ исходишта владарског легитимитета у Србији, и то у смислу да је краљевска власт самодржавна, дата по милости Божјој. Поново се тежило избалансираном односу према Истоку и Западу. Архиепископ Данило II хвали Уроша I као мирољубивог владаоца, који је живео „у најсрдачнијој љубави са свима околним царевима“ (Данило II 1935: 9). Треба поменути и чињеницу да се у време овог

later of Bulgarian empire) to the Serbian state and Serbian kings and the turning of Serbia and its royal authority towards them. When Uroš I started his reign Serbia had special position. As S. Ćirković (Ћирковић 1981: 342) explains the states, which in the previous decades (some even centuries) strived for hegemony over the Balkan Peninsula did not have at that very moment strength for considerable political undertakings. Independence of Serbia was less jeopardized than in the previous decades and new ruler had much more space for carrying out independent policy. Serbia came in the similar position as it had been in the time of Stefan Nemanja and his predecessors after restoration of Byzantine Empire 1261. and sudden rise of Hungarian kingdom. It had been squeezed between mighty neighbors in the north and south. (Ћирковић 1981: 342).

The Empire of Nicaea because of its earlier conquests and conquests after the death of Bulgarian tsar Koloman Asen (1246) became great Balkan power and immediate neighbor of the Serbian kingdom. Emperor of Nicaea John III Vatatzes extended in the mentioned year his rule also over Thessalonica. However, there was a difference considering the earlier period as Serbia in the second half of the 13th century had larger territory and larger forces, which provided also greater independence. Substantial change in the balance of power did not endanger Serbia as Uroš I was in friendly relations with the empire of Nicaea that were disturbed not before the reign of emperor Theodore II Laskaris (1254-1258) (Ћирковић 1981: 342, 343).

Probably only then the necessity emerged once again to emphasize both ‘western’ and ‘eastern’ source of legitimacy of Serbian ruler in a sense that regal authority was independent and given by the grace of God. Once again it was important to have balanced relations with East and West. Archbishop Danilo II praises Uroš I as peaceable ruler who lived ‘in the most sincere love with all neighboring emperors’ (Данило II 1935: 9). It should be also mentioned that during the reign of this ruler the tribute from Dubrovnik that was previously 1,000 perpers increased to 2,000 perpers and had been paid every year. The citizens of Dubrovnik also promised king Uroš to keep king’s customs official who would collect portion of the salt trade revenue

владара данак Дубровника, који је раније износио 1.000 перпера, повећао на 2.000 перпера и плаћан је сваке године. Дубровчани су се краљу Урошу обавезали и на то да ће у граду држати краљевог цариника, који би убирао део прихода од продаје соли (Ћирковић 1981: 344). Управо у време овог владара су трговци из Приморја почели у већем броју долазити у Србију. Вероватно је томе допринело и насељавање немачких рудара Саса у Србији, који су донели нову технологију рударења и усавршили процес (Ћирковић 1981: 344). Они су, по свему судећи, насељени након татарске најезде 1241/42 године, када су се склонили из Ердеља, и то на позив краља Уроша I, који им је, највероватније, обећао привилегије – слободно крчење шума и подизање нових насеобина на месту где би се нашла руда, као и могућност слободног деловања (Јиричек 1923: 21, Ћирковић 1981: 345). Већ је наведено да се рударско насеље Брсково, према досадашњим сазнањима, први пут помиње 22. августа 1243. године (Синдик 2008: 305), те да Г. Чремошник (1959: 9) сматра да су га основали немачки рудари. С. Ћирковић (1981: 345) је мишљења да се њихово „језгро“ у почетку налазило у рударском „тргу“ Брсково. Већи обим рударења, који је тада настао, омогућио је веће количине сребра, које су се могле извозити у друге крајеве, где је оно било скупље. То је привлачило Дубровчане под влашћу Венеције, са којом су одржавали интензивне везе. Становници приморских градова под влашћу српског краља, од којих је Котор био најјачи, били су у предности у односу на дубровачке трговце, јер у пословању нису били везани за само један центар – Венецију. Котор је још у XII веку водио посредничку трговину између балканског залеђа и јужне Италије (Ћирковић 1981: 345). Већ је К. Јиричек (1959: 254–275) увидео повезаност трговине са почецима и развојем рударства, које се често доводи у везу са доласком Саса. Раније смо поменули научна гледишта која указују на то да је рударење у Србији егзистирало и пре Саса, само можда у мањем обиму, што се, свакако, односи и на трговину. Повећан ниво рударења изазвао је привредни скок, што је имало за последицу већи замах трговине.

(Ћирковић 1981: 344). Just during the reign of this ruler merchants from the coastal area started coming to Serbia in greater numbers. Probably it was also encouraged by settling of German miners (known as Sasi) who introduced new mining technology and improved metallurgical process (Ћирковић 1981: 344). They arrived by all appearances after the Tatar invasion in 1241/42 when they came from Erdély invited by king Uroš I who most probably promised them privileges – free clearing of forests and establishing settlements near the newly discovered ore deposits and also possibility of free activity (Јиричек 1923: 21, Ћирковић 1981: 345). It has already been mentioned that mining settlement at Brskovo as we know so far is mentioned for the first time on 22nd of August 1243 (Синдик 2008: 305), and G. Čremošnik Чремошник (1959: 9) thinks that it had been founded by German miners. S. Ćirković thinks that their 'nucleus' was in the beginning in the mining 'marketplace' Brskovo (Ћирковић 1981: 345). Larger scale of mining, which ensued, provided larger quantities of silver, which could have been exported to more distant areas where it was more expensive. This also attracted merchants from Dubrovnik under the authority of Venice with whom they had intensive contacts. Inhabitants of the Adriatic towns under the authority of Serbian king, of which Kotor was most prominent, had the advantage over the merchants from Dubrovnik because they were not connected in their activity to just one center – Venice. Already in the 12th century Kotor carried out intermediary trade between the Balkan hinterland and south Italy (Ћирковић 1981: 345). Already K. Jiriček (Јиричек 1959: 254–275) recognized connections between trade and beginning and development of mining, which is often related to the arrival of the Saxons (Sasi). We mentioned earlier academic opinions, which suggest that mining in Serbia existed even before the Saxons but perhaps at smaller scale and that certainly could be assumed also for trade. Increase in the scale of mining induced economic boom and that resulted in the rise of trade.

In the reign of Uroš I the disputes arose between Dubrovnik and Bar concerning the rank in Catholic church hierarchy and jurisdiction over larger segment of Catholic population in

У време Уроша I је дошло до размирица Дубровника и Бара око ранга у католичкој црквеној хијерархији, као и до борбе за јурисдикцију над већим делом католика у српској држави. На папском двору је 1252. године покренута парница у којој је дубровачки архиепископ оптужио краља Уроша и његовог брата Ђорђа (Вукановог сина) за оспоравање папске власти у краљевој земљи и владаревог архиепископа, коме и Словени и Латини указују част као папи. С. Ћирковић (1981: 347, 348) сматра да су те оптужбе биле тенденциозне, те да се морају узети с резервом, поготово стога што је краљ Урош тада био ожењен Јеленом Анжујском „од рода фрушког", која је оснивала манастире и била заштитница католика. У то време су, вероватно, и Саси већ били у Србији и уживали црквену аутономију (Ћирковић 1981, 348). Тадашњи Урошев лош однос са Дубровником се види из тога што је у јулу 1252. године са војском опустошио околину града и напао га опсадним справама (Ћирковић 1981: 348). После кратког мира, који су Дубровчани платили већ 1253. године, указала им се прилика за склапање савеза против Уроша, са далекосежним циљем да „истерају њега и читав његов род" из Србије. Тај исти циљ је имао и бугарски цар Михајло Асен. Његови посланици су 15. јула 1253. године у Дубровнику склопили уговор о савезу, којим се цар обавезао на то да ће, уколико завлада српском краљевином, поштовати важеће обичаје у односима између Дубровника и Србије. Бугари су, по свему судећи, предузели поход на Србију и прилично дубоко ушли у њену територију. Међутим, тај рат није угрозио Урошеву власт, јер знамо да су Дубровчани већ 1254. године обновили мир са српским краљем. Тај српско-дубровачки сукоб је, у привредном смислу, нанео штету обема странама, будући да је приступ унутрашњости балканског копна био затворен, а тиме је била угрожена и привредна делатност (Ћирковић 1981: 348, 349). У то време су краља Уроша I убрајали у пријатеље Никејског царства, мада недовољно поуздане. У једном писму је никејски цар Теодор, жалећи се на усамљеност и наглашавајући потребу Грка да се ослоне на своје снаге, забележио: „Србин је силом притиснут и уздржан, он је можда

the Serbian state. So, the lawsuit was initiated on papal court in 1252 where archbishop of Dubrovnik accused king Uroš and his cousin Djordje (son of Vukan) of challenging papal authority in the king's land and also authority of his archbishop who was honored both by the Slavs and the Latins like pope himself. S. Ćirković (Ћирковић 1981: 347, 348) thinks that such accusations were biased and should be taken with reservation especially because king Uroš was at that time married to Helen of Anjou, 'of a French family' who founded monasteries and was protectoress of the Catholics. Probably also Saxons were already at that time in Serbia and had church autonomy (Ћирковић 1981: 348). Poor relations between Uroš and Dubrovnik at that time are conspicuous in the fact that in July 1252 he with his army devastated city surroundings and attacked it with siege engines (Ћирковић 1981: 348). After short-lasting peace for which Dubrovnik paid tribute already in 1253 they had opportunity to make alliance against Uroš with far-reaching goal to 'expel him and all his family' from Serbia. Bulgarian tsar Michael Asen also had the same goal. His emissaries concluded alliance treaty in Dubrovnik on the 15th of July 1253 and tsar promised in the treaty that if he conquers Serbian kingdom he would observe existing customs in the relations between Dubrovnik and Serbia. It seems that Bulgarians undertook the campaign against Serbia and entered rather deeply in its territory. Nevertheless, that war did not jeopardize Uroš's authority because we know that Dubrovnik restored peace with Serbian king already in 1254. That Serbian-Dubrovnik conflict in the economic sense caused damage to both sides because the access to the Balkan interior had been blocked and that also endangered economic activities (Ћирковић 1981: 348, 349). In that time king Uroš I was considered as friend of Empire of Nicaea albeit insufficiently reliable. The Nicean emperor Theodore complaining about isolation and emphasizing the need of Greeks to rely on their own forces said in one letter: 'The Serb is pressed by force and restrained; he is maybe ours and perhaps actually is not ours at all' (Ћирковић 1981: 349). The pressure mentioned in a letter could most probably relate to Hungary and king Bela IV, who established the Mačva banate around the lower course of the Sava river in the

наш, а можда уистину и није од наших“ (Ћирковић 1981: 349). Притисак о коме се у писму говори би се најпре могао односити на Угарску и краља Белу IV, који је још пре 1254. године образовао Мачванску бановину у непосредном суседству Србије, око доњег тока Саве. Она је била једна у низу бановина од Јадранског мора до Карпата, које су имале задатак да бране територију Угарске и у погодном тренутку буду полазна тачка њене експанзије. Други правац угарског притиска ишао је преко Хума, где је жупан Радослав, назван „верним клетвеником краља угарског“, приступио савезу против краља Уроша. Можда су већ тада – око 1254/55, између Србије и Угарске успостављени блиски односи и савезништво о којима говоре извори из каснијих година (Ћирковић 1981: 349). Опасност од Бугарске је умањена после убиства цара Михаила Асена, кога је 1257. године наследио Константин Тих, који је „половином био српског рода“, како то тврди савремени византијски извор (Пириватрић 2009: 313–333). Он је сам истицао сродство са Немањићима. Вероватно су Срби својим утицајем, заједно са Никејцима, допринели успону Константина Тиха Асена (Ћирковић 1981: 349, 350). Убрзо је Урош I напустио никејске савезнике и приклонио се епирском деспоту Михаилу II Анђелу, за шта му је обећано територијално проширење. Са одредом војске од 1.000 људи је учествовао у борбама против Никејаца. Епирска страна је постизала успехе у тим сукобима, а после смрти цара Теодора II Ласкариса (1258) понадала се да ће још више проширити територију освојену на рачун Никејског царства. Међутим, у Никеји је дошло до неочекиваног политичког обрта: уместо царског малолетног наследника је, до краја 1258. године, власт узео познати војсковођа Михаило Палеолог (Ћирковић 1981: 350). Против њега је била створена коалиција, чији је стожер био епирски деспот Михаило Анђел. Војне снаге су се јуна 1259. године судариле у равници Пелагоније, у пределу Битоља, а победио је Михаило Палеолог (Ћирковић 1981: 351). У науци постоји дилема везана за приклањање Уроша I једној од страна у овом сукобу. Раније се веровало да је био савезник пораженог епирског деспота Михаила Анђела и његових зетова.

immediate neighborhood of Serbia even before 1254. It was one of a series of banates from Adriatic Sea to the Carpathians that were intended for protection of Hungarian territory and to be starting point for its expansion as soon as the opportunity arises. Second direction of Hungarian pressure was going via Hum where župan Radoslav named as 'loyal vassal of king of Hungary' joined the alliance against king Uroš. Perhaps already then – around 1254/55, between Serbia and Hungary had been established close relations and alliance as it is mentioned in the later sources (Ћирковић 1981: 349). Danger from Bulgaria diminished after the murder of tsar Michael Asen, who was succeeded in 1257 by Constantine Tich who was 'of half Serbian descent' as it is claimed in contemporary Byzantine source (Пириватрић 2009: 313–333). He himself also emphasized his relationship with the Nemanjić dynasty. It is probable that Serbs used their influence together with the Niceans and contributed to the rise of Constantine Tich Asen (Ћирковић 1981: 349, 350). Soon after that Uroš I abandoned the Nicean allies and turned to the Epirote despot Michael II Angelos, who promised him territorial expansion. He took part in the battles against the Nicean army with his army of 1000 men. The Epirote side was successful in those conflicts and after the death of emperor Theodore II Laskaris (1258) they hoped to extend their territory even more on the expense of the conquered Nicean territory. However, an unexpected political twist took place in Nicaea and instead of imperial heir who was underage, renowned army commander Michael Palaiologos came to power by the end of 1258 (Ћирковић 1981: 350). Large coalition was organized against him and center of it was the Epirote despot Michael Angelos. Military forces clashed in the Pelagonia plain, near Bitolj in June 1259 and Michael Palaiologos had been victorious (Ћирковић 1981: 351). There is a dilemma among scientists concerning support of king Uroš I to one side in this conflict. It has been considered earlier that he had been the ally of defeated Epirote despot Michael Angelos and his sons-in-law. S. Ćirković (Ћирковић 1981: 351) thinks that there is no ground for that thesis in contemporary sources although there are information that preparing for the battle Michael Palaiologos had been looking for allies every-

С. Ћирковић (1981: 351) сматра да за то нема основа у савременим изворима, мада постоје подаци да је Михаило Палеолог, припремајући се за окршај, тражио савезнике на свим странама и да их је нашао у помоћним одредима Немаца, Мађара, Срба и Бугара. У разматрању ове проблематике треба узети у обзир занимљиве вести из *Морејске хронике* (Ферјанчић 1989: 143, 144). Могло би се закључити да је Урош I поново пришао Никејцима. На ту промену су могли утицати Угари, који су 1259. и 1260. сарађивали са Палеологом. О тесној повезаности краља Уроша I са Угарском сведочи и податак по којем су 1260. Срби учествовали у рату против чешког краља Пшемисла II Отокара.

Победом у Пелагонији потврђена је превласт Никејског царства. То је био важан корак у рестаурацији Византијског царства 1261. године, под Михаилом VIII Палеологом (Ћирковић 1981: 351). Михаило VIII и његови наследници су настојали да поврате територије у Епиру, Тесалији, средњој Грчкој и на Пелопонезу. У томе никад нису успели, јер су се суочавали са тежњама и плановима Латина за обнављање власти над Византијом.

Читаву деценију после обнављања Византије су Урошев положај одређивале обновљена царевина и Угарска. По вести једне штајерске хронике, српски краљ је 1264. године учествовао у свадбеним свечаностима Беле, млађег сина краља Беле IV. Српска и угарска династија су биле у сродничким односима, јер је старији Урошев син Драгутин био ожењен Кателином (Катарином), унуком краља Беле IV, односно ћерком његовог старијег сина Стефана. Из извора није познато када је тај брак склопљен. Већи значај има питање датовања поменутог брака, и стога што су већ 1262. године започети сукоби између Беле IV и сина Стефана V. Једна од последица је била и подела државе, којом је Стефан, као „млади краљ", добио источне области. Нема података о ставу краља Уроша према тим сукобима. У једном моменту – крајем 1267. или почетком 1268. године, Урош се ослободио власти краља Беле IV и напао Мачванску бановину, којом је управљао Бела Растислављевић, Белин унук. Урош је запосео део те бановине, али је Бела IV послао војну помоћ унуку. У пролеће 1268. године

where and that he found them in auxiliary units of Germans, Hungarians, Serbians and Bulgarians. When considering that problem interesting reports from the *Chronicle of Morea* should be taken into account (Ферјанчић 1989: 143, 144). It could be concluded that Uroš I once again joined forces with the Niceans. That change could have been influenced by Hungarians who in 1259 and 1260 collaborated with the Palaiologos. Close connections of king Uroš I and Hungary is confirmed by the fact that Serbs took part in the war against Bohemian king Premysl II Ottokar in 1260.

Victory in Pelagonia confirmed the dominance of the Nicean empire. It was an important step in restoration of the Byzantine empire in 1261 under Michael VIII Palaiologos (Ћирковић 1981: 351). Michael VIII and his successors tried to regain territories in Epirus, Thessaly, central Greece and in Peloponnese. However, they had never succeeded as they confronted with aspirations and plans of the Latins to restore control over Byzantium.

Position of Uroš I had been determined by restored empire and Hungary during whole decade following the restoration of Byzantium. According to certain Styrian chronicle Serbian king took part in wedding celebrations of Bela, younger son of king Bela IV. Serbian and Hungarian dynasty were related because Dragutin, older son of king Uroš was married to Katalina (Catherine), granddaughter of king Bela IV, i.e. daughter of his elder son Stephen. It is not recorded in the sources when the wedding took place. Importance of the date of that marriage is in the fact that conflicts between Bela IV and his son Stephen V started already in 1262. One of the consequences was division of the state when Stephen as 'young king' got eastern parts to rule. There is no information about the attitude of king Uroš regarding those conflicts. At one moment – at the end of 1267 or the beginning of 1268 Uroš freed himself of the authority of Bela IV and attacked the Mačva banate ruled by Bela Rastislavljević, grandson of Bela. Uroš occupied part of that territory but Bela IV sent military help to his grandson. Uroš was defeated in the spring of and together with his nobles he was taken prisoner and his banner was taken to Bela IV in Buda. Hungarian charters do not mention other consequences of that conflict.

је Урош поражен и заробљен са властелом, а његова застава је однета Бели IV у Будим. О другим последицама тог сукоба не говоре угарске повеље. Угледни заробљеници су се морали откупити, а међу њима је био и Урош I. По мишљењу већине историчара, тек после овог пораза и обнављања вазалних обавеза према угарском краљу је дошло до склапања брака између Драгутина и Катарине. Тај брак је, највероватније, склопљен тек 1270. године, када је Стефан V, после смрти Беле IV, постао краљ целе Угарске. У једном мировном уговору Стефана V, склопљеном 3. јула 1271. године, као његови вазали су, поред Беле Растислављевића, херцега Мачве и Босне, и бугарског претендента Јакова Светослава, наведени Урош и „Стефан, млади краљ Србије, наш зет". Судећи по овом документу, пре тога је, према угарском узору, старији Урошев син постао „млади краљ" – унапред одређени наследник престола. Ђ. Бубало и П. В. Крестић (2013: 65) сматрају да се то десило после пораза у рату, када се краљ Урош I обавезао да ће у Србији увести „угарски систем престолонаслеђа", по коме је „млади краљ" добијао и део државне територије на управљање, с готово свим владарским овлашћењима. Међутим, Драгутин није, за разлику од угарских „младих краљева", добио посебан део српске краљевине којим би управљао, што је касније довело до раздора између њега и оца (Динић 1949: 30–36; Ћирковић 1981: 352, 353).

Prominent prisoners including Uroš I had to be ransomed. According to the opinion of most historians marriage between Dragutin and Katalina was concluded only after that defeat and restoration of vassal relationship toward Hungarian king. The marriage was most probably, concluded not before 1270, when Stephen V after death of Bela IV became the king of entire Hungary. In a peace treaty of Stephen V concluded on the 3rd of July 1271 were mentioned as his vassals are mentioned besides Bela Rastislavljević, Herzog of Mačva and Bosnia and Bulgarian pretender Jacob Svetoslav also Uroš and 'Stefan, young king of Serbia, our son-in-law'. Before that, judging by this document, elder son of Uroš according to Hungarian model had become 'young king' – designated in advance as heir to the throne. Dj. Bubalo and P. V. Krestić (2013: 65) are of the opinion that it took place after the defeat in war when king Uroš I promised to introduce in Serbia 'Hungarian system of throne inheritance'. According to that system 'young king' was entitled to the portion of state territory to rule with almost all regal prerogatives. Nevertheless, Dragutin in contrast to Hungarian 'young kings' did not get distinctive part of Serbian kingdom to rule and that later resulted in conflict between him and his father (Динић 1949: 30–36; Ћирковић 1981: 352, 353).

ПОГЛАВЉЕ VI

Архиепископ Данило II пише:

„Када родитељ није хтео да испуни што му је рекао, и видећи се овај богољубиви младић у великој тузи и жалости, да нема ниједнога одељенога дела од свога отачаства, где би засебно пребивао, а уз то слушајући прекорне речи са многим досађивањем од свога таста краља угарског, који виде да му родитељ његов не даде што му обећа ... великој скрби и жалости, и презиру и дражењу од оних који су око нас. А родитељ се његов, по наговору лукавога непријатеља, није обазирао на његове речи и не измени се срце његово ... А пошто овај није обраћао пажње на његове речи ... уставши са некима својим верним људима, оде тасту своме краљу угарскоме ... свесрдно се заузе, хотећи му помоћи, и рече му: 'Колико хоћеш даћу ти војника својих у помоћ'. И тако узевши велику силу народа угарскога и куманскога, и пође брзо, водећи са собом велику победу ... Када родитељ његов није примио такве његове речи молбе ... овај младић видећи да је двоје пред њиме смрт или живот, и незнајући шта да чини, подиже руку на свога родитеља. И пошто је била велика борба у земљи званој Гацко, син одоле своме родитељу, и узе престо његов силом. И када је сео краљевати на престолу оца свога у српској земљи, назва се благочастиви и христољубиви и самодржавни све српске и поморске и подунавске сремске земље краљ Стефан" (Данило II 1935: 15–17).

Из овога би се могло закључити да се почело уводити правило да владареви синови у Србији, па и сами престолонаследници, по византијском обрасцу, више не добијају посебну територију, тј. удеона кнежевства („чест отачаства") на управу, о чему је већ говорено. Урош I је увео централизацију државе, када су укинуте удеоне кнежевине

CHAPTER VI

Archbishop Danilo II writes:

'When his parent did not want to fulfill what he promised this god-loving youth was feeling very miserable and sad not to have any part of his fatherland where he would stay independently and also listening to much reproaching and many boring words of his father-in-law, king of Hungary, who had also seen that his parent did not give him what he promised... He was in great distress and despair and scorned and irritated by those around him. And his parent, persuaded by the cunning enemy, did not pay attention to his words and did not change his mind... And as he did not pay attention to his words.., he rose up with certain trustworthy men and went to his father-in-law king of Hungary..., and he supported him wholeheartedly and wanted to help him so he said: 'I will give you as many soldiers as you want to help you'. And thus taking many Hungarian and Cuman people hoping to score great victory... When his parent did not answer to his pleas... this youth having two options, death or life, and not knowing what to do he attacked his parent. And after the big battle in the land called Gacko son withstood his father and took his throne by force. And when he was seated on the throne of his father in the Serbian lands he was titled devout, Christ-loving and independent king Stefan ruler of all Serbian and coastal and Danubian Srem lands' (Данило II 1935: 15–17).

It could be concluded, from this paragraph, that regulation had been introduced that in Serbia, according to Byzantine model, ruler's sons and even heirs apparent do not get any more separate territory, i.e. partially independent duchies ('sections of homeland') to rule as we have already said. Uroš I introduced state centralization when semi-independent duchies were abolished as well as the dignity of semi-independent

и достојанство удеоног кнеза (Благојевић 2001: 301). Међутим, то се није догодило свуда истовремено (Благојевић 2001: 50). Раније су у вођењу државе владарима помагали њихови блиски рођаци – у својству удеоних кнежева. Најмлађи син Растко је од оца, великог жупана Немање, добио један део земље на управу – Захумље (Хумску земљу), о чему пишу Доментијан и Теодосије. О томе сведочи и Немањина повеља граду Сплиту. У истој повељи се помиње и то да Вукан управља Зетом: „i snami Vlacha u Zetu“ или „i sina mi Vlacha u Zetu“ (Динић 1955/1: 69, 70; Мишић 1996: 50). Трећем сину Стефану било је намењено достојанство великог жупана и преостали део државне територије (Благојевић 2004: 20). Из натписа са Цркве Св. Луке у Котору се види да је Вукан већ од 1195. године „sub tempore domini Nemaane, magni jupani“, а вероватно је и неколико година раније – од очевог освајања Приморја, био „краљ Диоклетије, Далмације, Требиња, Топлице и Хвосна“ (Динић 1955: 88). По М. Орбину (према: Мишић 1996: 51), Стефан Првовенчани је након похода на Хумску земљу, који је, због сукоба са Вуканом, започео тек после 1207. године, младом кнезу Андрији, Мирослављевом сину, доделио Стон са Пељешцем, Попово и Приморје, а за господара преосталог дела источног Хума је поставио свог најстаријег сина и престолонаследника Радослава.

Титула „кнеза“ је обновљена у време краља Милутина. Постоји документ на основу којег се може закључити да је, пред крај његове владавине (1321), Илија, земаљски кнез Зете, преименован у „општег кефалију“, што је било у складу са реформама државне управе и византинизацијом Србије у доба овог краља (Благојевић 2004: 41, 42).

О односима Србије и тек обновљене Византије ништа се не зна. Постоји податак из којег се види да су Карло Анжујски, господар јужне Италије, и протерани латински цар Балдвин године 1267. склопили уговор о савезу против Михаила VIII Палеолога. Бивши латински цар је трећину царства препустио краљу Карлу, који је сам могао изабрати тај део у земљама епирског деспота – Србији или Албанији. Из тога се види да је Србија сматрана за потенцијални плен, као

duke (Благојевић 2001: 301). However, it did not happen everywhere at the same time (Благојевић 2001: 50).Earlier the rulers had been helped in ruling the state by their close relatives – as semi-independent dukes. Rastko Nemanjić, the youngest son of grand župan Nemanja got from his father one part of the state to rule there – it was Zahumlje (land of Hum) as both Domentijan and Teodosije said in their writings. It was confirmed also in the Nemanja's charter to the town of Split. It had been mentioned in that charter that Vukan is ruling in Zeta: 'and son of mine Vlach in Zeta' (Динић 1955/1: 69, 70; Мишић 1996: 50). The dignity of grand župan and remaining part of Serbian state was intended for the third son Stefan (Благојевић 2004: 20). It could be seen in the inscription on the Church of St. Luke in Kotor that Vukan was already from 1195 'sub tempore domini Nemaane, magni jupani' and probably few years earlier since his father conquered Adriatic coast he was 'king of Diokletija, Dalmatia, Trebinje, Toplica and Hvosno' (Динић 1955: 88). According to M. Orbin (after Мишић 1996: 51) Stefan the First--Crowned, after the campaign in the land of Hum, that he started (because of conflict with Vukan) not before 1207, granted to the young prince (*knez*) Andrija, son of Miroslav, Ston with Pelješac, Popovo and Primorje and he appointed his eldest son and heir Radoslav to rule the remaining part of eastern Hum.

Title of *knez* had been restored in the time of king Milutin. There is a document according to which it could be concluded that by the end of his reign (1321) Ilija, *knez* of Zeta was renamed into 'general *kephale*' in accordance with reforms of state administration and Byzantinization of Serbia in the time of king Milutin (Благојевић 2004: 41, 42).

We do not know anything about the relations between Serbia and just restored Byzantium. There is information suggesting that Charles of Anjou, ruler of south Italy and expelled Latin emperor Baldwin made the alliance in 1267 against Michael VIII Palaiologos. Former Latin emperor surrendered one third of his empire to king Charles, who could have chosen for himself certain part in the lands of the Epirote despot – Serbia or Albania. It is obvious from this information that Serbia was considered as potential booty as well as most of the Balkan

и већина балканских територија, па се може закључити да су српског краља тада сматрали савезником Палеолога (Ћирковић 1981: 353). Михаило VIII је, можда због тог савеза – склопљеног против њега, применио стару византијску политику склапања политичких бракова и повезао се са господарем Тесалије, бугарским царем и татарским каном. Веза са Немањићима је требало да се оствари преко брака цареве ћерке Ане и Урошевог млађег сина Милутина. Старији син је, како је наведено, већ био ожењен угарском принцезом. Византинци су, иако није познато на основу чега, веровали у то да је он био неизлечиво болестан, због чега су се надали да ће потомство „у порфири рођене принцезе" имати предност у наслеђивању српског престола, чему су Византинци увек тежили и сматрали најважнијим условом склапања таквих бракова (Ћирковић 1981: 353). С. Ћирковић (1981: 354) даје податке на основу којих се може закључити да су преговори били доведени до завршне фазе и да се сматрало да је сродство између две династије већ успостављено. Међутим, када је 1271. или 1272. године део велике пратње византијске принцезе, у којој је био и цариградски патријарх, стигао на двор Уроша I како би се информисао о тамошњим условима живота, дошло је до разлаза, услед неприхватања различитих култура и обичаја. Неповољни утисци са српског двора нису спречили главни део посланства да на српској територији води разговоре са краљевим послаником. Тек када су сазнали да Милутин неће постати наследник престола – уместо старијег брата, за кога су мислили да је смртно болестан, донели су одлуку да се одустане од склапања брака. Тај разлаз је утицао на општи став српског краља према Византији и на успостављање везе са највећим непријатељем Михаила VIII Палеолога – Карлом Анжујским. На поменуте везе је утицало и сродство краљице Јелене са Карлом. Михаило VIII Палеолог је, као противмеру, године 1272. издао повељу Охридској архиепископији, потврђујући повеље Василија II с почетка XI века и доводећи у питање аутокефалност и легалност Српске архиепископије и Бугарске патријаршије. Покушао је да искористи „Лионску унију", али су његова настојања пропала, као

territories, so it could be concluded that Serbian king had been considered as ally of the Palaiologos (Ћирковић 1981: 353). Perhaps because of that alliance concluded against him Michael VIII used ancient Byzantine policy of concluding political marriages and got related to the ruler of Thessaly, Bulgarian tsar and Tatar khan. Connection with the Nemanjić family should have been realized through the marriage of emperor's daughter Anna and Milutin, younger son of king Uroš. The older son, as we said, had been already married to the Hungarian princess. The Byzantines believed, though it is not known on what premises, that he was incurably ill and so they hoped that offspring of 'princess born in porphyry' would have precedence in inheritance of Serbian throne and that is something Byzantines always aimed for and considered most important condition when such marriages had been concluded (Ћирковић 1981: 353). S. Ćirković (Ћирковић (1981: 354) provides evidence according to which it could be concluded that negotiations reached final phase and that it had been assumed that relationship between two dynasties had been established. Nevertheless, when part of great entourage of the Byzantine princess including also the patriarch of Constantinople arrived to the court of king Uroš I in order to get acquainted with royal way of life the agreement was canceled because of unacceptable differences in culture and tradition. Negative impressions from the Serbian court did not prevent main part of delegation to hold talks in Serbian territory with king's envoy. Only when they realized that Milutin would not inherit the throne instead of his older brother allegedly terminally ill, they made the decision to give up the marriage alliance. That disagreement had impact on general attitude of Serbian king toward Byzantium and resulted in establishing contacts with greatest enemy of Michael VIII Palaiologos – Charles of Anjou. Mentioned connections were also influenced by kinship between queen Jelena (Helen) and Charles. As counter measure Michael VIII Palaiologos issued in 1272 a charter to the Ohrid archbishopric confirming the charters of Basil II from the beginning of the 11th century and thus jeopardizing the autocephaly and legality of Serbian archbishopric and Bulgarian patriarchy. He tried to use 'Unity of Lyons' but his

и сама „Унија“ – неостварени споразум о потчињавању византијске цркве папској власти (1274). Тада је цар подсетио папу на чињеницу да су Српска архиепископија и Бугарска патријаршија настале без сагласности папске столице – у мутним временима, када су Латини господарили у Цариграду (Ћирковић 1981).

У то време су се, свакако, јавили и наговештаји унутрашњег раздора у династији. Према архиепископу Данилу II, Драгутин је више пута тражио од оца област на управљање и издржавање, подсећајући га, по свему судећи, на обавезу коју је дао угарском краљу. Међутим, Урош I је остао непопустљив и није дозвољавао да се формира засебна област за „младога краља“, што је био резултат његове тежње да се отклоне и последњи остаци самосталности појединих делова српске државне територије, а то је довело до одстрањивања споредних огранака династије из тих области (Ћирковић 1981: 344, 345). Они су спали на положај локалне властеле, док је места владаревих службеника у тим областима заузела краљу одана властела из других породица. У време Уроша I је учвршћен култ Стефана Немање (Св. Симеона) и Св. Саве и настављена је традиција подизања великих краљевских манастира. Када се, због болести, архиепископ Арсеније I повукао са дужности, Урош I је утицао на то да се на архиепископски престо доведе његов брат Сава, хумски епископ (Ћирковић 1981: 355; Марјановић-Душанић 2007: 167). Тако је обновљен идеал из времена Стефана Првовенчаног и Св. Саве, по којем би се два брата нашла на челу државе и цркве: један на челу државе, а други на челу цркве. Поменути Урошев матапански динар са делом натписа DVX уместо уобичајеног REX (сл. 34, 34а; 4.1) на реверсу, може се томе придодати. Горе наведено говори у прилог опште рестаурације политичких постулата и идеала из времена Св. Саве и Стефана Првовенчаног. Тежња краља Уроша I да отклони последње остатке самосталности државне територије и одстрани споредне огранке династије такође иде у прилог тези о повратку на раније узоре, јер представља завршетак процеса који је Стефан Немања започео 1190. године, после сукоба са кнезом Мирославом.

attempts failed as the ‘Unity’ itself –the unrealized agreement about subjugation of the Byzantine church to the Papacy (1274). At that time emperor reminded pope of the fact that Serbian archbishopric and Bulgarian patriarchy had been established without the agreement of papal see – in the confused situation when the Latins were rulers in Constantinople (Ћирковић 1981).

At that time indications of interior rift in the dynasty certainly also appeared. According to archbishop Danilo II, Dragutin asked his father on many occasions for territory to rule and live, reminding him, by all appearances, of the commitment to the Hungarian king. Nevertheless, Uroš I remained unyielding and did not allow special region to be established for ‘the young king’. It was the result of his aspiration to eliminate last remnants of independence of certain parts of Serbian state territory and that resulted in elimination of secondary branches of the dynasty from those regions (Ћирковић 1981: 344, 345). They were reduced to the position of local nobles, while positions of state officials in those regions were assigned to the nobles from other regions but loyal to the king. In the time of Uroš I the cult of Stefan Nemanja (St. Simeon) and St. Sava was reinforced and the tradition of erecting large royal monasteries continued. When archbishop Arsenije I retired from his position due to illness Uroš I influenced the decision that his brother Sava, bishop of Hum should become the new archbishop (Ћирковић 1981: 355; Марјановић-Душанић 2007: 167). Thus the ideal from the time of Stefan the First-Crowned and St. Sava when two brothers had been leaders of state and church, one at the head of state and the other at the head of church had been restored. The mentioned matapan dinar of king Uroš with segment of inscription DVX instead of customary REX (Fig. 34, 34a; 4.1) on the reverse could be added to that. All mentioned above speaks in favor of general restoration of political postulates and ideals from the time of St. Sava and Stefan the First-Crowned. Aspiration of king Uroš I to eliminate final remains of independence of the state territory and exclude the secondary branches of the dynasty also supports the thesis about return to the earlier models as it was the conclusion of the process, which Stefan Nemanja commenced in 1190 after the conflict with *knez* Miroslav. When relations with

У односима према Дубровнику Урош I није остајао у традиционалним оквирима. Дубровчани су се жалили на то да краљ жели да освоји њихов град. Помоћ су могли тражити само од Венеције, која је, ради одбране својих поседа на Истоку, шездесетих година и сама била у ратовима са многим државама. Овде треба навести чињеницу да су Млечани после мира у Нимфеју 1261. године (година обнове Византије) изгубили трговачки примат на Истоку, и то у корист Ђеновљана, и да су у свом трговачком пословању више пажње посвећивали земљама у залеђу Дубровника (Ћук 1986: 137). Последња Урошева политичка акција односила се на рат са Дубровником 1275. године, који се завршио тек на интервенцију посланства млетачког дужда, што свакако представља доказ о постојању и трајању извесног старог традиционалног млетачког утицаја у Србији. После пораза у „земљи званој Гацко“ архиепископ Данило пише: „Родитељ овога благочастивога краља Стефана, оде у неку земљу (звану хумска земља), тамо сврши свој живот, и би часно пренесено тело његово и положише га у његовим рукама начињеном манастиру, у дому Свете Тројице, у месту званом Сопоћани...“ (Данило II 1935: 18).

Насупрот наглом порасту материјалних могућности земље, које су проузроковале повећану ратоборност српских владајућих кругова према Византији, Драгутиново време (1276–1282) не бележи никакве успехе, нити значајне потезе против Византије (Максимовић 1981: 437). Тај несклад између жеља и њиховог остваривања Драгутину свакако није могао донети добре односе са властелом, поготово после неуспеха и велике опасности по земљу услед продора Византије до Липљана, у покушају да потчини Србију, вероватно 1281/82. године (Максимовић 1981: 437). Краљ Стефан Драгутин је наставио да одржава везе са Карлом I Анжујским, које је успоставио још Урош I. Карл I је, уговором у Орвијету (3. јула 1281), придобио Млечане, а савезници су се обавезали на то да ће у пролеће кренути са војском и флотом против Цариграда, те да ће тамо поставити на престо цара Филипа, сина Балдуина II, односно зета Карла I, чиме би се обновила латинска владавина (Јиричек 1922: 241, 242). Све поменуто

Dubrovnik are concerned Uroš I did not remain in traditional strides. Citizens of Dubrovnik complained that king wanted to occupy their city. They could have asked help only from Venice, which because of defense of its possessions in the East had been in the state of war with many countries in the 1260s. Here is important to mention the fact that the Venetians after the treaty of Nympheo in 1261 (year of the Byzantium restoration) lost its commercial dominance in the East to the merchants of Genoa and hence they paid more attention in their commercial activities to the countries in the Dubrovnik hinterland (Ћук 1986: 137). The final political action of Uroš I was the war against Dubrovnik in 1275 that ended only after intervention of the doge of Venice legation and that is certainly evidence for still existing traditional Venetian influence in Serbia. After the defeat in ‘the land called Gacko’ archbishop Danilo writes: ‘Father of this devout king Stefan went to certain land (called land of Hum) and there ended his life and his body was transferred with honors and laid to rest in the monastery built by his hands, in the home of Holy Trinity at the place called Sopoćani...’ (Данило II 1935: 18).

Contrary to sudden increase of the country material wealth, which encouraged increased belligerence of Serbian ruling class toward Byzantium, the reign of Dragutin (1276-1282) does not record any successes nor significant acts against Byzantium (Максимовић 1981: 437). That disharmony between the wishes and their fulfillment could certainly not result in good relations between Dragutin and his nobles especially after failure and great danger for the country because of incursion of Byzantium as far as Lipljan in an attempt to subdue Serbia probably in 1281/82 (Максимовић 1981: 437). King Stefan Dragutin continued to maintain good relations with Charles I of Anjou established already by king Uroš. Charles I by the agreement in Orvieto (3rd July 1281) won over the Venetians and they obliged to set in spring with army and fleet against Constantinople in order to put on the throne there emperor Philip, son of Baldwin II, i.e. son-in-law of Charles I and thus the Latin rule would be restored (Јиричек 1922: 241, 242). All mentioned above resembles the events from the time of Stefan the First-Crowned. Circumstances in Sicily and struggle between the

подсећа на догађаје из времена Стефана Првовенчаног. Прилике на Сицилији и борба арагонске династије са Анжујцима – тзв. Сицилијанско вечерње, пореметили су наведене планове. За осликавање прилика у време краља Драгутина односно пре Дежевског сабора је значајан навод К. Јиричека (1922: 241) по којем се „јако слабљење Угарске" опазило у Приморју, где су богата острва Брач и Хвар признала власт Млетака 1278. године, после чега Република „освоји гусарско гнездо Омиш (1281), али га опет мораде вратити крању".

Осим на нејасне политичке прилике пред крај Драгутинове владавине, поменути догађаји указују и на то да је његовом силаску са престола допринела настала атмосфера, чак и ако није била непосредан повод. Како пише архиепископ Данило II, Византинци су, желећи да потчине Србију и њеног владара, продрли све до Липљана: „У те дане видела се српска земља обузета у великој тесноти и умањена, јер држава грчкога цара сизаше до места званога Липљан, и овом је царству расла снага, тако да је хтела узети целу област отачаства овога христољубивога, па чак и њега самога да има као послушнога слугу" (Данило II 1935: 81). Непосредан повод за абдикацију био је Драгутинов тежак пад са коња под Јелечом почетком 1282. године (Петровић 2001: 444–446). Архиепископ Данило II (1935: 22) пише о том догађају:

„Бог јавља овако знамење овом благочастивом крању Стефану. Када је јездио неким послом с властелом својом под градом Јелечем (Рашка жупа), павши са коња сломи ногу своју. Пошто је била велика узбуна и велика жалост у његовом отачевству што је њихов господар тако рањен, плачући говораху: О моћни и славни и самодржавни господине наш, чувару и заступниче, шта ћемо радити ми слуге твоје, стадо твоје даровано ти Богом, јер ако ко од околних царева чује за такав твој изненадни пад, ми ћемо насилно потпасти под руку туђинаца, лишавајући се тебе, наш мили господине и чувару, славо наша и радости."

Овај догађај бележи и један анонимни писац, као и византијски историчар Пахимер, који га погрешно датује, односно везује за време владавине Уроша I (Динић 1955: 49). Aragon dynasty and the Angevins – so-called Sicilian Vespers, disrupted the mentioned plans. For illustration of circumstances in the time of king Dragutin, i.e. before the council at Deževo is significant excerpt from of K. Jiriček (Јиричек 1922: 241) according to which 'significant decline of Hungary' was conspicuous in the Adriatic where rich islands of Brač and Hvar recognized the authority of Venice in 1278 and after that the Republic 'conquered pirate's stronghold Omiš (1281) but had to give it back to the king'.

All mentioned events indicate except unclear political circumstances by the end of Dragutin's reign also that to his descending from the throne contributed the existing atmosphere even if it was not the direct cause. As archbishop Danilo II writes the Byzantines trying to subjugate Serbia and its ruler penetrated as far as Lipljan: 'In those days Serbian land was much reduced and squeezed as state of Greek emperor reached to the place called Lipljan and the power of that emperor was increasing, so he wanted to take all the fatherland of this Christ-loving one and even him also to be the obedient servant' (Данило II 1935: 81). The direct reason for abdication was Dragutin's heavy fall from the horse near Jeleč in the beginning of 1282 (Петровић 2001: 444–446). Danilo II writes about this event:

'God announced such omen to this devout king Stefan. When he was hurrying after some issue with his nobles below the town of Jeleč (Rascian župa) he fell from the horse and broke his leg. As there was great commotion and sorrow in his fatherland because their master was so wounded they were crying and said: Oh, powerful and glorious and independent master of ours, guardian and protector, what shall we your servants do, your flock bestowed by God, because if any of the neighboring rulers gets to hear about your sudden fall we shall be forcibly subjugated by the foreigner, leaving you our dear master and guardian, our glory and happiness.'

This event was recorded also by one anonymous writer and Byzantine historian Pachymeres who dated it incorrectly in the time of king Uroš I (Динић 1955: 49). Psychically and physically deeply moved because of the situation Dragutin in the mentioned atmosphere of discontent renounced the throne at the council at Deževo and his younger brother Milutin took

Психички и физички веома погођен оним што се догодило, Драгутин се на сабору у Дежеву, у поменутој атмосфери незадовољства, одрекао власти у корист млађег брата Милутина, који је преузео престо, коња и оружје, као симболе власти и краљевског достојанстава (Максимовић 1981: 438). Архиепископ Данило, који о том догађају говори веома завијено, пише:

„А овај благочестиви и христољубиви краљ Стефан овако је мислио у своме уму и говорио: 'Ево видим ваистину да је праведан Господ и да правду заволи. Сагреших Владико, очисти ме, и чинио сам безакоње, опрости ми. Јер прво не послушах заповести божанственога Ти писма, како рече у светом твоме еванђељу: 'Ко злостави оца или матер своју нека умре'. И опет: 'Поштуј родитеље равно са Богом'. Ове заповести преступивши ја јадни, погубих самог себе, подигавши руку на свога родитеља, (тако) да су ево моје ране по заслузи, и не само ово, но и горе од овога, што предвиђам, ускоро ме очекује јер ево грло моје, наслађујући се маловременом храном, загорчава ми се јер речи родитеља ми ускоро ће ме стићи...'" (Данило II 1935: 22, 23).

Није познато у чему се састојала „многа узбуна у отачаству", како наводи Данило, изазвана краљевом болешћу, као што се данас не може знати ни да ли је Милутин активно суделовао у њој, или је задовољно стајао по страни, пратећи повољан развој ситуације (Динић 1955: 50). Да Милутин није био присутан у време „узбуне", може се утврдити на основу Даниловог казивања:

„Када је тако говорио са великом скрушеношћу свога срца, одмах у тај час посла посланике своје ка своме најмлађем брату Милутину, говорећи му: 'Брзо дођи ка мени, јер имам велико тајно саветовање с тобом'. А он чувши за такву његову болест, брзо пође ка њему, и дошавши му у место звано Дежево, у области рашке жупе, и ту учини велико ридање и плач над својим братом. А рече му благочастиви и христољубиви краљ Стефан: 'Љубими мој брате, ево видиш, како учиних, тако ми се врати, да више нећу владати на овом престолу, који силом узех свом родитељу. А ако после овога останем на овом престолу краљујући, тело моје има да буде искушано од Господа љутим неисказаним казнама.

the throne, horse and weapons as symbols of authority and royal dignity (Максимовић 1981: 438). Archbishop Danilo who speaks about this event in a rather diplomatic way writes:

'And this devout and Christ-loving king Stefan thought in his mind and was saying: 'Here I see indeed that Lord is fair and that he likes the justice. I have sinned your Grace, forgive me and I did committed lawlessness, pardon me. As first I did not obeyed orders of our divine scripture as You said in your holy gospel: 'Who mistreat his father or mother let him die'. And again: 'Respect the parents as you respect the God'. As I disobeyed these commands, poor me I lost myself by attacking my parent, (so) my wounds are according to merit and not only this but even worse than this I foresee is expecting me because the food in my throat is becoming bitter as the words of my parent will soon reach me...' (Данило II 1935: 22, 23).

It is not known what was 'the great turmoil in the fatherland' as Danilo is saying to have resulted from the king's illness as we could not know today whether Milutin took active part in it or he was contented standing aside observing the favorable developments (Динић 1955: 50). It could be concluded that Milutin was not present in the time of 'turmoil' according to the words of Danilo:

'When he was saying that very sad in his heart he immediately sent emissaries to his youngest brother Milutin telling him: 'Come to me quickly as I have some very secret talks with you'. And he after hearing for such illness of his hurried to him and arrived at the place called Deževo, in the Raška župa and there he sobbed and wept bitterly for his brother. And devout and Christ-loving king Stefan said to him: 'My dearest brother, you see as I saw I shall reap and I will no longer rule on this throne, which I took by force from my parent. And if after all this I remain on the throne as king my body will be trialed by Lord by severe indescribable punishments. As all this will come over me because of the deeds I have done. And I think that I forever fell from the future empire (in heaven) because I wanted the transient glory... And you my dearest brother take my imperial crown and sit on the throne of your parent as God commanded and be king in your long life and defend your fatherland from the forces of those who are

Јер по делима мојим што учиних, све ово дођи ће на ме. Јер мислим како за навек отпадох од царства будућег (небеског), зажелевши пролазне славе ... А ти, драги мој љубљени брате, узми моју царску круну, и седи на престолу родитеља свога, јер Бог тако заповеда и у многолетном животу краљуј и брани отачаство своје од насиља оних, који војују против тебе ...' И после овога дарова му свој прес то (царски), и како треба прославише (изврши обред посвећења на краљевство) говорећи: 'Многа лета нека даде Бог благочастивому и христољубивому Стефану краљу Урошу' и све што је потребно иза овога. Даде му драгоцене дарове и злато и хаљине (златоткане) скупоцене царске, коња свога и оружје своје, које сам на себи, на своме телу ношаше ... Утврди га богоразумним речима, и тако се растаде са вазљубљеним братом својим, где му дарова краљевство у Расу, у месту званом Дежево" (Данило II 1935: 23, 24).

attacking you...' And after that he gave him his throne (imperial) and they celebrated as it was supposed (the ritual of consecration to the kingdom) saying: 'Let the God give many years to the devout and Christ-loving Stefan king Uroš' and everything needed after that. He gave him valuable gifts and gold and imperial luxurious dresses (woven with gold), his horse and his weapons, which he used to wear... Supported him with reasonable words and thus he parted from deeply loved brother of his and bestowed on him the kingdom in Ras at the place called Deževo' (Данило II 1935: 23, 24).

ПОГЛАВЉЕ VII

Са Милутиновим ступањем на престо почиње епоха значајних освајања византијских територија. За драстичан пад увоза Србије из Дубровника у односу на 1282. годину, када је, вероватно због свечаности ступања на престо краља Милутина, био већи него обично, Г. Чремошник (1925: 62, 65) „криви" почетак рата са Византијом 1283. године. Делимично се увоз може реконструисати на основу регистара „имбревијатура или нотуларија" који се налазе у серији *Diversa cancellariae* дубровачког архива, започетој 1282. године (Чремошник 1925: 62). Архиепископ Данило пише о рату:

„И после овога заповеди да се саберу сви његови војници, и када је ово било, и узевши молитву и благослов од свога архијереја светитеља ... и подигавши се са својом силом пође у државу области грчкога царства, у околне пределе, а то су ови, које ћу казати: прво узе оба Полога са њиховим градовима и са облашћу, и град главни Скопље, потом Овче поље и Злетово и Пијанац. Такве све земље узе у почетку свога доласка (на престо), и приложи их ка држави отачаства свога, и славу и богатство такве државе измени у богатство и славу своју, велможа и народа свога" (Данило II 1935: 82).

Љ. Максимовић (1981: 438) сматра да су сигурност и моћ коју је стекао након наведених успеха Милутину омогућиле да пренебрегне неке кључне одредбе Дежевског споразума. Упркос њиховој важности, те одредбе се не могу сасвим прецизно реконструисати, пошто у савременим изворима постоје разлике у њиховом навођењу. Јасне су само основе одлука које су донете у Дежеву. Како се чини, Драгутин је пристао на то да званично не носи титулу краља. На престолу је требало да доживотно остане краљ

CHAPTER VII

The epoch of significant conquests of the Byzantine territories started with Milutin ascending the throne. G. Čremošnik (Чремошник 1925: 62, 65) thinks that starting of war with Byzantium is to blame for drastic decline of import from Dubrovnik to Serbia in comparison with the year 1282 when probably because of celebrations when king Milutin ascended the throne it was even greater than usual. The import could partially be reconstructed on the basis of the registers of 'imbreviaturas or notularias' that are in the *Diversa Cancellaria* series in the Dubrovnik Archives beginning with the year 1282 (Чремошник 1925: 62). Archbishop Danilo writes about the war:

'And after that he ordered all his soldiers to get ready and when they did he took the prayer and blessing from his bishop saint... and taking all his power he departed to the areas of the Greek Empire, in the neighboring areas and I will mention all of them: first he occupied both Polog areas with their towns and regions and famous city of Skoplje, then Ovče Polje and Zletovo and Pijanac. All these lands he took at the beginning of his reign and added them to the state of his fathers and glory and riches of such state he transformed in riches and glory of his and his nobles and people' (Данило II 1935: 82).

Lj. Maksimović (Максимовић 1981: 438) thinks that confidence and power that he acquired after the mentioned successes made possible for Milutin to ignore certain crucial regulations from the Deževo treaty. Despite their importance these regulations could not be reconstructed absolutely precisely because there are differently quoted in the contemporary sources. Only the essential decrees accepted in Deževo are quite clear. As it seems Dragutin agreed not to hold official title of king. It was supposed that king Milutin should remain on

Милутин, кога би наследио један од Драгутинових синова, вероватно Владислав. Није сигурно да ли је нови краљ заиста преузео на себе спровођење тих обавеза. Значајан део целокупног споразума чинило је питање територија које су Драгутину остављене на уживање и управу. Архиепископ Данило II пише:

„А благочастиви и христољубиви краљ Стефан ... оставши славу земаљског царства и свој престо, и од тада сасвим не хтеде ништа од тих пролазних ствари, и уставши оде у област државе своје, у земљу звану Мачва, коју му је дао таст његов краљ угарски ... Овај благочастиви предржа земљу отачаства свога, доби многе крајеве угарске земље, а такође и од босанске земље ... Сви слушајући о превеликој милостињи његовој, не само из земље отачаства његова, но и од других околних народа и далеких крајева, сви иђаху ка њему у доброј нади, у славни његов двор у Срему, место звано Дебрц..." (Данило II 1935: 25, 34, 35).

У науци није спорна чињеница да је споразум садржао клаузулу по којој је посебна област остала под Драгутиновом влашћу. М. Динић (1978: 132, 133) наглашава да је, после Дежева, а пре него што је добио „сремску земљу", Драгутин задржао један део старе рашке земље, и то „не сасвим незнатне по пространству". Зна се да је још 11. јуна 1284. угарска краљица Јелисавета била „ducissa de Machow et de Bozna", тј. држала је области које ће касније добити Драгутин. Када су му уступљене, данас није познато. Поменути датум је „terminus post quem". Обично се, у недостатку других вести, претпоставља да је то било у другој половини 1284. године (Динић 1978: 132). Архиепископ Данило II (1935: 55) пише: „Два сина његина (Јеленина) беху у тим данима, крепка, силна и самодржавна краља у своме отачаству, у српској земљи, држећи многи страни народ, наиме благочастиви краљ Стефан звани Драгутин и брат његов краљ Стефан Урош звани Милутин". Сачувани су многобројни подаци о држави краља Драгутина. Његова област је све више попримала особине државе у савременом значењу речи. Основно језгро Драгутинове области сачињавале су земље које су биле у саставу српске средњовековне државе – Дабар, Моравица, и крајеви који се простиру северно од Западне Мораве,

the throne for life and then he would be succeeded by one of Dragutin's sons, probably Vladislav. It is not certain whether new king took carrying out these obligations on him. Important segment of the whole treaty was the question of territories, which had been left to Dragutin to use and rule. Archbishop Danilo II writes:

'And devout and Christ-loving king Stefan... abandoning the glory of earthly world and his throne and did not want anything of those ephemeral things and he left to his country to the land called Mačva that was given to him by his father-in-law, the king of Hungary...And he, the pious one, retained the lands of his fathers and got many parts of Hungarian land and also of Bosnian land... All who heard about the overwhelming charity of his not only from his fatherland but also from the neighboring people and distant lands all came to him with great hope to his famous court in Srem at the place called Debrc...' (Данило II 1935: 25, 34, 35).

The fact that treaty contained clause according to which distinct area remained under Dragutin's control is not contentious issue in the academic literature. M. Dinić (Динић 1978: 132, 133) emphasizes that after Deževo and before he got 'lands in Srem' Dragutin retained a part of old Raška lands and 'not quite insignificant in expanse'. It is also known that Hungarian queen Elisabeth was still on the 11th of June 1284 'ducissa de Machow et de Bozna', i.e. she held the lands, which would later be given to Dragutin. We do not know when these territories were given to him. The mentioned date is 'terminus post quem'. Usually, due to the absence of other records, it is assumed that it took place in the second half of 1284 (Динић 1978: 132). Archbishop Danilo II (1935: 55) writes: 'Two sons of hers (Helen/Jelena) were in those days strong, powerful and independent kings in their fatherland, in Serbian lands occupying also many foreign peoples, the devout king Stefan called Dragutin and his brother king Stefan Uroš called Milutin'. Many data are preserved about the state of king Dragutin. His territory was getting more and more characteristics of the state in the modern sense of the word. The core of Dragutin's territory included lands, which were parts of Serbian medieval state – Dabar, Moravica and areas to the north of Zapadna (Western) Morava including also Rudnik (Благојевић

укључујући и Рудник (Благојевић 2004: 159). По свему судећи, у његовој власти је било и средње Подриње, западно од крајева око Рудника и Ариља (Динић 1978: 53). Ти крајеви чинили су „државу" краља Драгутина, као што су Зета, Требиње и други крајеви сачињавали „државу" краљице Јелене. Када је угарски краљ Мачванску бановину са Београдом придодао Драгутиновој „држави", као и Соли и Усору у Босни, тада се она осетно увећала и попримила особине праве државе, а прикључивањем Браничева и Кучева још је више оснажена (Благојевић 2004: 159). Смрћу краља Драгутина 12. марта 1316. године (Бојовић 1999: 181, нап. 67) престала је да постоји његова велика област, па су и крајеви који су припадали Србији пре сабора у Дежеву поново дошли у оквире тадашње српске државе (Благојевић 2004: 159).

За проучавање српске средњовековне монетарне историје важно је навести изворе датоване у период око Дежевског сабора, значајне политичке прекретнице. Посебно је значајан први од два млетачка документа којим се забрањивао оптицај рашких динара („denarios regis Rassiae") на ужим и на ширим млетачким територијама, то јест на територијама свих приморских градова који су имали млетачку управу, осим Дубровника (Чремошник 1933: 40). Поменута забрана је датирана 3. маја 1282. године – у период непосредно после Дежевског сабора и абдикације краља Драгутина. То је време након силаска краља са власти, свакако не баш омиљеног код млетачких власти – због сродства са владарском породицом ривалске државе, од давнина супарнице Венеције у борби за превласт у приморским областима, и ступања на престо владара који није имао то сродство, а за кога се очекивало да ће, самим тим што није имао родбинске везе са угарском владарском породицом, вратити Србију на устаљене односе, успостављене у претходном периоду, подразумевајући и стари опрезан однос према Угарској, држави која је скоро кроз цео средњи век покушавала да наметне власт Србији. Поменули смо конкретне акције Млечана против Угарске у том периоду, као и Драгутинову неактивност према Византији. Чињеница да су Шубићи Брибирски, приморски банови, независно владали далматинским

2004: 159). Under his control was by all appearances also central Drina valley to the west of areas around Rudnik and Arilje (Динић 1978: 53). Those areas composed the 'state' of king Dragutin in a same way as Zeta, Trebinje and other areas were the 'state' of queen Helen. When Hungarian king added the banate of Mačva with Belgrade to the 'state' of Dragutin along with Soli and Usora in Bosnia it increased considerably and got the characteristics of the real state and after adding Braničevo and Kučevo it became even stronger (Благојевић 2004: 159). When king Dragutin died on the 12th of March 1316 (Бојовић 1999: 181, нап. 67) his vast territory ceased to exist, so the regions belonging to Serbia prior to the council at Deževo became again the parts of that time Serbian state (Благојевић 2004: 159).

It is important for the study of Serbian medieval monetary history to quote written sources dating from the period around the council at Deževo that was significant political turning point. Particularly important is the first of two Venetian documents that prohibited circulation of the Rascian dinars ('denarios regis Rassiae') within narrower and broader Venetian territories, i.e. within territories of all towns on the Adriatic coast that had been governed by the Venetians, except Dubrovnik (Чремошник 1933: 40). Mentioned prohibition dates from the 3rd of May 1282 – in the period immediately after the council at Deževo and abdication of king Dragutin. It was the time after descending from the throne of the king certainly not favored by the Venetian authorities because of the relations with ruling family of the rival state, which was adversary of Venice in battle for domination in the coastal region from ancient times. It also meant ascending to the throne of the ruler who was not related to Hungary and who was expected because he had no relations with Hungarian ruling family to return Serbia to habitual relations established in the previous period meaning also previous cautious attitude toward Hungary, the state trying to impose control over Serbia throughout almost entire medieval period. We mentioned concrete actions of the Venetians against Hungary in that period and Dragutin's inactivity towards Byzantium. The fact that Šubićs Bribirski, ruled independently in Dalmatian towns (except the Venetian Zadar) in

градовима (осим млетачког Задра) у периоду који се помиње – од 1270. до 1348. године, а у ствари били вазали угарског краља, није мењала суштину њиховог односа са Венецијом. Још од 1102. године је титулатура угарских краљева гласила „dei gratia rex Ungarie, Chroatie atque Dalmatie", да би 1138. године била проширена додавањем Раме: „dei gratia Hungarie, Dalmacie, Chroacie Rameque rex" (Живковић 2004: 153). Овде треба подсетити и на то да је 1202. године и Србија „унета" у угарску краљевску титулу (Ћирковић 1981: 268).

У поменутој забрани од 3. маја 1282. године млетачка влада наводи одређену врсту српског новца: „denarios regis Rassiae contrafactos nostris Venetis grossorum". То је врста матапанских динара са заставом „de bandera". Новац са овом представом се морао пресећи („incidere") да би био поништен као платежно средство и претворен у нековани племенити метал (Чремошник 1933: 40). Забрана млетачке владе је пооштрена 29. октобра исте године. Како наводи Г. Чремошник (1933: 42), српски динари се забрањују не само на млетачкој територији већ се млетачким конзулима у Апулији, Драчу и Котору даје налог „да узму под заклетву" трговце Млечане који живе и раде у њиховим градовима, али им се не забрањује да послују са српским динарима, већ само да их шаљу или доносе на територију Млетачке републике. Сматрамо да назив за српски новац дат у првој забрани – „denarios", за разлику од млетачких „grossi", говори о млетачком схватању и тежњи да њихов новац мора неминовно имати надређену позицију у односу на српски. Један млетачки грош је садржао 24 денара односно пиколија, тако да већ својим именом српски новац асоцира на део (фракцију) млетачког гроша. Забране српског динара „de bandera" се у литератури објашњавају тиме што је ова врста српских динара матапанског типа највише личила на млетачки матапански грош. Дакле, забрањена је врста са заставом „de bandera", а не врста са Часним крстом, или, како се наводи у литератури „патријаршијским крстом", која се, вероватно од 1220/21, ковала паралелно са новцем „de bandera". Историјски извори наводе врсту са Часним крстом као „denarii de cruce". Обе врсте динара матапанског типа се, како смо већ нагласили

the period we are talking about – from 1270 to 1348 and in fact as vassals of Hungarian king did not change the essence of their relations with Venice. The titulature of Hungarian kings was since the year 1102 as follows 'dei gratia rex Ungarie, Chroatie atque Dalmatie' and in 1138 was extended by adding Rama: 'dei gratia Hungarie, Dalmacie, Chroacie Rameque rex' (Живковић 2004: 153). We must remember here that Serbia had also been included in the Hungarian regal title in 1202 (Ћирковић 1981: 268).

In the mentioned prohibition act from 3rd of May 1282 the Venetian government quotes distinct type of Serbian money 'denarios regis Rassiae contrafactos nostris Venetis grossorum'. This is the type of matapan dinars with banner ('de bandera'). Coins with this representation should have been cut through ('incidere') in order to be annulled as means of payment and turned into non-struck precious metal (Чремошник 1933: 40). The prohibition of the Venetian government became stricter on the 29th of October of the same year. As G. Čremošnik says Serbian dinars were banned not only in the Venetian territory but Venetian consuls in Apulia, Durres and Kotor were ordered to 'swear in' Venetian merchants who live and do business in their towns that they would not send or bring Serbian dinars in the territory of Republic of Venice although they could use them in trade elsewhere. We think that term used for Serbian money in the first prohibition act 'denarios' in contrast to the Venetian 'grossi' speaks about Venetian concept and aspiration that their money must inevitably have superior position comparing to Serbian money. One Venetian grosso was worth 24 dinars i.e. piccoli, so already by its name Serbian money associates to just part (fraction) of the Venetian grosso. Prohibitions of Serbian dinar 'de bandera' are explained in literature by the fact that this type of Serbian dinars of matapan type was the most similar to the Venetian matapan grosso. So, the prohibited type was the one with banner ('de bandera') but not the type with Holy Cross or as it is mentioned in literature with 'Patriarchal cross' that probably had been minted synchronously with the coins 'de bandera' from 1220/21. Historical sources mention the type with Holy Cross as 'denarii de cruce'. Both types of matapan dinars as we emphasized earlier ceased to be minted

у тексту, највероватније престају ковати за време владавине краљева Радослава и Владислава, да би касније биле обновљене, у време Уроша I. Оне су ковane и у време његовог наследника – Драгутина, али и касније, у време краља Милутина, додуше са важном изменом – појавом круне на новцу који је намењен Западу и усмерен ка њему. При крају Милутинове владавине и после ње се кује само „denarius de cruce". Млетачким актима је, дакле, забрањена врста за коју смо раније рекли да је имала потпуно западну иконографију. Зашто је та врста, после вишедеценијског ковања у Србији, баш сада засметала Млечанима? Треба поменути и чињеницу да је после 1282. године ковница у Брскову радила за оба владара – и Драгутина и Милутина, вероватно на основу њиховог претходног споразума (Чремошник 1933: 74). Забрањује се, можемо рећи, прва кована врста српског новца, коју је дуждева канцеларија морала препознати као стари спомен-новац на политички савез са Србијом из прошлих судбоносних времена за обе државе, што је већ разматрано у тексту. Неки аутори наводе да је разлог био страх који је проузроковао већи квалитет српског динара у односу на млетачки грош, чиме се стварала могућност истискивања млетачког гроша из оптицаја. Други аутори су пак мишљења да је разлог за забрану управо супротан: српски динар је постајао све лакши и лошији, па је Венеција применила мере да заштити своје грађане. Против те теорије сведочи документ датиран 23. августа 1285. године, у коме се наводи да Дубровчанин Вита Будачић даје „из Млетака" писмени налог своме компањону у Дубровнику Врсајку Цревићу да преда Млечанину Карлу Квирину „marchas argenti fini vel denarios de Brescoa L" – што би значило „чисто нековано сребро" или „исту тежину српских динара" (Чремошник 1933: 44). Могућност избора, како наводи Г. Чремошник (1933: 45), без сумње указује на то да ће прималац српских динара добити најмање исту, ако не и већу, вредност од вредности коју би добио од чистог сребра. Наравно, мора се признати да првој теорији, по којој је српски динар био квалитетнији од млетачког, иде у прилог позната чињеница да је Млетачка република додавала 3,5% примеса бакра свом

in the time of reign of kings Radoslav and Vladislav but they were restored later in the time of Uroš I. They were minted also in the time of his heir – Dragutin and even later in the time of king Milutin but with considerable change – representation of crown on the coins intended for the West. By the end of Milutin's reign and afterwards only 'denarius de cruce' had been minted. So, the Venetian decrees banned the type for which we said earlier that it had entirely western iconography. Why after many decades of minting in Serbia just at that very moment that type bothered the Venetians? It should be also mentioned that mint in Brskovo worked after 1282 for both rulers – Dragutin and Milutin probably according to their previous agreement (Чремошник 1933: 74). We may say that first minted type of Serbian money had been banned and that money doge's office must have recognized as old memorial-coins commemorating political alliance with Serbia from the earlier crucial times for both states as we already discussed in the text. Some authors think that the reason was fear resulting from higher quality of Serbian dinar in comparison to the Venetian grosso, thus opening the possibility to push out Venetian grosso from circulation. Other authors however think that reason for prohibition was just the opposite: Serbian dinar became lighter and of lower quality, so Venice took measures to protect its citizens. Document bearing witness against that theory dates from the 23rd of August 1285 and in it was stated that citizen of Dubrovnik Vita Budačić is giving written order 'from Venice' to his partner in Dubrovnik Vrsajko Crević to give to the Venetian Carlo Quirino 'marchas argenti fini vel denarios de Brescoa L'- which means 'pure non-struck silver' or 'the same weight of Serbian dinars' (Чремошник 1933: 44). Possibility of choice indicates without doubt as G. Čremošnik says (Чремошник 1933: 44) that recipient of Serbian dinars would get at least identical if not greater value than the value of pure silver. Of course one must admit that in favor of first theory according to which Serbian dinar was of higher quality than the Venetian speaks well-known fact the Republic of St. Mark added 3.5% of copper to its money and that by all appearances business community of that time knew that with Serbian dinars they are getting pure silver.

новцу и да је, по свему судећи, пословни свет тога доба знао да се са српским динарима добија еквивалент чистог сребра.

Право објашњење за забрану баш одређене врсте, и то „de bandera", која је, после дужег ковања у Србији напрасно, баш тада, засметала Млечанима, могло би се наћи управо у томе што је новац са изразито западном иконографијом ковао искључиво Стефан Драгутин – Дежевским споразумом одређен да управља територијама које су гравитирале према Угарској и даље према Западу, будући да као угарски фаворит није био нимало близак Венецији. Поред поделе власти у раније јединственој држави, подељени су и приходи од ковања новца. Млечани нису ништа предузимали док је Драгутин био краљ јединствене српске државе, чекајући да он испуни савезничке обавезе према коалицији склопљеној у Орвијету 3. јула 1281. године, са циљем да успостави латинску власт у Цариграду, коју су, поред Француза односно Карла Анжујског, чинили и Млечани. Међутим, како краљ Драгутин није предузимао никакве акције против Византије, Венеција је након Дежевског сабора покренула мере против његовог новца, тј. против важног елемента његовог регалног права, чиме је настојала да подрије и дезавуише остатак Драгутиновог владарског интегритета. После Дежева је другу врсту новца – са Часним крстом, ковао нови краљ Урош II Милутин, који је, по споразуму, требало да влада јужним територијама према Византији или, како Аноним обавештава, „Рашком у ужем смислу". Он је био владар за кога се претпостављало да ће обновити односе са Млетачком републиком. Млечани су сматрали да ће се његовим доласком на власт обновити старо стање – приправности и неповерења Србије према Угарској, које је још појачано ривалитетом између браће, због спорног питања наслеђа престола после смрти краља Милутина. Међутим, постоје индиције да је у време самосталне владавине краља Драгутина (1276–1282) дошло до ковања новца који је био приметно тежи од матапанског тежинског стандарда и да је, вероватно, тиме подривао млетачки матапан – као угарски фаворит, што је утицало на Венецију да донесе поменуте забране.

Genuine explanation for the ban of just one distinct type, type 'de bandera', which after years of minting in Serbia suddenly just at that moment started to bother the Venetians could be found in the fact that money with pronounced western iconography was issued exclusively by Stefan Dragutin – determined by Deževo treaty to rule territories gravitating toward Hungary and further to the West and who as Hungarian favorite was not at all close to Venice. In addition to the division of authority in the hitherto united Serbian state the revenues of coinage had also been divided. The Venetians did not do anything while Dragutin was the king of united Serbian state waiting for him to fulfill obligations as ally to the coalition agreed in Orvieto on the 3rd of July 1281 with the intention to establish Latin rule in Constantinople. Coalition besides the French, i.e. Charles of Anjou also included the Venetians. But, as king Dragutin did not undertake any actions against Byzantium, Venice introduced after council at Deževo measures against his money, i.e. against an important element of his regal right thus trying to undermine and disavow the remains of Dragutin's ruling integrity. Other type of coins – with Holy Cross had been issued after Deževo by new king Uroš II Milutin who according to the agreement was supposed to rule south territories toward Byzantium, or as the Anonymous informs us 'Rascia proprie dicti'. He was the ruler for whom it had been assumed that he would restore relation with the Venetian Republic. The Venetians thought that his ascending to throne would restore previous state of affairs – alertness and suspicion of Serbia toward Hungary that had even increased by the rivalry between brothers because of controversial problem of inheritance of the throne after death of king Milutin. However, there are indications that in the time of independent rule of king Dragutin (1276-1282) the coins that were substantially heavier than matapan weight standard were issued and that it was probably his attempt to undermine Venetian matapan as Hungarian favorite and that prompted Venice to introduce above mentioned ban.

M. Dinić (Динић 1931: 436) says that Serbs called king Dragutin 'king of Srem' from 1284 to 1316 and that in contemporary foreign sources he had always been mentioned as 'king of Serbia'

М. Динић (1931: 436) наводи да су Срби од 1284. до 1316. године краља Драгутина називали „сремским краљем“, те да се он у савременим страним изворима увек помиње као „краљ Србије“ – „rex Serviae“. У свом опису из 1308. године, анонимни писац све српске земље назива „regnum Rasie“. Оне се, по њему, састоје из Рашке у ужем смислу – у којој влада Милутин, и Србије – Драгутинове области (Динић 1931: 436). Можемо закључити да се у време када су два господара владала српским земљама на Западу правила разлика између назива *Рашка* и *Србија*, пошто се осећала политичка потреба за разликовањем области српских краљева. Да подсетимо и на то да се назив *Рашка* у српским званичним документима користио само у првој половини XIII века – у облику „рашке земље“. То је чинио Стефан Првовенчани и његови синови – краљ Стефан Радослав, краљ Стефан Владислав, као и краљ Стефан I Урош, почетком своје владавине. После тога се термин „рашке земље“ изгубио из званичне употребе (Калић 2009: 133). Још у време Стефана Немање је назив *Рас*, који се до тада употребљавао за уже подручје око Петрове цркве, а потом преименован у „рашка жупа“ – са језгром око поменутог храма, Манастира Св. Ђорђа и територије према Голији, реци Људској, односно Рогатцу, добио ново значење. Од времена Стефана Немање је обухватао целу српску државу, подразумевајући приморске и континенталне делове земље. Тај нови смисао је посведочен податком који је настао у Котору јануара 1186. године, а у којем се помиње сатник Јура: „tempore domini nostri Nemanne, iupani Rasse“ (Новаковић 1912: 22, Калић 1989: 11). Назив *Србија* се, по мишљењу М. Динића (1931: 436, 437), употребљавао за Драгутинов део српских земаља, због тога што је он највећи део својих територија добио на управу као вазал угарских краљева, који су се од почетка XIII века стално називали „краљеви Србије“ – никада Рашке. Поменути аутор сматра да је област којом је владао краљ Драгутин била испод Саве и Дунава и да није прелазила границе северно од те реке (Динић 1935: 439–444). Драгутина су, вероватно, прво Угари, као најближи суседи, почели називати „rex Serviae“, па су од њих овај назив преузели и други народи на западу

– ‘rex Serviae’. The anonymous author in his description from 1308 indicates all Serbian lands as ‘regnum Rasie’. According to him it consists of Raška proprie dicti – where king Milutin is reigning and of Serbia – land of Dragutin (Динић 1931: 436). We may conclude that in the period when two rulers reigned in Serbian lands the distinction between name *Raška* and *Serbia* had been made in the West as there was political need to distinguish the regions of Serbian kings. We should remember that term *Raška* had been used in Serbian official documents only in the first half of the 13th century as – ‘lands of Raška’. It was in the time of Stefan the First-Crowned and his sons – king Stefan Radoslav and king Stefan Vladislav and in the beginning of the reign of king Stefan I Uroš. After that the term ‘lands of Raška’ disappeared from official use (Калић 2009: 133). Already in the time of Stefan Nemanja term *Ras*, which until then had been used for restricted area around the St. Peter’s church and then renamed *Raška župa* – with center around the mentioned church, monastery of St. George and territory towards Golija, Ljudska River, and Rogatec got the new meaning. From the time of Stefan Nemanja it included whole Serbian state, consisting also of coastal and continental parts. That new meaning is confirmed by the document originating from Kotor and dating from the January 1186 where certain captain Jura is mentioned: ‘tempore domini nostri Nemanne, iupani Rass’ (Новаковић 1912: 22, Калић 1989: 11). Term *Serbia* had been used according to M. Dinić (Динић1931: 436, 437) for Dragutin’s share of the Serbian lands because he got most of his territories to rule as vassal of Hungarian kings, who from the beginning of the 13th century called themselves ‘kings of Serbia’ – never of Raška. Mentioned author thinks that region ruled by king Dragutin was to the south of the rivers Sava and Danube and that it did not spread to the north of those rivers (Динић 1935: 439–444). It is probable that Dragutin had been first called ‘rex Serviae’ by Hungarians as his closest neighbors and then other peoples in the West just took the name from them (Динић 1931: 437). The distinction in use of term Serbia and Raška disappeared after the death of king Dragutin but still left some traces. Thus, for instance, it remained longer in use in the papal office: both Serbia and Raška were

(Динић 1931: 437). Разлика која је постојала у употреби имена Србија и Рашка изгубила се после смрти краља Драгутина, али је оставила извесног трага. Тако се, на пример, дуже задржала у папској канцеларији: и Србија и Рашка се упоредо помињу све до почетка XV века (Динић 1931: 437).

Наведено би могло да потврди исправност тезе о намени ковања две скоро идентичне врсте српског матапанског динара, које се разликују само по значајном детаљу на реверсној представи – предмету који светац и краљ држе. Динаре са двоструким или Часним крстом – „de la croce", после споразума у Дежеву је ковао владар који је управљао делом земље на југу, тј. „Рашком у ужем смислу" (по Анониму), док је динаре са заставом „de bandera" ковао владар који је управљао територијама на северу, називаним Србија. Ову констатацију подупиру и становишта Д. М. Меткалфа (1965: 204, 205), по којима је Драгутинов новац лоциран на северу, а „denarii de cruce" су бројнији у налазима на југу. Пре поделе у Дежеви је, наравно, обе ове врсте ковао владар јединствене српске државе, са прекидом, како смо нагласили, у време краљева Радослава и Владислава. Упоредно ковање поменуте две врсте новца је, по нашем мишљењу, представљало традиционални начин да држава путем новца – као пропагандног средства, званично подсети на добијање краљевске круне са Запада – исходишта легитимитета власти у односу на папску курију, и у исто време подсети на добијање црквене аутокефалности, која поштује надређеност Цариградске патријаршије, као и укључење српске државе и династије у византијску „породицу владара", чиме је остварена форма легитимитета српске државе према Истоку, односно Византији. Можда се поменуто може приписати потреби да се омогући олакшан продор државне монете за обављање послова на обе наведене стране, а можда би се могло објаснити и потребом за лакшим прихватањем дате двојности код домаће цркве и властеле. Истовремено потенцирање оба ова принципа легитимитета на којима се темељила краљевска власт је представљало парадигму државотворног устројства – структуре средњовековне српске државе.

mentioned side by side until the beginning of the 15th century (Динић 1931: 437).

All aforementioned could confirm the correctness of thesis about purpose of minting two almost identical types of Serbian matapan dinar that distinguish only according the significant detail on the reverse – the object, which saint and king are holding. Dinars with double or Holy Cross – 'de la croce', had been issued after the agreement at Deževo by ruler of the south part of the country, i.e. 'Raška proprie dicti' (according to Anonymous), while dinars with the banner 'de bandera' were issued by the ruler of territories in the north, called Serbia. This conclusion is supported also by standpoints of D. M. Metcalf (1965: 204, 205) according to which Dragutin's money is located in the north, while 'denarii de cruce' are more frequent in the south. Naturally, both types were issued before the division at Deževo by the ruler of united Serbian state with an interruption as we emphasized in the time of kings Radoslav and Vladislav. Parallel minting of mentioned two types of coins represented, in our opinion, traditional way for the state to officially remind, by using money as means of propaganda, of obtaining royal crown from the West – source of legitimacy of power in relation to papal curia and at the same time to remind of obtaining church autocephaly, which respects supremacy of the patriarchy in Constantinople. That also represented inclusion of Serbian state and dynasty in the Byzantine 'family of rulers' thus realizing form of legitimacy of Serbian state in relation to the East, i.e. Byzantium. Maybe, mentioned situation could be ascribed to the necessity of making easier penetration of state money for business activities with both mentioned sides and possibly it resulted from the need for easier accepting of given duality among the local church and nobles. Synchronized emphasizing of both these principles of legitimacy on which king's rule had been based, represented the paradigm of state organization – structure of medieval Serbian state.

Serbian coins from that period had been found in the territory of Srem – at few different sites on the left bank of the Sava River thus indicating its circulation also in the territory of Hungary and the relations between two riverbanks (Гај-Поповић 1979: 355). One dinar of matapan type

Српски новац из овог периода је нађен на територији Срема – са леве стране Саве, и то на неколико различитих локалитета, што указује на његов промет и на територији Угарске, као и везе између две обале (Гај-Поповић 1979: 355). Такође је документован налаз динара матапанског типа са заставом из Прхова (краља Драгутина?) и два динара из Сремске Митровице (Гај-Поповић 1979: 356). Објављен је и налаз динара типа „краљ са мачем" са локалитета Равње, на којем се јавља натпис СТЕФАН ЬКРЯЛЬ. По мишљењу С. Душанића (1960: 51–59), он вероватно припада Милутиновом ковању, мада је могуће да се ради о типу који је Милутин касније преузео од краља Драгутина. Ст. Станојевић (1930: 268) помиње српски новац откривен 1880. године у Банату, тадашњој Торонталској жупанији – у месту Немачки Чанад. У остави је, поред млетачког, било угарског новца и 51 примерак српског новца, и то, како наводи аутор: „3 комада новца краља Уроша I и 48 комада новца краља Драгутина". Овај налаз је, наводно, депонован у пештанском музеју. У литератури коју поменути аутор наводи (*Гласник Земаљскоī музеја* 9, 1897: 174) не могу се, нажалост, видети цртежи тог новца и установити о којим се врстама ради. Више података о остави наводи С. Димитријевић (1973: 94). У тексту о оставама српског средњовековног новца на северу од Дунава, он набраја и неке оставе пронађене на територији Мађарске и Румуније које су значајне за нашу тему. Остава из села Обад (25 км од Темишвара) садржи 12 српских динара – од којих 10 припада краљу Драгутину (?), и то 1 са заставом и 9 типа „краљ седи са мачем" са натписом MONETA REGIS STEFAN, а два цару Душану (Димитријевић 1973: 98, 99). Остава из Шевењхаз (Sövényház, између Сегедина и Чонграда) садржи 3 динара на којима се јавља застава. Они су опредељени као новац краља Драгутина (?) (Димитријевић 1973: 102, 103), али не постоје фотографије које би потврђивале ову атрибуцију. Димитријевић даје аналогију из каталога Ш. Љубића и назначен број цртежа (Tab. V, 15–18). Сви нацртани примерци у поменутом каталогу, сем можда бр. 15, чине динари са брадатим Св. Стефаном, што би значило да можда нису динари краља Драгутина, или пак нису сви. Старији примерци

with banner (of king Dragutin?) was also found in Prahovo and two dinars in Sremska Mitrovica (Гај-Поповић 1979: 356). Dinar of the type 'king with sword' with inscription СТЕФАН ЬКРЯЛЬ from the site Ravnje has also been published. S. Dušanić (Душанић 1960: 51–59) is of the opinion that it had been issued by Milutin although it is possible that it is the type, which Milutin later took over from king Dragutin. St. Stanojević (Станојевић 1930: 268) mentions Serbian coins discovered in 1889 in Banat in that time Torontál County – in the village called Nemački Čanad. Hoard contained besides Venetian money, also Hungarian coins and 51 pieces of Serbian coins including as author reports: '3 specimens of king Uroš I and 48 coins of king Dragutin'. That find had allegedly been deposited in the Budapest museum. In literature quoted by mentioned author (*Гласник Земаљскоī музеја* 9, 1897: 174) it is unfortunately impossible to see the drawings of that money and to decide of which type they were. More data about the hoard are reported by S. Dimitrijević (Димитријевић (1973: 94). In the text on hoards of Serbian medieval coins to the north of the Danube he also lists some hoards discovered in the territory of Hungary and Romania that are important for our subject. Hoard from the village Obad (25 kilometers from Timişoara) contains 12 Serbian dinars – 10 of which belong to king Dragutin (?), and 1 with banner and 9 of the type 'king sitting with sword' and with inscription MONETA REGIS STEFAN, and two were of tsar Dušan (Димитријевић 1973: 98, 99). Hoard from Sövényház (between Szeged and Csongrád) contains 3 dinars with banner. They were identified as coins of king Dragutin (?) (Димитријевић 1973: 102, 103), but there are no photographs to corroborate such attribution. Dimitrijević provides the analogy from catalogue of Š. Ljubić and denotes number of drawing (Tab. V, 15–18). All the drawn specimens in the catalogue except perhaps no. 15 are dinars with bearded St. Stephen indicating perhaps that they are not dinars of king Dragutin or at least not all of them. Older specimens (St. Stephen with beard) are perhaps the coins of Stefan the First-Crown. Hoard from Vaskóhsziklas (Bihar district at the bend of the Carpathians to the southwest of Romanian town Oradea) contains three dinars with banner, inscription VROSIVS REX S STEFAN

(Св. Стефан са брадом) можда су новац Стефана Првовенчаног. Остава из Вашкохсиклаша (Vaskóhsziklas, магистрат Бихар, на завијутку Карпата, југозападно од румунског града Орадеа) садржи три динара са заставом, натписом VROSIVS REX S STEFAN и брадатим Св. Стефаном (2–2,07 г и 1–2,17 г), 3 динара Уроша I само са голобрадим Св. Стефаном (2,10 г, 2,18 г, 2,25 г) и 1 динар са „обрнутим" натписом краља Драгутина (као из веронске оставе) STEFAN REX VROSIVS и голобрадим Св. Стефаном (2,15 г). С. Димитријевић (1973: 105) износи дилему по питању опредељења поменутог новца. Он није сигуран да ли је код новца са брадатим Св. Стефаном реч о Урошевом или Милутиновом ковању, док остала 4 примерка приписује Милутину, што је, по нашем мишљењу, погрешно. Остава из Амнаша у Трансилванији садржи 2 цела и 2 фрагментована српска динара. Поменути аутор (1973: 107) наводи да се на једном фрагментованом Драгутиновом примерку јавља застава, док за други није сигуран. Један цео динар је, по њему, Драгутинов новац са двоструким крстом (нема слике), док је други сигурно Милутинов – са крунисаним краљем, који седи и држи скиптар са љиљаном на врху и глоб са крстом и натписом MONETA REGIS VROSI.

Овде свакако треба навести и познату веронску оставу, пронађену 1929. године. Г. Чремошник (1933: 34) сматра да је треба датовати у 1285. годину, с тим што је, по њему, „terminus ante quem non" 1284. година. Ђ. Ђерола (Luschin-Ebengreuth 1957: 24) ову оставу датује у још ранији период – 1283. годину, а А. Лушин се слаже са његовим датовањем и сматра да он има добро образложење. Остава садржи 3.440 млетачких матапанских грошева и 36 српских динара типа матапан – са ликом гологлавог краља који прима заставу од Св. Стефана, као и један динар истог типа на чијем је реверсу приказан краљ са круном како прима двоструки крст. На 27 ових динара се налази натпис VROSIVS REX S. STEFAN и STEFAN REX VROSIVS, а на 10 – STEFAN REX S. STEFAN. Посебно би требало обратити пажњу на новац (сл. 43, 43а; 5.5) са натписом STEFAN REX VROSIVS (Димитријевић 2001: врста 6, 74).

and bearded St. Stephen (2-2.07 g and 1-2.17 g), 3 dinars of Uroš I but with beardless St. Stephen (2.10g, 2.18 g and 2.25 g) and 1 dinar with opposite inscription of king Dragutin (like from Verona hoard) STEFAN REX VROSIVS and beardless St. Stephen (2.15 g). S. Dimitrijević (Димитријевић 1973: 105) has a dilemma considering attribution of the mentioned coins. He is not certain whether coins with bearded St. Stephen belong to the coinage of Uroš or Milutin, while other 4 specimens he ascribes to Milutin which is in our opinion incorrect. Hoard from Amnaš in Transylvania contains 2 complete and 2 fragmented Serbian dinars. The mentioned author (Димитријевић 1973: 107) says that banner is depicted on one fragmented Dragutin's dinar, while he is not certain for the other. One complete dinar is according to him coin of Dragutin with double cross (there is no photo), while the other is certainly coin of king Milutin – with crowned king sitting and holding scepter with fleur-de-lis on top and globus cruciger and inscription MONETA REGIS VROSI.

We should certainly quote here the renowned Verona hoard discovered in 1929. G. Čremošnik (Чремошник 1933: 34) thinks that it should be dated to 1285 and according to him 'terminus ante quem non' is the year 1284. G. Gerola (Luschin-Ebengreuth 1957: 24) dates this hoard to even earlier period – the year 1283 and A. Luschin agrees with his dating and thinks his explanation viable. Hoard contains 3,440 Venetian matapan grossi and 36 Serbian dinars of matapan type – with image of bareheaded king receiving banner from St. Stephen, and one dinar of the same type but with representation on reverse of crowned king receiving double cross. On 27 of these dinars is the inscription VROSIVS REX S. STEFAN and STEFAN REX VROSIVS, and on 10 specimens is inscription STEFAN REX S. STEFAN. Special attention should be paid to the coins (Fig. 43, 43a; 5.5) with inscription STEFAN REX VROSIVS (Димитријевић 2001: type 6, 74).

Next to the figure of saint is the king's name – Uroš instead of the name Stephen, while next to the figure of king Uroš is the saint's name – Stephen. Three variants of mentioned type of dinars in the Verona hoard suggest the manufacture of identical number of dies, while making

Сл. 43, 43а / Fig. 43, 43a

Поред светитељевог лика се, уместо имена Стефан, налази краљево име – Урош, док се уз лик краља Уроша јавља светитељево име – Стефан. Постојање три варијанте поменуте врсте динара у веронској остави указује на израду исто толико калупа, што искључује постојање грешке или могућност забуне мајстора, а потврђује становиште да је у питању свесна намера (Чремошник 1933: 28). Ш. Љубић (1875: 52, XXV/6) тврди да постоји и четврта варијанта овог новца. Од свих познатих примерака наведене врсте динара ниједна нема S – ознаку за „sanctus", уз име STEFAN. При разматрању ове врсте треба узети у обзир брижљиву израду мноштва примерака осталих врста динара, код којих не недостаје S. Нарочито је карактеристичан један примерак дат у књизи Г. Чремошника (1933: 29, таб. I, бр. 11), код којег S није могло да стане уз сам светитељев лик, али га је мајстор ипак „угурао" између крста и светитељеве главе. На основу наведеног се, са великом дозом сигурности, може закључити да се код поменуте врсте не ради о случајној грешци непажљивог или неискусног мајстора, него о свесној намери. Поменуто указује на то да STEFAN у овом случају не означава име светитеља, него име краља. То би значило да се овде јављају имена два владара – Уроша и Стефана. У средњем веку је легенда почињала на десној страни (са становишта посматрача), на којој се налазио угледнији лик – светитељ и краљев патрон. По Г. Чремошнику (1933: 30), имена означавају два краља – савладара. Ову врсту новца са натписом STEFAN – REX – VROSIVS он

mistake or possible blunder of craftsman is out of question and supports the opinion that it was conscious intention (Чремошник 1933: 28). Š. Ljubić (1875: 52, XXV/6) claims that there is also the fourth variant of this money. Of all known specimens of mentioned dinar types not a single one has S – for 'sanctus' next to the name STEFAN. It should be taken into account when studying this type the meticulous execution of many specimens of other types of dinars where S is not missing. Particularly characteristic is one specimen in the book of G. Čremošnik (Чремошник 1933: 29, таб. I, бр. 11), where S could not fit next to the image of saint but artisan still 'squeezed' it between the cross and saint's head. It could be concluded against that background and with high level of probability that when mentioned type is concerned it was not the mistake of careless or inexperienced craftsman but deliberate intention. This indicates that STEFAN in this case is not the name of saint but the name of king. That means that there appear the names of two rulers – Uroš and Stefan. In the Middle Ages the legend started on the right side (of the viewer) and there was more respectable image – saint and king's patron. According to G. Čremošnik (Чремошник 1933: 30) the names denote two kings – co-rulers. He dates this type of money with inscription STEFAN – REX – VROSIVS to the year 1282. Mentioned author admits that 'only one element' speaks against his theory and that is nimbus around the head indicating that it is the saint, while name denotes the king. We think that given problem does not solve the mentioned opinion according to which 'in the Middle Ages

датује у 1282. годину. Поменути аутор признаје да против његове теорије указује „само један моменат", а то је нимбус око главе, што значи да је у питању светитељ, а име означава краља. Сматрамо да дати проблем не решава наведени став по којем у „средњем веку не бејаше главна ствар натпис на новцу, него ликови". У средњем веку је ковање новца представљало веома озбиљну делатност. Све је било важно – и представе на новцу и легенде. Аутор искључује могућност да поменути примерак није новац са краја владавине краља Уроша I и почетка владавине краља Драгутина, што објашњава чињеницом да је Уроша збацио његов син, јер је одбио да му преда део територије као савладару. Сматрамо да је управо тај догађај био повод за ковање ове врсте новца, а да је његово датовање у 1282. годину вероватно исправно, мада не и опредељење монетара, који је ковао поменути новац. Извесно је да Урош I не би, барем према ономе што знамо о његовом схватању краљевске власти, сину уступио део свог регалног права и ковао новац заједно са њим. Међутим, заборавља се податак архиепископа Данила II (1988: 59–60), који каже да је пад са коња и тешку повреду – као непосредан повод за абдикацију, Драгутин сматрао последицом тешког огрешења о оца: „Ове заповести преступивши ја јадни, погубих самога себе, подигавши руку на свога родитеља, (тако) да су ево моје ране по заслузи и не само ово, но и горе од овога, што предвиђам, ускоро ме очекује" (Данило II 1935: 23). Краљ Драгутин је, по свему судећи, био веома побожан човек, што се може закључити и из писања Данила II (1935: 25) о његовим великим подвизима у побожности. Тако је познато да се краљ Драгутин одлучно супротставио слављењу својих моштију: „...ако се јави каква благодет Божја на њему, да не износе тела његова од прашњаве земље". „Тако је и било", па он није канонизован (Данило II 1935: 41). Све поменуто говори у прилог тези о његовом осећају велике грешности и недостојности. Из наведеног се може извући следеће објашњење. У питању је Драгутинов новац, искован у периоду око Дежевског сабора, а име VROSIVS – поред светитељевог лика са нимбом, означава покојног краља, Уроша I. Драгутин се,

the main thing was not the inscription on coins but images'. Minting coins in the medieval period was very serious business. Everything was important – both representations and legends. Author rejects the possibility that mentioned specimen is not the coin from the end of reign of king Uroš I and beginning of reign of king Dragutin and explains that Uroš had been deposed by his son because he refused to give him certain territories to reign as co-ruler. We think that just that event was the motive for minting that type of money, that its dating to the year 1282 is probably correct but not the identification of ruler who minted mentioned money. It is certain that Uroš I would not renounce segment of his regal right and issue money together with Dragutin at least according what we know about his understanding of regal power. Nevertheless, it is overlooked that archbishop Danilo II (1988: 59–60) says that Dragutin understood his fall from the horse and heavy injury (as direct reason for abdication) as consequence of great offence he committed to his father: 'By violating these order, oh wretched me, I lost myself and raised the hand against my parent (so) my injuries are deserved and not only that but even worse is expecting me soon I suppose' (Данило II 1935: 23). By all appearances king Dragutin was very pious man as it could be concluded from the writings of Danilo II (1935: 25) about his great achievements in devotion. Thus it is known that king Dragutin resolutely opposed celebrating of his relics: '...if any Divine Grace appears on me do not take out my body from the dusty earth'. 'So it happened' and he was not canonized (Данило II 1935: 41). All mentioned above speaks in favor of the thesis that he had felt to be great sinner and unworthy. From the said above the following explanation could be assumed. It is money of Dragutin minted in the period around the council at Deževo and name VROSIVS next to the portrait of saint with nimbus represents the deceased king Uroš I. According to our opinion Dragutin tried in that way to repay his father showing him honor and suggesting his sanctity thus trying to free himself from pangs of conscience because of his great violence – overthrowing his father as archbishop Danilo II writes (Динић 1955: 50). It seems that Dragutin, depicting portrait of his father with nimbus in a place where protomartyr

према нашем мишљењу, на тај начин покушао одужити оцу, указујући му почаст и сугеришући његову светост, чиме је покушао да се ослободи гриже савести због тешког огрешења – збацивања оца са власти, како то наводи архиепископ Данило II (Динић 1955: 50). Стављајући лик свога оца са нимбом на место где је требало да буде приказан Св. Стефан првомученик, Драгутин је, по свему судећи, желео да укаже на његову светост и мученичку судбину. Такав примерак динара је пронађен и у поменутој остави Вашкохсиклаш (Vaskóhsziklasi) (Румунија). На неким мађарским картама је овај топоним наведен као *Voscau* (Димитријевић 1973: 104, 105).

Сматрамо да поменути начин одавања поште покојном оцу – краљу Урошу I, путем издавања посебне врсте матапанског динара, без S у натпису – на месту означавања Св. Стефана, представља обнављање старе традиције, још из времена Стефана Првовенчаног, када је он, недуго после крунисања 1217. године, ковао, по свему судећи, посебну врсту матапанског динара „de bandera" са натписом STEFAN REX STEFAN, без S (сл. 44, 44a; 1.2) у част своме оцу Стефану Немањи, у помен на десетогодишњицу преноса моштију Св. Симеона из Хиландара у манастир Студеницу почетком 1207. године, као и његово канонизовање у фебруару исте године. То је, можда, прва емисија новца новостворене српске краљевине. На поменутом новцу Стефана Првовенчаног су оба владара приказана са брадом, од којих десни, који је по нашем мишљењу Немања – Св. Симеон, има нимб око главе и карактеристичне веће, наглашеније уши од уобичајених на ликовима Св. Стефана на матапанском новцу, у облику тракастих дршки праисторијских посуда. Можда се овим елементом симболике асоцира да је Св. Симеон чуо молитве Стефана Првовенчаног и Саве и услишио их. Брада на представама владара иде у прилог раној фази ковања српског матапанског динара, док одсуство елеганције слова, као на примерку са сл. 3, 3 (1.4), указују на то да ова врста новца вероватно није кована у официјелној венецијанској ковници, али је, можда, ипак продукт млетачких мајстора, гравера калупа. На ковање ове врсте новца у раној фази ковања матапанских динара, указује и

St. Stephen should have been depicted, wanted to point out his sanctity and martyrdom. Such type of dinar has been found in the above mentioned Vaskóhsziklasi hoard in Romania. This toponym is quoted in some Hungarian maps as *Voscau* (Димитријевић 1973: 104, 105).

We think that mentioned way of paying respect to the late father – king Uroš I by issuing special type of matapan dinar without S in inscription where St. Stephen was depicted is the restoration of old tradition, already from the time of Stefan the Fist-Crowned. He soon after coronation in 1217 minted, by all appearances, distinct type of matapan dinar 'de bandera' with inscription STEFAN REX STEFAN, without S (Fig. 44, 44a; 1.2) in honor of his father Stefan Nemanja and to commemorate ten years of transferring the relics of St. Simeon from Hilandar to Studenica in the beginning of 1207 as well as his canonization in the February of the same year. It is perhaps first emission of coins of newly-established Serbian kingdom. On the mentioned coins of Stefan the First-Crowned both rulers are depicted with beards and the right one who is in our opinion Nemanja – St. Simeon has nimbus around his head and characteristic larger and more pronounced ears (like strap handles on prehistoric vessels) than it was usual for image of St. Stephen on matapan coins. Perhaps this element symbolizes that St. Simeon heard the prayers of Stefan the First-Crowned and Sava and granted their wishes. The beard on the faces of rulers speaks in favor of the early phase of minting Serbian matapan dinar, while lack of elegance of the letters like on specimen in Fig. 3, 3 (1.4) indicates that this type of coins had not been minted in official Venetian mint but it was perhaps still the produce of the Venetian craftsmen – die-cutters. Minting this type of coins in the early phase of issuing matapan dinars is suggested also by threadbareness due to extended circulation as we could notice on specimens from Museum of Vojvodina as well as on specimens from the catalog of Š. Ljubić (1875: Tab.V/17) and S. Dimitrijević (Димитријевић 2001: 7/ 22, 29). Replacing cross on the banner with four-petal rose probably resulted from an attempt to mitigate or avoid western-catholic connotation of the first 'de bandera' matapan dinar that would have been inappropriate on the memorial coin

њихова излизаност од дугог оптицаја, што се може видети и на примерцима из Музеја Војводине, као и примерцима из каталога Ш. Љубића (1875: Tab.V/17), и С. Димитријевића (2001: 7/ 22, 29). Заменом крста на застави, ружицом са четири латице, вероватно се желело ублажити или избећи западно-католичка конотација правог "de bandera" матапанског динара, која би била непримерена на спомен новцу кованом да обележи деценију од преноса моштију Св. Симеона из Хиландара у манастир Студеницу. Овде треба подсетити на Занетијев податак, раније наведен, да су венецијански мајстори пристигли у Србију већ почетком XIII века са Аном Дандоло. Могуће да су међу њима били и златари, тј. људи вични изради калупа и ковању новца, који су били у стању да произведу овај, по свему судећи, не стандардни новац, који можда није искован у венецијанској државној ковници. Евидентни су тежи

issued to commemorate the decade after transferring the relics of St. Simeon from Hilandar to the Studenica monastery. We must remember here the information by Zanetti, mentioned earlier, that Venetian craftsmen arrived in Serbia already in the beginning of the 13th century with Anna Dandolo. It is possible that among them were also goldsmiths, i.e. artisans skilled in making dies and striking coins, capable of producing this by all appearances non-standard money, which as it seems had not been minted in the Venetian state mint. There are registered heavier specimens of the kind – over 2 g as well as much lighter ones from the mentioned catalogues – around 1.40 g but they are damaged either by perforation or cutting around hence their weights are of no use for drawing conclusions. Specimens weighing 1.70 g – 1.90 g (Димитријевић 2001: 7/23, 27) where the king is depicted without beard probably date from the later period, possibly from the time of king Dušan.

Сл. 44, 44a / Fig. 44, 44a

примерци ове врсте – преко 2 г, као и много лакши из наведених каталога – око 1,40 г, али су они оштећени, било да су перфорирани или опсечени, тако да су њихове тежине неупотребљиве за формирање закључака. Примерци са тежинама 1,70 г – 1,90 г (Димитријевић 2001: 7/23, 27), на којима је краљ приказан без браде, вероватно припадају каснијем периоду.

Требало би поменути још једну веома ретку врсту динара матапанског типа „de bandera", која би се на први поглед могла датовати у време Дежевског споразума, и то као

It is worth mentioning yet another very rare type of matapan dinars 'de bandera' that could be dated at first site in the time of Deževo treaty as 'special' memorial, joined money emission of kings Dragutin and Milutin. On the reverse of that dinar was distinct inscription STEFAN RVX STEFAN and the banner with four-foiled rosette instead of cross (Fig. 45, 45a; 6.12). M. Maksić (Максић 1985: 67) claims that any idea of mistake of die-maker – engraver who made dies for the coins of king Dragutin. Only few specimens of those coins have been found so far and they all come from different dies. K. Hristova

„специјална", споменичка, заједничка емисија новца краљева Драгутина и Милутина. На реверсу тог динара се јавља специфичан натпис: STEFAN RVX STEFAN и застава са четворолисном розетом уместо крста (сл. 45, 45а; 6.12). М. Максић (1985: 67) тврди да се мора искључити свака помисао о грешци калупара – који је резао калупе за новац краља Драгутина. До сада је пронађено свега неколико примерака тог новца; сви они потичу од различитих калупа. К. Христовска (1996: 140 нап. 4) наводи да је публиковано 7 примерака ове ретке врсте, различито интерпретираних. Она сматра да су два примерка која наводи М. Максић – због њихове очигледне сличности, у ствари део оставе Тишевица (Бугарска), која је бројала преко 1.000 комада и чији се један део чува у Националном историјском музеју у Софији, а други у Регионалном музеју Враца (Иванишевић 2001: 323). Појаву имена STEFAN без S у делу реверсног натписа на српском матапанском динару, на којем се по правилу наводи Св. Стефан, М. Максић (1985: 67) објашњава као последицу велике побожности краља Драгутина, који име свеца заштитника није смео да стави на овакву врсту новца, у почетку узиману грешком, због натписа, као оригинални млетачки грош, иако много лошијег квалитета. Тиме је, наводно, Драгутин хтео да поправи свој материјални положај. По поменутом аутору (Максић 1985: 66), почетак ковања српских динара са натписом RVX, који је налик на млетачко DVX, довео је и до млетачке интервенције против српског динара 1282. године.

На први поглед се чини да наведена врста новца представља заједничко ковање краљева Стефана Драгутина и Стефана Уроша II Милутина, те да је емитована као споменновац на споразум у Дежеви. Хибридна титула RVX би могла бити симболички израз тог споразума на новцу који приказује његову суштину, тј. пренос власти са задржавањем одређених ингеренција: Драгутинова титула краља REX симболички је снижена у – RVX, између REX и DVX. У питању је симболика која указује на промену статуса бившег краља: он добија титулу нижег ранга од титуле REX, а вишег од старе титуле великог жупана DVX. Поновљено име STEFAN

(Христова (1996: 140 нап. 4) reports that 7 specimens of this rare type have been published and variously explained. She thinks that two specimens mentioned by M. Maksić because of their conspicuous similarity are in fact portion of the Tiševica hoard (Bulgaria), which contained over 1,000 specimens and one part of which is housed in the National Historical Museum in Sofia and the other in the Regional Museum Vratsa (Иванишевић 2001: 323). The appearance of name STEFAN without S in the reverse legend on Serbian matapan dinar where was usually depicted St. Stephen M. Maksić (Максић 1985: 67) explains as consequence of great piety of king Dragutin who did not dare to place the name of patron saint on this type of coins taken at the beginning by mistake (because of inscription) as original Venetian grosso although of much lower quality. Allegedly by doing so Dragutin wanted to improve his material position. According to the mentioned author (Максић 1985: 66) beginning of issuing Serbian dinars with inscription RVX, which resembles Venetian DVX prompted Venetian intervention against Serbian dinar in 1282.

It seems at first sight that mentioned type of money is joined issue of kings Stefan Dragutin and Stefan Uroš II Milutin and that it was issued as memorial money commemorating treaty of Deževo. The hybrid title RVX could have been symbolic illustration of that treaty on the coin that depicts its essence, i.e. transfer of authority with maintaining certain rights: Dragutin's title of king REX was symbolically lowered in – RVX, something between REX and DVX. It is the symbolism, which indicates change of status of previous king: he got the title of lower rank than title REX but higher than title of grand župan DVX. Repeated name STEFAN in the reverse inscription of this coin type could denote both brothers who are crowned – Stefanos, who take part and collaborate in the transfer of authority.

The mentioned type of coins was certainly not crucial for changing attitude of the Venetian authorities toward Serbian dinar although perhaps it had drawn attention to such possibility. We think that intervention of the Venetian authorities against the Serbian dinar had been influenced more by political and less by economic reasons already mentioned in the text.

Сл. 45, 45а / Fig. 45, 45a

на реверсном натпису ове врсте новца би могло да означава оба брата, крунисана – Stefanos, који учествују и сарађују у преносу власти.

Поменута врста новца свакако није била пресудна за промену односа млетачких власти према српском динару, мада је, можда, скренула пажњу на ту потребу. Сматрамо да су на интервенцију млетачких власти према српском динару утицали више политички, а мање економски разлози, већ наведени у тексту.

Када се боље размотри поменута врста новца, може се констатовати да само постојање нимба око главе краља Стефана Драгутина, који стоји, по нашем мишљењу, на десној страни, где је обично представљен Св. Стефан, иде у прилог каснијем датовању. Нимб упућује на то да је овај новац кован после смрти краља Стефана Драгутина – у пролеће 1316. године, истичући и симболишући светост умрлог краља, како је већ наглашено код Драгутиновог новца у част краља Уроша I (сл. 43, 43а; 5.5), а титула RVX би могла да асоцира на поновно уједињење државе. Мања је вероватноћа да је тај новац ковао Драгутинов син Владислав II – у спомен на оца, после смрти краља Милутина 1321. године, односно у време борби за наслеђе престола. На касније датовање овог новца – око 1316. године, могла би указивати и њихова тежина – 1,45 г и 1,50 г (Максић 1985: 66), која је далеко од старог матапанског стандарда.

When we analyze thoroughly mentioned type of money it could be concluded that very existence of nimbus around the head of king Stefan Dragutin standing in our opinion on the right where is usually depicted St. Stephen speaks in favor of later dating. Nimbus suggests that this money was issued after the death of king Stefan Dragutin – in spring of 1316 emphasizing and symbolizing sanctity of dead king as it had been emphasized on Dragutin's coins in honor of king Uroš I (Fig. 43, 43a: 5.5), while title RVX might associate to the reuniting of state. It is less probable that this money had been issued by Dragutin's son Vladislav II – in memory of his father and after death of king Milutin in 1321 during struggle for the throne. Later dating of these coins – around the year 1316, could be suggested by their weight – 1.45 g and 1.50 g (Максић 1985: 66), that is far from the old matapan standard.

ПОГЛАВЉЕ VIII

На основу раније наведеног се може закључити да српски новац из веронске оставе припада краљевима Урошу I и, вероватно, Драгутину, а да је само један примерак (Чремошник 1933: Таб. 1, 11) – онај са високом „анжујском“ круном, двоструким крстом и натписом VROSI REX S-STEFAN на реверсу, новац краља Милутина (сл. 46, 46а; 6.3).

CHAPTER VIII

It could be concluded on the basis of earlier mentioned facts that Serbia money from the Verona hoard was money of king Uroš I and probably king Dragutin and only one specimen (Чремошник 1933: Таб. 1, 11) – that with tall 'Angevin' crown, double cross and legend on the reverse VROSI REX S-STEFAN is the coin of king Milutin (Fig. 46, 46a; 6.3)

Сл. 46, 46а / Fig. 46, 46а

Веронска остава је доказ за то да се круна почела редовније приказивати на Милутиновом новцу намењеном за оптицај према Западу већ од првих његових емисија, и то због истицања његове титуле у ситуацији у којој егзистирају два владара и кују свој новац у „подељеној“ држави. Сходно томе, сматрамо да она представља елемент разликовања Милутинових емисија од емисија његовог оца – Уроша I. После Дежевског споразума, Драгутин није службено носио титулу краља, мада му страни и домаћи неслужбени извори дају ту титулу (Динић 1955: 55). Судећи

The Verona hoard is confirmation that crown started to be more regularly represented on Milutin's money intended for circulation in the West already from his first emissions and because of emphasizing his title in a situation where there are two rulers issuing money in the 'divided' state. We think, in accordance with that, that crown was the element of distinction between emissions of Milutin and those of his father – Uroš I. After council at Deževo Dragutin did not officially have the title of king although foreign and local unofficial sources use that title (Динић 1955: 55). Judging by the type

по типу „краљ са мачем на крилу“ („de la maca“) и натпису STEFAN REX на реверсу (сл. 47, 47а; 5.7), на новцу кованом и после Дежеве он ипак носи равну отворену круну, украшену перлама. Овде се мора истаћи утисак да је равна круна са Драгутиновог новца веома сведена, као да је у питању капа. За разлику од ње, круна на Милутиновом новцу (сл. 49, 49а; 6.1) много је упадљивија: реч је о правој круни у облику „акантусовог лишћа“ – како наводи С. Душанић (1960: 52). Поменути карактеристичан раван тип „круне“ (Ljubić 1875: T. III 15–18) може се видети и на новцу из крагујевачке оставе (сл. 48, 48а; 5.8) (Димитријевић 1977: 128, Т. III / 15, 16). Он представља један од могућих елемената у опредељивању новца као Драгутиновог ковања, из периода после Дежевског споразума 1282. године. Поменута сведеност најважније владарске регалије је у складу са његовим потписом на *Бањској повељи* (1313–1316): „прежде бивши краљ“.

'king with sword on the lap' ('de la maca') and inscription STEFAN REX on the reverse (Fig. 47, 47a; 5.7), he still wears flat open crown decorated with pearls on the coins minted also after Deževo. We must emphasize the impression that flat crown from Dragutin's coins is very modest and looking almost looking like a cap. The crown on Milutin's coins (Fig. 49, 49a; 6.1) in contrast to that is much more conspicuous: it is genuine crown shaped as 'acanthus leaves' – as stated by S. Dušanić (Душанић 1960: 52). Mentioned flat type of 'crown' (Ljubić 1875: T. III 15–18) could be also seen on the coins from the Kragujevac hoard (Fig. 48, 48a; 5.8) (Димитријевић 1977: 128, Т. III / 15, 16). It is one of the possible elements for distinguishing money as coinage of Dragutin from the period after Deževo treaty in 1282. Mentioned modesty of the most important regal attribute is in accordance with his signature on the *Banjska Charter* (1313-1316): 'previous ex king'.

Сл. 47, 47а / Fig. 47, 47a

Сл. 48, 48а / Fig. 48, 48a

Сл. 49, 49а / Fig. 49, 49a

На поменутој Драгутиновој врсти „краљ са мачем на крилу“, са равном круном (сл. 47, 47а; 5.7), као и на Милутиновом новцу истог типа (сл. 49, 49а; 6.1) може се уочити још елемената симболике, који указују на абдикацију једног владара и уздизање на трон другог. Краљ на поменутој врсти (сл. 47, 47а; 5.7) има спуштене крајеве усана – у гримаси туге, због губитка Божје милости (*Dea gratia*) и страха од Божје казне због огрешења према оцу – у складу са краљевим речима које наводи Данило II (1935: 23, 24): „Мислим како занавек отпадох од Царства небеског“. Христ има израз неумољивости, приказан устима у облику хоризонталне цртице. На Милутиновом новцу истог типа, са круном у облику „акантусовог лишћа“ (сл. 49, 49а; 6.1), Христ и владар имају израз среће и задовољства. Христу су уста отворена у смех, а краљу су затворена и извијена у осмех, могуће као израз пригушене радости због уздизања на трон, под сенком братовљевог несрећног случаја.

On the mentioned Dragutin's coin type 'king with sword on the lap' with flat crown (Fig. 47, 47a; 5.7), as well as on the Milutin's coins of the same type (Fig. 49, 49a; 6.1) could be noticed more symbolic elements indicating abdication of one ruler and ascending to the throne of the other. King on the mentioned type (Fig. 47, 47a; 5.7) has lips dropping at the ends – in a grimace of sadness because of losing God's grace (*Dea gratia*) and fear from God's punishment because of offence to his father – and in accord with king's words quoted by Danilo II (1935: 23, 24): 'I think that I will be deprived forever of the kingdom of Heaven'. Christ has the expression of mercilessness depicted by lips shaped as horizontal line. On the Milutin's coins of the same type with crown shaped as 'acanthus leaves' (Fig. 49, 49a; 6.1), Christ and ruler have expression of happiness and pleasure. Mouth of Christ is open in a smile, while lips of the king are closed but curved into a smile, possibly as expression of muffled joy because of ascending to the throne under the cloud of brother's misfortune.

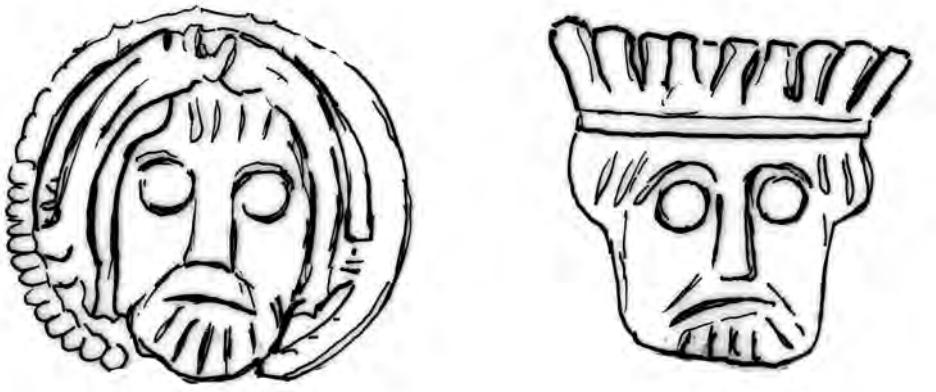

Сл. 47, 47а Цртеж 2 / Fig. 47, 47a Drawing 2

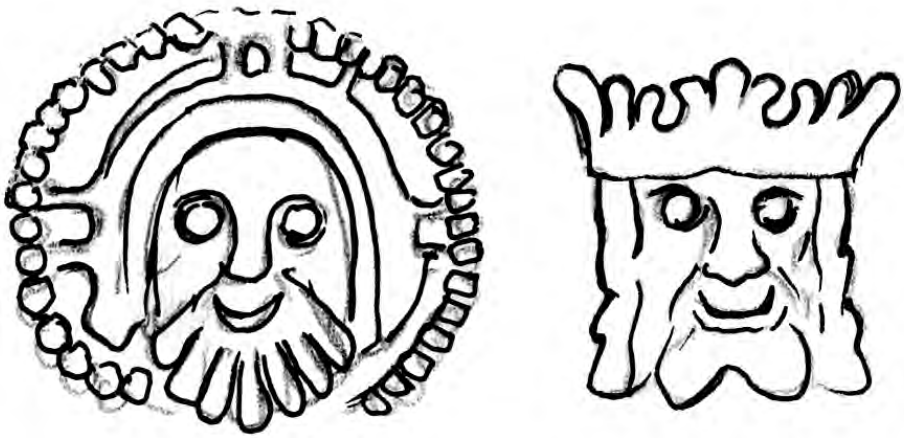

Сл. 49, 49а Цртеж 3 / Fig. 49, 49a Drawing 3

Сл. 50, 50а / Fig. 50, 50a

Евидентни су и примерци поменуте врсте са отвореним устима краља и гримасом смеха (сл. 50, 50а; 5.3; цртеж 4).

Примерци ове врсте новца имају изражену разлику у тежини, која досеже и до 0,70 г, што наводи на закључак да највероватније не потичу из истог времена и да је ова врста новца „преживела“ прилагођавање актуелнијим и популарнијим тежинским стандардима, до чега је дошло баш у време које помињу С. Душанић и Г. Орлов у своме тексту. Вероватно се тај новац ковао у дужем временском периоду, можда и као „традиционални“ крунидбени новац више генерација владара, на шта можда указује и натпис на реверсу СТЕФАН КРАЛЬ (крунисани краљ). Примерак Фрајове збирке из Градског музеја у Сомбору (сл. 50, 50а; 5.3) тежи 2,4968 г. Добро је гравиран калуп и новчић је добро откован, тако да се јасно могу видети краљев смех отворених уста (цртеж 4), за разлику од при-

Цртеж 4 / Drawing 4

There were also recorded specimens of mentioned type but with open mouth of the king and laughing grimace (Fig. 50, 50a; drawing 4).

Specimens of this type of coins reveal prominent difference in weight, which could be as much as 0.70 g suggesting conclusion that they do not date from the same period and that this type of money ‘experienced’ adaptation to more

мерка са сл. 49 и 49а (6.1; цртеж 3). Поменутој варијанти, са краљем који се смеје отворених уста, припада и новчић из каталога С. Димитријевића (2001: 38/47), чија тежина износи 2,20 г. Примерак можда припада ранијој Драгутиновој врсти – „denarii de macia", које Марија де Шор, сестра краљице Јелене Анжујске, помиње у свом писму од 27. фебруара 1281. године (Чремошник 1932: 44, нап. 32).

С. Душанић и Г. Орлов (1960: 57) предлажу датовање поменуте Драгутинове врсте новца (сл. 47, 47а; 5.7) из сентандрејске оставе од 1291. до 1316. године, с тим што се наглашава да је, због навода у изворима из 1309. и 1313. године, „знатно" вероватније да овај новац потиче из XIV века. Тежина примерака поменуте врсте из нпр. каталога С. Димитријевића (2001: 58–60) – од 1,70 г до 1,92 г, ишла би у прилог њиховом датовању, али смо показали да постоје и тежи примерци – са краљем који се смеје отворених уста, који знатно надмашују и „матапански стандард". Вероватно је, као што смо поменули, ова врста кована у дужем временском периоду и можда је обновљена после прекида ковања, са променама код представа и у тежини, након окончања грађанског рата у Србији (како је датују С. Душанић и Г. Орлов), са поновним истицањем хијерархијског односа међу браћом одређеном у Дежеву.

На новцу кованом пре Дежева Драгутин носи „праву" круну. Пример за ову тврдњу је врста из каталога С. Димитријевића (2001: 31, 32, врста 11) и В. Иванишевића (2001: таб. I, 2.3), на којој крунисани краљ седи на престолу без наслона и у десници држи скиптар са крином на врху, а у левој глоб са двоструким крстом. Натпис на реверсу је STEFAN REX (сл. 51, 51а; 5.4).

То је карактеристичан „француско – анжујски" тип круне, који се касније, што је већ истакнуто, јављао и на Милутиновом новцу матапанског типа (примерак из веронске оставе), као и на његовом ковању (Димитријевић 2001: 51, врста 24; Иванишевић 2001: таб. I, врста 3.3) (сл. 52, 52а; 6.4), идентичном са поменутим, ранијим Драгутиновим новцем. Овде би требало навести и све остале врсте новца краља Милутина са анжујским обележјима – високом круном и љиљаном: врсте 3.4; 3.5; 3.6; 3.10 (Иванишевић 2001:

actual and more popular weight standards that happened just in the time mentioned by S. Dušanić and G. Orlov in their text. That money had probably been minted during rather long period of time, perhaps as 'traditional' coronation money of many generations of rulers as it is perhaps indicated by reverse inscription СТЕФАН КРАЛЬ (crowned king). Weight of the specimen from Fray's Collection in the City Museum in Sombor (Fig. 50, 50a) is 2.4968 g. The die is well cut and coin is well struck, so the king's smile with open mouth could be clearly visible (drawing 4) in contrast to specimen in Fig. 49 and 49a (6.1; drawing 3). Also to the mentioned variant, which depicts king laughing with open mouth, could be ascribed the coin weighing 2.20 g from the catalogue of S. Dimitrijević (Димитријевић 2001: 38/47). Specimen perhaps belongs to the earlier Dragutin's type – 'denarii de macia' that Maria de Chaurs, sister of queen Helen of Anjou mentions in her letter of 27th of February 1281 (Чремошник 1932: 44, нап. 32).

S. Dušanić and G. Orlov (Орлов 1960: 57) propose dating of mentioned Dragutin's type of money (Fig. 47, 47a; 5.7) from the Szentendre hoard between the years 1291 and 1316 but it is emphasized that regarding the data from the sources from the years 1309 and 1313 it is 'considerably' more probable that this money dates from the 14th century. Weight of the specimens of mentioned type from e.g. catalogue of S. Dimitrijević (Димитријевић (2001: 58–60) – from 1.70 to 1.92 g speaks in favor of their dating, but we demonstrated that there are also heavier specimens – with king laughing with open mouth, that exceed even the 'matapan standards'. It is probable, as we mentioned, that this type had been minted in a rather long period of time and probably it had been resumed after an interval in coinage, after the civil war in Serbia (as it is dated by S. Dušanić and G. Orlov) with once again emphasized hierarchical relations between brothers as established at Deževo.

On the coins minted before Deževo Dragutin is wearing 'genuine' crown. Evidence for this claim is the type from catalogue of S. Dimitrijević (Димитријевић 2001: 31, 32, type 11) and V. Ivanišević (Иванишевић 2001: таб. I, 2.3) depicting crowned king sitting on the throne without back and holding in his right hand scepter with fleur-de-lis on the top and globe

Сл. 51, 51a / Fig. 51, 51a

таб. I) (сл. 52, 52a; 6.4, сл. 53, 53a; 6.5, сл. 54, 54a; 6.6, сл. 55, 55a; 6.7, сл.56, 56a; 6.8). Ковање Драгутиновог новца са анжујском круном (сл. 51, 51a; 5.4) са сигурношћу се може датовати у време потписивања уговора у Орвијету 3. јула 1281. То је, вероватно, била и последња Драгутинова емисија пре споразума у Дежеву, када је био краљ јединствене српске државе.

У период самосталне владавине краља Драгутина би се могла датовати и остава српског новца из околине Тетова, која је у досадашњој литератури сматрана најстаријом оставом. Свакако је старија она нађена између села Дучине и Стојника у близини Београда 1968. године, коју је Д. Гај-Поповић (1974: 51), према нашем мишљењу, исправно определила у време краља Уроша I (1243–1276). В. Јовановић (1980: 169–186), који је извршио реконструкцију поменуте расуте оставе из Тетова, наводи да је бројала око 4.300 млетачких матапана, који су представљали 95% оставе, и око 225 српских динара – 5% оставе. Аутор је, имао прилику да погледа само „непробрану“ групу од 309 матапана и 31 динара. Он даје податак да се у остави налазио новац дуждева од Пјетра Зијанија (1205–1229) до Јакопа Контаринија (1275–1280). У новијој литератури (Радић, Иванишевић 2001: 287) постоји податак да је остава садржала и новац Енрика Дандола (1192–1205), који се може уже датовати: од 1201 – почетка ковања матапана, до године смрти дужда – 1205. На свим српским динарима које је В. Јовановић успео да види налазило се име краља STEFAN, те их је он определио

with double cross in the left. Inscription on reverse is STEFAN REX (Fig. 51, 51a; 5.4).

It is characteristic ‘French-Angevin’ crown type, which as we said appeared also later on the Milutin’s coins of matapan type (specimen from the Verona hoard) as well as on his money identical to the mentioned earlier Dragutin’s money. (Димитријевић 2001: 51, type 24; Иванишевић 2001: таб. I, type 3.3) (Fig. 52, 52a; 6.4). We must list here also all other types of coins of king Milutin with Angevin features – tall crown and fleur-de-lis: types3.4; 3.5; 3.6; 3.10 (Иванишевић 2001: таб. I) (Fig. 52, 52a; Fig. 53, 53a; Fig. 54, 54a; Fig. 55, 55a; 6.5; 6.6; 6.7; 6.8). Minting of Dragutin’s money with Angevin crown (Fig. 51, 51a; 5.4) could be dated with certainty to the time of signing Orvieto treaty on the 3rd July 1281. That was probably the last emission of Dragutin when he was the king of united Serbian state before the treaty of Deževo.

The hoard of Serbian coins from the vicinity of Tetovo that had been so far considered in literature to be the earliest hoard could be dated to the period of independent rule of king Dragutin. The hoard found between villages Dučine and Stojnik near Belgrade in 1968 that D. Gaj-Popović (1974: 51) according to our opinion correctly dated to the reign of king Uroš I (1243-1276) is certainly earlier. V. Jovanović (Јовановић (1980: 169–186) who carried out reconstruction of mentioned scattered hoard from Tetovo says that it contained around 4,300 Venetian matapans, which were 95% of hoard and around 225 Serbian dinars – 5% of the hoard contents. Author had the opportunity to examine only ‘unselected’ group consisting of 309

као новац краља Драгутина (Јовановић 1980: 170). На основу тог узорка је проценио да приближно 2/3 (150 комада) чине динари са заставом, а 1/3 (око 75 комада) динари са крстом. У узорку је, како даље наводи, био 21 динар са заставом и сви су од „изванредно лепо гравираних калупа одлично одковани и очувани". Он наглашава: „По квалитету израде у потпуности се приближавају млетачком узору, па у том погледу превазилазе, како позније Драгутинове динаре исте врсте, тако и Милутинове динаре са заставом" (Јовановић 1980: 170). Појединачна тежина динара са заставом креће се од 2,12 г до 2,30 г. Њихова средња тежина је 2,20 г. Аутор закључује да динари из тетовске оставе представљају потпуну копију млетачких матапана, и то до најситнијих детаља, изузев натписа. Калупи за крстате динаре су „такође врло лепо израђени, али је новац мање брижљиво откован и мање пажљиво сечен". Средња тежина 11 мерених примерака износи 2,142 г. В. Јовановић (1980: 171) тврди да ови крстати динари краља Драгутина представљају ретку врсту, од које је пре појаве тетовске оставе било познато само 28 примерака. Већина тих познатих примерака је, такође, одлично очувана и потиче, по мишљењу аутора, из необјављене оставе из околине Битоља, која је врло слична по саставу. Аутор тетовску оставу датује у период пред крај 1280. или почетак 1281. године. По њему, сакривање оставе може се повезати са временом пораза војске Карла Анжујског и Драгутиновим повлачењем из Македоније (априла 1281).

Много закључака се, по нашем мишљењу, изводи на основу овако мале „непробране групе" новца – око 7,5% од отприлике целокупног броја новца у остави. Српски новац са натписом STEFAN В. Јовановић приписује краљу Драгутину, како врсту са заставом, тако и врсту са крстом. Он наводи да је тај српски новац одличног квалитета и израде, те да представља копију млетачког матапана – и до најситнијих детаља. Под тим детаљима би се, наравно, морала подразумевати и брада (цртице на образима) коју има Св. Стефан, дата према узору са млетачког новца – јеванђелисте Марка. Дакле, према тој чињеници би новац припадао старијој и малобројнијој групи динара матапанског типа, која

matapans and 31 dinars. He provides information that in the hoards were Venetian coins from doge Pietro Ziani (1205-1229) to doge Jacopo Contarini (1275-1280). There is an information in more recent literature (Радић, Иванишевић 2001: 287) that hoard contained also the coins of Enrico Dandolo (1192-1205) that could be dated from 1201 – beginning of issuing the matapans until the death of doge in the year 1205. On all Serbian dinars, which V. Jovanović managed to examine was the name of king STEFAN, so he identified them as coins of king Dragutin (Јовановић 1980: 170). He estimated on the basis of that sample that approximately 2/3 (150 pieces) are dinars with banner and around 1/3 (around 75 pieces) are dinars with cross. In the sample were as he says 21 dinars with banner and all of them were made in 'exceptionally well engraved dies excellently struck and preserved'. He emphasizes: 'Regarding quality of execution they are utterly close to the Venetian models and in that regard they exceed either later Dragutin's dinars of that type or Milutin's dinars with banner' (Јовановић 1980: 170). Individual weight of dinars with banner is from 2.12 g to 2.30 g and their average weight is 2.20 g. Author concludes that dinars from the Tetovo hoard are total copy of the Venetian matapans in all the smallest details except the inscription. Dies for dinars with cross are 'also very well made but the coins are less meticulously struck and less carefully cut'. Average weight of 11 weighed specimens is 2.142 g. V. Jovanović (Јовановић 1980: 171) claims that these dinars with cross of king Dragutin are rather rare type of which only 28 specimens had been known before the find of Tetovo hoard. Most of these known specimens are also excellently preserved and come according to the author from unpublished hoard from the vicinity of Bitolj that is very similar in contents. Author dates Tetovo hoard in the period at the end of 1280 or the beginning of 1281. According to him, hiding of the hoard could be related to the defeat of army of Charles of Anjou and withdrawal of Dragutin from Macedonia in April 1281.

We think that many conclusions have been drawn on the basis of such small 'unselected group' of coins – around 7.5% of approximately total amount of coins in the hoard. V. Jovanović ascribes Serbian coins with inscription STEFAN

у потпуности прати и поштује млетачки узор, како наводи С. Ст. Душанић (1958: 2). У каснијем периоду српске монетарне историје се ова иконографска грешка губи и Св. Стефан се више не приказује са брадом – у складу са црквеним канонима за приказивање ђакона као голобрадих младића (Душанић 1958: 2). Сматрамо да се, као што смо већ рекли, та промена десила у току владавине краља Уроша I. На новцу који је приказан у раду В. Јовановића, поготово на оном са заставом (сл. 13 и сл. 15), очигледно је приказана брада – како на лику Св. Стефана, тако и на лику краља Стефана. Међутим, на новцу са двоструким крстом је краљ приказан као младић без браде, док Св. Стефан има браду; она је поготово видљива на примерку са сл. 21. На првом крстатом динару наведеном у тексту В. Јовановића (1980: 169–186, сл. 17) Св. Стефан нема браду. Новац са представом Св. Стефана са брадом, налик на јеванђелисту Марка, можда потиче из раније епохе (од 1217. до 1219/20. године и касније) – времена настајања српске краљевине. Можда је дуго био тезаурисан, да би касније поново био „убачен“ у оптицај – у време краља Драгутина, а касније закопан у оставу заједно са новцем поменутог краља (Јовановић 1980: 169–186, сл. 17, сл. 18). Интересантна је чињеница да у разматраном делу оставе нема ниједног примерка новца са именом краља VROSIVS. Постоји могућност да је новац са натписом VROSIVS био повучен из оптицаја у току владавине краља Стефана Драгутина, па је зато био тезаури-

to king Dragutin, both types, with banner and with cross. He says that this Serbian money is of excellent quality and manufacture and that it represents the copy of Venetian matapan even to the smallest details. These details of course include also beard (lines on cheeks) of St. Stephen created after model from Venetian coins and the evangelist Mark. So, regarding that fact, this money would have belonged to the earlier and smaller in number group of dinars of matapan type, which entirely observes and imitates Venetian models as S. St. Dušanić concludes (Душанић (1958: 2). In the later period of Serbian monetary history this iconographic mistake disappears and St. Stephen was not depicted with beard – in accordance with church canons to represent deacons as beardless youths (Душанић 1958: 2). We think, as we have already said, that such transformation happened during the reign of king Uroš I. On the coins presented in the work of V. Jovanović especially on those with banner (Fig. 13 and Fig. 15) it is obvious that beard was depicted on the face of St. Stephen as well as on the face of king Stefan. However, on the coins with double cross king is depicted as beardless youth, while St. Stephen has beard, which is particularly conspicuous on the specimen in Fig. 21. On the first dinar with cross mentioned in the text by V. Jovanović (Јовановић 1980: 169–186, сл. 17) St. Stephen has no beard. Money with representation of St. Stephen with beard like the evangelist Mark, possibly originates from the earlier period (from 1217 to 1219/20 and later) – from the time of creation of Serbian kingdom. Perhaps it had been treasured for a long

Сл. 52, 52a / Fig. 52, 52a

Сл. 53, 53a / Fig. 53, 53a

Сл. 54, 54a / Fig. 54, 54a

Сл. 55, 55a / Fig. 55, 55a

Сл. 56, 56a / Fig. 56, 56a

сан код приватних лица – можда и симпатизера краља Уроша I, или је претапан као вид антагонизма новог краља према свргнутом оцу. Старији новац, са истим натписом STEFAN – Стефана Првовенчаног, изгледом и тежински скоро потпуно налик на нови Драгутинов новац, можда су поново уводила у оптицај приватна лица која су га поседовала.

По свему судећи, поменута врста новца – „краљ седи и држи скиптар са љиљаном и глоб са двоструким крстом“ (сл. 51, 51a; 5.4), јесте она коју у писму од 27. фебруара 1281. године помиње Марија де Шор, сестра српске краљице Јелене Анжујске. У том писму она каже да је од посланика из Бара примила своту од 200 солди у брсковским грошевима, од којих су једни припадали врсти с крстом и љиљаном („denarius de cruce et de lilio“), а други врсти с мачем („denarii de macia“) (Чремошник 1932: 44, 32). Прва врста новца поменута у писму по типу подражава карлино („Carlino“) новац, назван по Карлу I Анжујском, који је напуљски краљ почео ковати од 1278. године, по узору на грошеве града Тура („grossus denarius turnosus“). Тим новцем је краљ Драгутин потенцирао своје родбинске везе (по мајци) са анжујском династијом – у периоду када је са Карлом I Анжујским, братом француског краља Луја IX, склапао уговор у Орвијету у јулу 1281. године. Друга врста новца која се спомиње у поменутом писму – „врста са мачем“, јесте она коју попис оставине златара Влаха наводи као „grossi de la maca“, датован 11. септембра 1313. године, а њу смо описали у оквиру сентандрејске оставе. У том попису се, између осталог, наводе и 753 обична динара с мачем („grossi de la maca“) – уз наглашавање да су 233 добра („boni grossi de la maca“). Они свакако представљају Милутинов новац, док обични (тј. слабији) чине Драгутинов новац (Душанић, Орлов: 1960, 58). Морамо имати у виду могућност да је новац „grosi de la maca“, и то онај тежи, са круном у облику „акантусовог лишћа“ и натписом СТЕФАН КРАЉЬ, највероватније ковао и краљ Драгутин у време када је био владар јединствене српске државе (сл. 50, 50a; 5.3, цртеж 4). Као што је наведено, то је, по свему судећи, новац („denarii de macia“) који се спомиње у поменутом писму Марије де Шор са почетка 1281. године. Ту

time to have been ‘entered’ in circulation some time later – in time of king Dragutin, and later deposited in the hoard together with coins of the mentioned king (Јовановић 1980: 169–186, сл. 17, сл. 18). It is interesting that in the examined segment of hoard there was not a single piece of coin with the name of king VROSIVS. There is a possibility that coins with inscription VROSIVS had been removed from circulation during the reign of king Stefan Dragutin and thus treasured by private persons – possibly sympathizers of king Uroš I or it had been remelted to show antagonism of new king toward his dethroned father. Older coins of Stefan the First-Crowned with the same inscription STEFAN, that are resembling almost entirely in appearance and weight new Dragutin’s coins had perhaps been again introduced in circulation by private persons who had owned it.

By all appearances the mentioned type of coins – ‘king sitting and holding scepter with fleur-de-lis and globe with double cross’ (Fig. 51, 51a; 5.4) is the one, which mentioned Maria de Chaurs, sister of Serbian queen Helen of Anjou in a letter from 27th of February 1281. She says in the letter that she received from the emissary from Bar the sum of 200 soldi in Brskovo grossi of which some were of the type with cross and fleur-de-lis (‘denarius de cruce et de lilio’) and the other of the type with sword (‘denarii de macia’) (Чремошник 1932: 44, 32). First type of coins mentioned in the letter imitates in type the ‘Carlino’, coin named after Charles I of Anjou that king of Naples started issuing from 1278 taking as model the grossi of Tour (‘grossus denarius turnosus’). By means of that money king Dragutin emphasized his family relationship (through his mother) with the Angevin dynasty – in the period when he was concluding agreement in Orvieto in July 1281 with Charles I of Anjou, brother of French king Louis IX. Other type of coins mentioned in the letter – ‘type with sword’ is the money type mentioned in the list of legacy of goldsmith Vlaho from the 11th September 1313 as ‘grossi de la maca’ and we have already described it as part of Szentendre hoard. Also 753 common dinars with sword (‘grossi de la maca’) are mentioned among other things in that list and it is emphasized that 233 are good (’boni grossi de la maca’). Those are certainly Milutin’s coins, while common (i.e. of

врсту је, као и врсту са крстом и љиљаном, вероватно „наследио“ Милутин када је после Дежеве постао краљ Рашке. Поменути новац би, према томе, чинио веома рану Милутинову емисију, можда и прву после Дежевског споразума, можда и крунидбену. Постоји могућност да натпис на овом новцу, како смо већ истакли, указује баш на крунисање: „Стефан краљ“ – венчани (крунисани) краљ. Новац са равном, мање изражајном „круном“ и натписом STEFAN REX (сл. 47, 47а; 5.7) свакако је био последица одлука у Дежеву.

Проблем опредељивања врсте са мачем, чије варијанте имају различите натписе – STEFAN REX и СТЕФАN КРАЉЬ, разрешили су С. Душанић и Г. Орлов, помоћу материјала који пружа спор вођен 1309. године у Будиму (Душанић, Орлов 1960: 58). Аутори наводе да би се из тих докумената могло закључити да је вредност српског новца тада осетно пала у односу на вредност млетачког матапана. На основу докумената се може установити да су у поменуто време постојале две врсте српског динара: вредност прве је била 12,5% мања од млетачке монете, а друге двоструко мања, тј. 25% од млетачке монете (Душанић, Орлов 1960: 58). За динаре веће вредности, поменуте у овом документу, узети су рашки – Милутинови динари, док су мању вредност у исправи имали GROSSI REGIS SERVIAE – Драгутинови. Овакав однос Драгутиновог и Милутиновог новца, који даје документ (исправа) из 1309. године, одговара тежинској разлици новца нађеног у већ наведеној остави из Сентандреје, који припада врсти „краљ који седи са мачем“, и то са обе поменуте варијанте натписа (Душанић, Орлов 1960: 58). Квантитативна анализа примерака сентандрејске оставе је, међутим, показала да је проценат сребра приближно једнак млетачком, те да се млетачки матапан и ове две варијанте динара „краљ са мачем“ разликују само по тежини. Сматрамо да се пад тежине српског новца у датом периоду може објаснити приклањањем српског новчаног система другим, новијим, „популарнијим“ новчаним системима тог периода, па самим тим и другим тежинским односима. На овај закључак нас наводи пример тосканских грошева (Ђенове, Болоње и Фераре), који су били од доброг сребра и

lower quality) are coins of Dragutin (Душанић, Орлов: 1960, 58). We must take into account possibility that coins ‘grossi de la maca’ and the heavier ones with crown of ‘acanthus leaves’ and legend СТЕФАN КРАЉЬ most probably issued also king Dragutin when he was the ruler of united Serbian state (Fig. 50, 50a; drawing 4). It is as we mentioned, by all appearances, money (‘denarii de macia’), which is referred to in the letter of Maria de Chaurs in the beginning of 1281. Probably Milutin inherited that type as well as the type with cross and fleur-de-lis when he became king of Raška after Deževo. Therefore, mentioned money could be taken as very early emission of Milutin, perhaps the first after Deževo treaty and possibly also the coronation one. There is a possibility that inscription on that money as we already emphasized indicates coronation: ‘СТЕФАN КРАЉЬ, – crowned (*stephanos*) king. Money with flat, less pronounced ‘crown’ and inscription STEFAN REX (Fig. 47, 47a; 5.7) was certainly the result of the decisions taken at Deževo.

Problem of classification of type with sword whose variants have various legends – STEFAN REX and СТЕФАN КРАЉЬ solved S. Dušanić and G. Orlov with the help of material provided by the legal case taking place in Buda in 1309 (Душанић, Орлов 1960: 58). Authors state that it could be concluded from those documents that value of Serbian money significantly decreased in relation to the Venetian matapan. It could be established on the basis of documents that two types of Serbian dinar were in circulation in the given time: value of the first was 12.5% less than the Venetian money and value of the second was twice smaller, i.e. 25% of the Venetian money (Душанић, Орлов 1960: 58). As dinars of greater value mentioned in that document were considered the Rascian – Milutin’s dinars, while less valuable in the document were GROSSI REGIS SERVIAE – Dragutin’s dinars. Such relationship between the money of Dragutin and Milutin as document from 1309 suggests corresponds to the weight difference of coins of the type ‘king sitting with sword’ and with both mentioned legend variants found in the already mentioned Szentendre hoard (Душанић, Орлов 1960: 58). Quantitative analysis of specimens from the Szentendre hoard revealed, however, that proportion of silver was approx-

тежили су од 1,4 г до 1,5 г (Spufford 1988: 227, 228). Треба подсетити и на то да је Ђенова била највећи ривал Венецији у медитеранској трговини и да је, после мира у Нимфеју 1261. године, преузела трговачки примат на Истоку (Ћук 1986: 137). Енглески пенији су у то време – седмој деценији XIII века, тежили 1,46 г, а познато је да су они представљали главни стандард финоће сребра на Медитерану (Spufford 1988, 141). Године 1233. су се златари Венеције заклели на то да неће радити са сребром које има мању чистоћу од енглеског пенија – стерлинга. После мира склопљеног 1288. године између Пизе и Ђенове требало је платити ратну оштету, и то у стерлинзима (Spufford 1988: 141). Р. Марић (1956: 43) наводи податак да је Роберт Анжујски у Кларенци ковао матапане за трговину са Истоком и новац сличан флорентинском за трговину са Западом.

Реалност ковања динара, прилагођених другим, у одређеном тренутку доминантнијим новчаним системима и тежинским односима, који су били потребни за новчане трансакције са западним земљама, потврђују и садржаји остава из Нових Бановаца, клопчанске и жабарске оставе (Душанић, Орлов 1960: 59). С. Душанић и Г. Орлов (1960: 58) сматрају да је поменута квантитативна анализа новца из сентандрејске оставе доказала оно што је Г. Чремошник (1933: 38, 39) раније тврдио – да је техника којом се пречишћавало сребро у Србији тог времена понекад надмашивала вештину иностраних мајстора.

Са југа Србије, дакле са Милутинове територије, позната је остава Добриште, пронађена 1935. године. По Д. М. Меткалфу (1965: 209), она је склоњена 1305. године, или три, четири године касније. Налаз је, по поменутом аутору, садржао: 4 босанска новца Павла и Младена II Шубића – по коме је, наводно, и датован; 6 сребрних бугарских новаца; 42 млетачка новца. Остатак новца из оставе – од укупног броја 782, припада српским динарима, и то ковањима краљева: Стефана Уроша I, Стефана Драгутина и Стефана Уроша II Милутина. По подацима Д. М. Меткалфа (1965: 210, према: Р. Марић 1956: 169), део оставе од 312 новчића, који је депонован у Народном музеју у Београду, припада по-

imately identical to the Venetian coins, so the Venetian matapan and those two variants of dinars of 'king with sword' differ only in weight. We think that decrease in weight of Serbian money in that period could be explained as bringing Serbian monetary system into conformity with other, more recent, 'more popular' monetary systems of the period and hence to different weight relations. Our conclusion is based on the Tuscan grossi (of Genoa, Bologna and Ferrara), which were made of good silver and weighing between 1.4 g and 1.5 g (Spufford 1988: 227, 228). It must be mentioned that Genoa was the greatest rival of Venice in the Mediterranean trade and that after the peace treaty of Nympheo in 1261 it took over precedence in trading in the East (Ћук 1986: 137). English pennies at that time – in the seventh decade of the 12th century weighed 1.46 g and it is well-known that they represented main standard of silver fineness in the Mediterranean (Spufford 1988, 141). Goldsmiths of Venice took an oath in the year 1233 that they would not work with silver, which is less fine than English penny – sterling. After the peace concluded in 1288 between Pisa and Genoa the war reparations were supposed to be paid in sterling silver (Spufford 1988: 141). R. Marić (Марић 1956: 43) provides the information that Robert of Anjou minted in Clarenza matapans for trade in the East and money resembling that of Florence for trade in the West.

The issuing of dinars adapted to other, at the given moment, more dominant monetary systems and weights that had been necessary for financial transactions with western countries is confirmed by the contents of the hoards from Novi Banovci, Klopčani and Žabari (Душанић, Орлов 1960: 59). S. Dušanić and G. Orlov (Душанић, Орлов 1960: 58) think that mentioned quantitative analysis of coins from the Szentendre hoard confirmed the earlier assumption of G. Čremošnik (Чремошник (1933: 38, 39) – that technique of refining silver in Serbia of that time sometimes exceeded the skill of foreign artisans.

The hoard Dobrište discovered in 1935 comes from the south of Serbia that is from the territory of king Milutin. It had been deposited according to D. M. Metcalf (1965: 209) in 1305 or three, four years later. According to the mentioned author the hoard contained: 4 Bosnian

менутим српским владарима: Урошу I – 23 комада, Драгутину – 4, Милутину – 252. Венецији припада 28 примерака, а разним фалсификатима 5. Поменути аутор наводи да сав српски новац, осим 13 примерака – који су опредељени као Милутинов новац, припадају врсти „denarii de bandera“. Наведених 13 комада, опредељених као Милутинов новац, чине „denarii de cruce“ или динари са Часним крстом. Како смо раније навели, сматрамо да краљ Стефан Урош II Милутин није ковао врсту „denarii de bandera“ са гологлавим владарем, а то је врста коју Р. Марић (1956: 180–233) приписује краљу Милутину. Милутин је ковао новац матапанског типа са заставом, али је владар на глави носио отворену равну круну. То су врсте 19, 19/1, 19/2, 19/3, 19/4, 19/5 дате у каталогу С. Димитријевића (2001: 41–43), тј. врсте 3.8 и 3.9 дате у каталогу В. Иванишевића (2001: Таб. I) (сл. 57, 57a; 6.9; сл. 58, 58a; 6.10).

coins of Pavle and Mladen II Šubić – according to which it was dated; 6 silver Bulgarian coins; 42 Venetian coins. Remaining coins in the hoard – out of total number of 782 were Serbian dinars minted by the kings: Stefan Uroš I, Stefan Dragutin and Stefan Uroš II Milutin. According to information by D.M. Metcalf (1965: 210, after R. Marić 1956: 169) portion of the hoard consisting of 312 coins housed in the National Museum in Belgrade belongs to the following Serbian rulers: to Uroš I – 23 specimens, to Dragutin – 4 and to Milutin – 252. There are 28 Venetian coins and 5 forgeries. Mentioned author says that all Serbian coins, except 13 specimens – identified as Milutin's coins, are the types of 'denarii de bandera'. Quoted 13 specimens identified as coins of Milutin are 'denarii de cruce' or dinars with Holy Cross. As we said before we think that king Stefan Uroš II Milutin did not mint the type 'denarii de bandera' with bareheaded ruler and that is the type ascribed by

Сл. 57, 57a / Fig. 57, 57a

Сл. 58, 58a / Fig. 58, 58a

Круна на поменутим врстама новца је равна и налик је круни са Драгутиновог новца типа „краљ седи са мачем преко крила“ и натписом STEFAN REX (сл. 47, 47а; 5.7). Стиче се утисак да су, у смислу истицања доминантности владарског положаја, споменуте врсте новца умереније од ранијег Милутиновог новца, на којем су приказане круне „анжујског“ типа или круна у облику „акантусовог лишћа“ – на врсти „краљ седи са мачем преко крила“ са натписом на реверсу СТЕФАН КРАЉЬ. Из наведеног следи да се преко новца типа „de bandera“ (сл. 36, 36а; 5.1), који је после споразума у Дежеву ковао Драгутин, желела изразити и нагласити тежња ка постизању политичког компромиса и мира у држави, и то тако што су коришћени елементи представе на новцу, статусни симболи – регалије, који се нису разликовали од оних на ранијим Драгутиновим емисијама. Уместо наглашених типова круна (висока анжујска и мало мање изражајна „у облику акантова лишћа“), које је раније користио на новцу кованом за оптицај према западним земљама, Милутин сада приказује сведену, равну, неизражајну, скромну круну, коју после абдикације користи Драгутин на свом новцу.

У остави из Добришта су, могуће, само неки од наведених 13 комада врсте „denarii de cruce“ (са гологлавим владарем) припадали краљу Милутину. Остали динари са именом VROSIVS могли би се приписати Урошу I. Ова остава се може датовати на основу новца венецијанског дужда Пјетра Граденига (1289–1311) наведеног у списку Р. Марића (1956: 232), али вероватно погрешно. У својој књизи, односно у свом списку „оставе с непознатог налазишта на југу наше земље“, а у ствари оставе из Добришта, како подсећа В. Иванишевић (2001: 307), Марић не наводи новац – 4 босанска новчића Павла и Младена II Шубића, за разлику од Д. М. Меткалфа, који им придаје пресудан значај при датовању. К. Христовска (1996: 145) сматра да је управо присуство новца војвода Шубића релевантно за доказивање да је „terminus post quem“ за ову оставу 1311. година, који је утврдила према датовању Д. М. Меткалфа. Тај новац је коришћен у време опсаде Задра од 1311. до 1313. године, за исплате најамних војника.

R. Marić (Марић (1956: 180–233) to king Milutin. Milutin did mint the coins of matapan type with banner but ruler was wearing open flat crown. Those are the types 19, 19/1, 19/2, 19/3, 19/4, 19/5 published in the catalogue of S. Dimitrijević (Димитријевић (2001: 41–43), i.e. the types 3.8 and 3.9 published in the catalogue of V. Ivanišević (Иванишевић (2001: Таб. I) (Fig. 56, 56a; 6.9; Fig. 57, 57a; 6.10).

Crown on the mentioned money types is flat and resembles the crown from Dragutin's coins of the type 'king sitting with sword on his lap' and inscription STEFAN REX (Fig. 47, 47a; 5.7). The impression is that when emphasizing of dominant ruler's position is concerned the mentioned coin types are more moderate than earlier Milutin's money where crowns of 'Angevin' type or crown of 'acanthus leaves' had been represented on the type 'king sitting with sword on his lap' and reverse inscription СТЕФАН КРАЉЬ. It follows from the aforesaid that coins of 'de bandera' type (Fig. 36, 36a; 5.1) that Dragutin minted after treaty at Deževo were used to express and emphasize the attempt to achieve political compromise and piece in the state in such a way that representations on the coins, status symbols – regalia on coins did not differ from those on earlier emissions of Dragutin. Instead of pronounced crown types (the tall Angevin one and slightly less prominent crown shaped as acanthus leaves), which Milutin used earlier for the money minted for circulation in the western countries, Milutin now uses moderate, flat, undistinguished, modest crown, which Dragutin used on his money after his abdication.

It is possible that in the Dobrište hoard only some of 13 mentioned specimens of the type 'denarii de cruce' (with bareheaded ruler) were the coins of king Milutin. Other dinars with legend VROSIVS could be ascribed to Uroš I. This hoard could be dated on the basis of coins of Venetian doge Pietro Gradenigo (1289-1311) recorded in the list of R. Marić (Марић 1956: 232), but probably incorrectly. In his book, i.e. his list of 'hoard from unknown site in the south Serbia' and in fact the hoard from Dobrište as V. Ivanišević reminds (Иванишевић 2001: 307), Marić does not mention 4 Bosnian coins of Pavle and Mladen II Šubić in contrast to D. M. Metcalf who thinks them to be of decisive importance for the hoard dating. K. Hristovska (Хри-

Судећи према остави из Вероне, датованој у период од 1283. до 1285. године, у којој се налази и поменути примерак са круном, врсте „de cruce“, који се поуздано може приписати краљу Милутину, а који указује на то да је он вероватно од самог почетка своје владавине ковао новац са круном, иако другачијом (анжујског типа), могли бисмо погрешно закључити да остава из Добришта не садржи новац поменутог краља, пошто на њеном новцу нема круне. Непостојање Милутиновог новца у остави која је била сакривена од 7 до 11 година након ступања овог владара на власт, и то на његовој територији, свакако је тешко замисливо. Одсуство круне на Милутиновом новцу је могуће објаснити једино тиме што је његов новац типа „de cruce“ са анжујском круном био намењен искључиво „западном тржишту“, где је било корисно подсећати на порекло круне и истицати краљево анжујско порекло, односно где је било упутно истицати краљевске регалије. Стари тип „de cruce“ – без круне, био је прикладнији у јужним крајевима према Византији, где би круна изазвала супротан ефекат. Као што је познато, круна је, по византијским схватањима и прописима, припадала само цариградском василевсу (Душанић 1994: 16). Њено приказивање на новцу би поготово било неприкладно у време око мировних и женидбених преговора краља Милутина са византијском владарском кућом, који су трајали од 1297. до 1299, када је и склопљен мировни уговор – запечаћен женидбом краља Милутина и византијске принцезе Симониде (Максимовић 1981: 447).

У набрајању остава са Милутинове територије требало би навести и налаз из Усја код Скопља, пронађен 1991. године „у једном малом керамичком суду“, који је откупљен за Музеј града Скопља (Ivanišević 1996: 113–138). Она се састојала од млетачких матапана: два примерка Јакопа Контаринија (1276–1280), три Ђованија Дандола (1280–1289) и седам новчића Пјетра Граденига (1289–1311). Према подацима В. Иванишевића (2001: 324), остава је садржала и крстате динаре краљева Драгутина (1) и Милутина (83). Он је датује у период између 1315. и 1320. године.

Као и код оставе Добриште, овде постоји могућност да један део новца који је приписан

стовска 1996: 145) thinks that just presence of money of the Šubić dukes is relevant for proving that ‘terminus post quem’ for this hoard is the year 1311 and she established that date according to the dating of D. M. Metcalf. That money had been used during the siege of Zadar between 1311 and 1313 for paying off the mercenaries.

Judging by the Verona hoard dated to the period between 1283 and 1285 where was encountered mentioned specimen with crown and of ‘de cruce’ type, which could be ascribed with certainty to king Milutin and which indicates that from the very beginning of his rule he issued money with crown albeit of different (Angevin) type we may come to the wrong conclusion that hoard from Dobrište do not contain the money of king Milutin as there were no coins with crown. Absence of the Milutin money in a hoard hidden between 7 and 11 years after his ascending to the throne and within his territory is certainly difficult to imagine. Lack of crown on Milutin’s coins is possible to explain only by the fact that his money of ‘de cruce’ type with Angevin crown was intended exclusively for ‘western market’ where it was convenient to remind of the origin of crown and emphasize king’s Angevin lineage, i.e. were it was advisable to pronounce king’s regalia. Old type ‘de cruce’ – without crown was more appropriate in the south regions toward Byzantium where the crown could have had the opposite effect. The crown as it is well known belonged according to Byzantine concept and regulations only to the basileus in Constantinople (Душанић 1994: 16). Its representing on coins would have been particularly inappropriate in the time of peace and marriage negotiations between king Milutin and Byzantine ruling family that lasted from 1297 to 1299 when the peace treaty was concluded and sealed with marriage of king Milutin with Byzantine princess Simonida (Максимовић 1981: 447).

When listing the hoards from Milutin’s territory worth mentioning is the find from Usje near Skoplje found in 1991 ‘in a small pottery vessel’ and acquired for the City Museum of Skopje (Ivanišević 1996: 113–138). It contained Venetian matapans: two specimens of Jakopo Contarini (1276-1280), three of Giovanni Dandolo (1280-1289) and seven coins of Pietro Gradenigo (1289-1311). According to the information by V. Ivanišević (Иванишевић 2001: 324) the hoard

Урошу II Милутину са именом краља VROSIVS у ствари припада ковању Уроша I. У остави из Усја су заступљени примерци са брадатим и голобрадим Св. Стефаном, што говори и о постојању старијих примерака (оних са брадатим Св. Стефаном), који припадају ковању Уроша I. Сматрамо да се промена у приказивању Св. Стефана на матапанском динару – „прелом", како то наводи С. Ст. Душанић (1958: 2), десила вероватно у време владавине Уроша I – судећи по примерцима из веронске оставе, тако да је на његовим каснијим емисијама динара, као и на крстатим динарима Уроша II Милутина, Св. Стефан приказан без браде. То су углавном они примерци који су упадљиво лакши – теже око 1,75 г. Штета је што у прилозима текста о остави из Усја недостају фотографије баш тих лакших примерака (Ivanišević 1996: 134–139). Они динари на којима је приказан брадати Св. Стефан су тешки од 1,90 г до 2,27 г. Једини крстати динар са реверсном легендом STEFAN R/E/X S.STEFAN из оставе, који аутор опредељује као динар краља Драгутина, могао би се датовати у време самосталне владе овог краља – пре 1282. године, јер он није ковао крстате динаре после споразума у Дежеви. Једини проблем је то што се не може поуздано утврдити да ли Св. Стефан има браду. Ако је има, она би сугерисала раније датовање – у време добијања независности цркве и могућег другог крунисања Стефана Првовенчаног. Постоји могућност да су се српски динари од „доброг", квалитетног сребра, са општеприхваћеним, традиционалним представама и натписима, које је могло ковати више владара, након прекида у ковању у одређеном временском интервалу, тезаурисали, а касније спорадично уводили у оптицај и сакривали у оставе заједно са новим, по изгледу скоро идентичним, актуелним новцем. Тежински матапански стандард се дуго поштовао код ковања раних врста српских динара – све до извесног периода после 1261. године, када је Венеција изгубила примат на Медитерану, највероватније до прве деценије XIV века, тако да су се, по свему судећи, те врсте новца лако могле поново пустити у оптицај. Због тога се при опредељењу ових врста новца јавља проблем. Приватна лица су без проблема могла пусти-

also contained dinars with cross of kings Dragutin (1) and Milutin (83). He dates the hoard to the period between years 1315 and 1320.

Like with the Dobrište hoard there is also possibility that some of the coins ascribed to Uroš II Milutin with name of the king VROSIVS belong in fact to the coinage of Uroš I. In the hoard from Usje were encountered specimens with bearded and beardless St. Stephen that speaks about existence of earlier specimens (with bearded St. Stephen), which are coins of Uroš I. We think that change in representation of St. Stephen on the matapan dinar – the 'turning point' as suggested by S. St. Dušanić (Душанић 1958: 2) took place probably during the reign of Uroš I – judging by specimens from the Verona hoard, so St. Stephen had been depicted without beard on his later emissions of dinars as well as on dinars with cross of Uroš II Milutin. Those are mostly specimens, which are conspicuously lighter – weighing around 1.75 g. It is a pity that in illustrations of the text about Usje hoard the photographs of those lighter specimens are lacking (Ivanišević 1996: 134–139). Dinars on which the bearded St. Stephen is depicted are weighing from 1.90 g to 2.27g. Only dinar with cross and with reverse legend STEFAN R/E/X S.STEFAN from the hoard (2,25 g) that author identifies as dinar of king Dragutin could be dated in the time of independent rule of this king – before the year 1282 as he did not mint dinars with cross after the treaty at Deževo. The only problem is that we could not determine with certainty whether St. Stephen has a beard. If he has, then the earlier date is suggested – in the time of obtaining church independence and possible second coronation of Stefan the First-Crowned. There is a possibility that Serbian dinars made of 'good' high quality silver with generally accepted and traditional representations and inscriptions and which could have been issued by many rulers could have been treasured after intermission in minting in certain time interval and later sporadically introduced in circulation and then deposited in hoards together with new in appearance almost identical contemporary money. Weight matapan standard had been observed for quite a long time when minting diverse types of Serbian dinars – until the certain period after 1260 when Venice lost primacy in the Mediterranean, most probably until first decade of

ти старе примерке у оптицај, пошто су и по изгледу и тежини били скоро идентични новокованом новцу – додуше са малим разликама у детаљима, поготово ако нису били у већој мери оштећени од употребе, или су их, заједно са новим новцем, могли закопавати у оставе. Теорија С. Ст. Душанића, заснована на чврстим аргументима, која старије и млађе емисије матапанских динара разликује по представи Св. Стефана, помаже у опредељивању ових врста новца, кованих у дугом периоду. Отежавајућа околност у вези са поменутим је то што се, услед излизаности новца од дуже употребе, код једног броја примерака тешко може установити постојање браде на лицу Св. Стефана.

the 14th century, so by all appearances those money types could have easily been re-introduced in circulation. That is why the problem arises in classifying those types of money. Private persons could have put old specimens into circulation without problem as they were almost identical (with small differences in details) in appearance and weight to newly minted coins, especially if they were not too much damaged or they could bury them in the hoards together with new coins. Theory of S. St. Dušanić, based on solid arguments, that distinguishes earlier and later emissions of matapan dinars on the basis of image of St. Stephen helps in determination of those coins minted in a rather long period. An aggravating circumstance in this situation is that on certain number of specimens it is difficult to establish existence of beard on the face of St. Stephen because some specimens are very worn-out because of the prolonged use.

ПОГЛАВЉЕ IX

Србија се после наведених великих историјских догађаја коначно, и то на дуже време, окренула Егејском мору, а Византија је била принуђена да формално призна успехе које је постигао краљ Милутин (Ћирковић 1981: 448). Сам краљ их наглашава у једној својој повељи: „И узех мачем скопску страну и овчепољску полошку и дебарску и друге остале стране и потом постадох зет благоверном самодржавном цару грчком кир Андронику Палеологу и даде ми ону земљу у прикију" (Ћирковић 1981: 449). У то време су снаге Византијског царства биле прилично ограничене, тако да Милутин није могао рачунати на неку значајнију помоћ од ње. Поменута освајања су допринела томе да се није морало више стрепети од византијских напада усмерених на повратак изгубљене територије у Македонији, а измирење и сродство краља са византијском царском породицом су донели пораст угледа и ауторитета српског владара у земљи и свету. Међутим, нису сви утицајни људи у Србији одобравали повезивање са Византијом. За време преговора са Византијом није спомињан Драгутин, који је располагао потпуно истом војном силом и величином државе као и Милутин. Драгутинов непријатељски став, изазван Милутиновим приближавањем Византији, које је имало епилог о Ускрсу 1299. године, изражавају белешке савременог византијског писца Пахимера. Он наводи да је цар Андроник пружио своме зету помоћ и тиме одвратио Драгутина од намераваног напада. Милутинов брак са царевом ћерком Симонидом отежао је ионако сложену и нејасну ситуацију у погледу наслеђа српског престола (Ћирковић 1981: 449). Савременици су знали колико је Византинцима било стало да потомцима царских „у порфири рођених"

CHAPTER IX

After mentioned great historical events Serbia finally and for a rather long time turned toward the Aegean Sea, while Byzantium had been forced to formally acknowledge achievements attained by king Milutin (Ћирковић 1981: 448). King himself emphasizes them in one of his charters: 'And I took on sword area of Skoplje and Ovče Polje, Polog, Debar and other regions and then I became son-in-law of devout and independent Greek emperor Kir Andronikos Palaiologos and he gave me that lands as dowry' (Ћирковић 1981: 449). The powers of the Byzantine Empire were at that time considerably limited, so Milutin could not count on any significant help from them. Mentioned conquests contributed to the fact that there was no more danger of Byzantine attacks intending to regain lost territories in Macedonia and reconciliation and relation by marriage between king and Byzantium imperial family resulted in the increase of reputation and authority of Serbian ruler in the country and abroad. However, not all influential people in Serbia approved of connections with Byzantium. In the course of negotiations with Byzantium Dragutin had not been mentioned though size of his state and his military power was the same as of king Milutin. Dragutin's hostile attitude provoked by Milutin's turning to Byzantium that had an epilogue on Easter of 1299 is recorded in the writings of contemporary Byzantine writer Pachymeres. He says that emperor Andronikos helped his son-in-law and thus averted Dragutin from intended attack. Marriage of Milutin to the emperor's daughter Simonida complicated already complex and unclear situation regarding the inheritance of Serbian throne (Ћирковић 1981: 449). Contemporaries had known how much the Byzantines insisted on securing precedence of throne inheritance of the offspring of imperial princesses

принцеза обезбеде првенство у наслеђивању престола, а сећали су се и преговора вођених пре четврт века, када је краљ Милутин требало да се ожени Аном, ћерком Михаила VIII, и када су Византинци отворено показивали жељу да царев будући зет, мимо утврђеног реда, наследи очев престо. То питање није сада покренуто, мада догађаји који су уследили показују да Византија није одустала од њега. Драгутин је имао много разлога за супротстављање променама које су могле уследити после 1299. године и, иако је одустао од отвореног напада, није променио свој непријатељски став. Он није могао да све расположиве снаге усмери против брата, јер је више био везан за Угарску него Милутин за Византију. Пошто се највећи део Драгутинове државе састојао од територија које су припадале угарским краљевима, он је морао да буде увучен у заплете и променљиве односе у Угарској, који су постали хаотични у последњој деценији XIII века. Угарски краљ Андрија III Млечић, последњи владар из арпадовске династије, даровао је 1292. године Драгутиновом сину Владиславу „херцештво Славонију", као наследни посед, а 1293. године га је оженио својом рођаком Констанцом Морозини (Ћирковић 1981: 450). Друга страна у борби за угарски престо, напуљска анжујска династија, такође је поспешивала родбинске везе својих претендената и тако налазила савезнике.

Када је, почетком 1301. године, умро краљ Андрија III, борбе око угарског престола су се појачале и трајале читаву деценију. У њима је учествовао и Драгутин, и то не само преко рођачких веза са династијом Арпадоваца – као бранилац своје независне територије, већ и као претендент на угарски престо – у име једног од својих синова. Околности су довеле до тога да се Драгутин истовремено нашао у борби за обезбеђивање престола једном сину у Угарској, а другом у Србији. На тај начин је увучен у борбе на две стране – у старим немањићким земљама са братом и у Угарској са анжујским рођацима. Драгутинове снаге нису биле довољне за успешно деловање на обе стране, али је он, ипак, успео да за живота сачува своју територију. Драгутинова истовремена политичка улога у Угарској и у Србији имала је за последицу тешње

'born in porphyry' and they also remembered negotiations, which had been carried out quarter of a century ago when king Milutin intended to marry Ana, daughter of Michael VIII and when Byzantines openly showed their wish for emperor's future son-in-law to inherit his father's throne in spite of the established order. That question had not been raised this time, but the ensuing events revealed that Byzantium did not give up that idea. Dragutin had many reasons to oppose the changes, which might have ensued after 1299 and although he gave up an open attack he did not change his hostile attitude. He was not able to direct all his available forces against his brother because he was more connected to Hungary than Milutin was connected to Byzantium. As most of Dragutin's state consisted of territories belonging to Hungarian kings he had been involved in plots and unstable relationships in Hungary that became chaotic in the last decade of the 13th century. Hungarian king Andrea III 'the Venetian' as last ruler of the Arpád dynasty granted in 1292 to Vladislav, son of Dragutin 'duchy of Slavonia' as hereditary tenure and in 1293 he married him to his cousin Constanza Morosini (Ћирковић 1981: 450). Another side in struggle for Hungarian throne, the Angevin dynasty of Naples, also prompted marriage alliances of their pretenders and obtained new allies.

Struggles for Hungarian throne increased when king Andrea III died in the beginning of 1301 and lasted for entire decade. Dragutin also took part in these conflicts not only because of his relations by marriage with the Arpád dynasty and as defender of his independent territory but also as pretender to the Hungarian throne in the name of one of his sons. In such circumstances Dragutin was at the same time struggling to provide the throne for one son in Hungary and for the other in Serbia. Thus he was involved in battles at two sides – in ancient Nemanjićs lands against his brother and in Hungary against the Angevin relatives. The forces of Dragutin were not sufficient for successful activities on both sides but he, nevertheless, managed to maintain his territory in his lifetime. Simultaneous political role of Dragutin in Hungary and in Serbia resulted in closer connecting of once Hungarian territories along the Sava and the Danube with the center of the Nemanjić state (Ћирковић 1981: 451).

повезивање некадашњих угарских територија уз Саву и Дунав с језгром немањићке државе (Ћирковић 1981: 451).

Сами почеци сукоба између браће и његови непосредни узроци су мало познати. Поуздано се зна да су Дубровчани, ојачани млетачким бродовима и ратницима из Задра и Хрватске, напали Котор „усред мира", у првој половини 1301. године. Котор се одбранио од ове опсаде, а краљ Милутин је одговорио тако што је напао Дубровник и пресекао све његове везе са копном. Краљ је држао копно, а Дубровчани море, спречавајући једни другима редован трговачки промет. Већ у августу 1301. године су Дубровчани почели да се залажу за склапање мира. У октобру 1301. године је Милутинов изасланик преговарао у Дубровнику. Главни преговарачки посао око склапања мира обавио је дуждев посланик Јакопо Зено почетком 1302. године. Сума откупа за дубровачке заробљенике је била 4.000 перпера, чему је требало додати износ „српског дохотка" за године рата. Августа 1302. године је склопљен мир, а у септембру је краљ Милутин издао повељу (Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: 343–348) у којој су права дубровачких трговаца у Србији прецизније одређена у односу на оне из ранијег периода. За дубровачке трговце у Руднику је прописан исти режим у погледу плаћања дажбина какав је већ владао у Брскову, што је сигуран знак да је Рудник, који је раније био Драгутинов град, до јесени 1301. године доспео у Милутинов посед (Ћирковић 1981: 451, 452). После смиривања стања на граници са Дубровником, у град су почеле да стижу вести о ратовима и метежима дубље у унутрашњости. Дубровачки трговци, позвани у пролеће 1. маја 1302. године да се врате у град, и то под претњом новчане казне (500 перпера), поручивали су: „У овој земљи зло се чини, рати су" (Динић-Кнежевић 1986: 14). На њихов захтев је продужен рок за повратак – до 1. августа. Они трговци који су се затекли у Драгутиновој земљи правдали су се тиме да не могу проћи кроз земљу краља Милутина (Ћирковић 1981: 452). У једном писму из 1303. године је дато обавештење о рату у Брскову и читавој Рашкој. Борба између браће се, свакако, већ увелико распламсала. О несигурности и

The very beginning of conflict between the brothers and its direct causes are not well known. It is certain that military forces of Dubrovnik reinforced by Venetian ships and soldiers from Zadar and Croatia attacked suddenly Kotor 'in the time of peace' in the first half of 1301. Kotor defended itself from that siege and king Milutin retaliate by attacking Dubrovnik and cut all its connections with the hinterland. King was holding hinterland and Dubrovnik the sea, mutually blocking regular commercial activities. Already in August of 1301 Dubrovnik started to intercede for the peace. In October 1301 an ambassador of Milutin held talks in Dubrovnik. Main and successful negotiator regarding peace treaty was Jacopo Zeno the envoy of Venetian doge in the beginning of 1302. Ransom sum for the Dubrovnik captives was 4,000 perpers and to that had to be added sum of 'Serbian revenue' in the war years. The peace had been concluded in August 1302 and in September king Milutin issued the charter (Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: 343–348) where rights of Dubrovnik merchants in Serbia are more precisely determined than in the previous documents. For Dubrovnik merchants at Rudnik was imposed identical rule in paying taxes as had already been in use at Brskovo and that is positive sign that Rudnik, which was earlier Dragutin's town was in the Milutin's possession in autumn of 1301 (Ћирковић 1981: 451, 452). After calming down situation on the border with Dubrovnik the news started to reach Dubrovnik about wars and turmoil deeper in the interior. Merchants from Dubrovnik invited in the spring (1st of May) of 1302 to return to the city under the threat of fine (500 perpers) reported: 'In this country evil times had come, there is war' (Динић-Кнежевић 1986: 14). On their demand the deadline for return was extended until the 1st of August. Those merchants, which were in the lands of king Dragutin excused themselves saying that they could not pass through the lands of king Milutin (Ћирковић 1981: 452). There is information about war at Brskovo and in the entire Rascia in one letter from the year 1303. Battle between brothers certainly was in full sway. The fate of on trade caravan, which had been attacked three times on the road from Dubrovnik to Drina in 1305, bears witness to insecurity and lawlessness.

безвлашћу сведочи судбина једног трговачког каравана, који је 1305. године три пута нападнут на путу од Дубровника до Дрине.

Обавештења о рату су случајна, непотпуна и недовољна за макар и штуро реконструисање догађаја. Свакако је сигурно да се сукоб није ограничио само на Милутина и Драгутина. Сукобљене су биле и војске двојице босанских банова – Стјепана I Котроманића и Младена I, кога је поставио брат Павле Брибирски, „господар Хрватске". И њихов сукоб је, вероватно, повезан са унутрашњим ратом у Србији. Појединости о односима Милутина и Драгутина после ових догађаја нису познате, али постоје сведочанства на основу којих се може закључити да су међу њима и даље постојали раздор и непријатељство. О томе сведочи један католички монах пролазећи 1308. године кроз балканске и неке суседне земље и прикупљајући податке који би помогли приликом покушаја да се обнови Латинско царство и ширења католичке вере. Он је нашао браћу у међусобном рату. Монах пише и о узроцима тог рата. Током путовања је чуо две верзије: по једној је Драгутин, који је владао целом државом, безусловно предао власт након пада са коња и ломљења ноге, пошто је, наводно, био без деце и уплашио се за живот, а по другој је предао власт под условом да му буде враћена ако преживи. Млађи брат му није вратио власт, иако је Драгутин преживео. Католички монах о томе пише: „Држи власт већ 26 година, због чега је међу споменутом браћом избио рат и раздор, који траје до данашњих дана". Анонимни писац није знао на који начин је створена држава краља Драгутина, тако да је он земље два брата сматрао деловима једне српске државе. Драгутинову област назива Србијом, а Милутинову Рашком. Он је, такође, забележио да је држава била богата хлебом, месом и млечним производима, затим сребром, оловом и гвожђем. Када је прошао земљом (1308), у њој је било седам рудника у којима се добијало сребро (Ћирковић 1981: 455).

Симпатије тог католичког монаха биле су на страни Драгутина, који је, према њему, праведан и добар, који воли и прима католике, живећи у браку са кћерком угарског краља. Милутин је сушта супротност – лукав, преврtљив, не поштује заклетве и уговоре,

Reports about war are casual, incomplete and insufficient for even vague reconstruction of events. It is certain that conflict was not confined only to Milutin and Dragutin. There were also clashes between the armies of two Bosnian dukes (bans) – Stjepan I Kotromanić and Mladen I appointed by his brother Pavle Bribirski, the 'lord of Croatia'. Their conflict was probably also connected with internal war in Serbia. The details about the relations between Milutin and Dragutin after these events are unknown but there is evidence according to which it could be concluded that discord and hostility still continued between them. Such situation is confirmed by one catholic monk who was passing through Balkans and neighboring states in 1308 gathering information, which would help in attempting to restore the Latin empire and spreading Catholic faith. He found brothers at war and also explains the reasons for the war. On his journey he heard two versions: according to one Dragutin who ruled the entire state surrendered unconditionally the authority after falling from the horse and breaking leg as, allegedly he was childless and was afraid for his life, and according to other version he handed over authority on condition to be restored to throne if he survives. Younger brother did not give him back the authority despite the fact that he survived. Catholic monk says about that: 'He holds control for 26 years already and because of that war and discord broke out between the brothers and last until these days'. Anonymous writer did not know how the state of king Dragutin had been created, so he considered countries of two brothers to have been parts of one Serbian state and he calls Dragutin's country Serbia and Milutin's country Raška. He had also recorded that country was abounding in bread, meat and dairy products and also in silver, lead and iron. When he passed through the country (in 1308) there were seven mines where silver had been exploited (Ћирковић 1981: 455).

Sympathies of that catholic monk were with Dragutin who according to him was just and good, who likes and welcomes Catholics as he is married to the daughter of Hungarian king. Milutin, however, is quite the opposite – he is shrewd, picky, does not observe oaths and contracts and has many wives. He hates Catholics and persecutes them but in fear of master Charles

живи са више жена. Он мрзи католике и прогони их, али у страху од господина Карла од Валоа показује извесне знаке поштовања, како би папска столица спречила Карла да га нападне. Зато Милутин, по мишљењу анонимног монаха, и тражи пријатељство Карла од Валоа (Ћирковић 1981: 455).

Милутин је, заиста, од почетка рата са братом настојао да стекне наклоност и подршку папе и француских феудалаца из јужне Италије, који су имали амбиције да освоје Византију и обнове Латинско царство. Он се обраћао папи Бенедикту XI (1303–1304) са жељом да њега и целу државу прими под заштиту Свете столице. То је поновио и на почетку понтификата Клемента V (1305–1314), чији је повољан одговор омогућио да се касније поведу преговори о преласку краља и целе земље у католичанство. Папа Клемент V је врло озбиљно схватио Милутинове понуде и 1308. године тројици својих легата наложио да заврше преговоре око сједињавања Милутинове државе с католичком црквом. Они су, између осталог, имали задатак да краљу Милутину предају папску заставу, која је истовремено симболисала заштиту папске столице у борби против неверника. Сматрамо да су поменути догађаји били повод за ковање врсте матапанског динара типа „de bandera" са круном (сл. 57, 57a; 6.9). Сасвим у складу са декларативном новом верском оријентацијом било је Милутиново ступање у савез са Филипом Тарентским, сином јужноиталијанског краља Карла II. Као носилац свих анжујских права на Истоку, Филип је узео титулу „деспота Романије" и из Албаније и Епира започео борбу за обнављање власти Латина над византијским територијама. У августу 1306. године је примио Милутиновог посланика и са њим преговарао о савезу, а затим је Филипов посланик примио од Милутина заклетву (Ћирковић 1981: 456).

Краљ Милутин је склопио уговор о савезу и са Карлом од Валоа, братом француског краља Филипа IV Лепог. Као супруг Катарине од Куртнеа, наследнице титуле латинских царева, Карло је и сам носио титулу цариградског цара и једно време настојао да уклони Палеологе и стварно загосподари Византијским царством. Савезнике је нашао у папи Клементу V, Млетачкој републици, своме

of Valois shows certain respect as papal curia would prevent Charles to attack him. That is the reason, according to the monk, why Milutin is seeking the friendship of Charles of Valois (Ћирковић 1981: 455).

Milutin, really, since the beginning of war against his brother attempted to get the favor and support of pope and French nobles from the south Italy who had ambitions to conquer Byzantium and restore the Latin empire. He appealed to pope Benedict XI (1303-1304) with the wish to accept him and whole his country under the protection of the Holy See. He repeated that also at the beginning of the pontificate of Clement V (1305-1314) whose positive answer resulted in later negotiations about king and the entire country joining the catholic faith. Pope Clement V understood Milutin's offer very seriously and ordered his three legates to complete in 1308 negotiations about joining of Milutin's state and Catholic church. They were, among other things, obliged to present to king Milutin papal banner, which at the same time symbolized the protection of Holy See in the battle against infidels. We think that mentioned events were the reason for issuing type of matapan dinar 'de bandera' with the crown (Fig. 56, 56a; 6.9). Thus Milutin's alliance with Philip of Taranto, son of south Italian king Charles II was entirely in accordance with declared new religious orientation. As holder of all Angevin rights in the East Philip took the title of 'despot of Romania' and from Albania and Epirus started battle for restoration of Latin rule over the Byzantine territories. He received Milutin's ambassador in August 1306 and negotiated with him about the alliance and then Philip's envoy took Milutin's oath (Ћирковић 1981: 456).

King Milutin also concluded an agreement of alliance with Charles of Valois, brother of French king Philip IV the Fair. Charles of Valois as husband of Catherine of Courtenay, heiress to the title of Latin empress also had the title of Constantinople emperor and for some time he attempted to eliminate the Palaiologos and become the actual ruler of the Byzantine empire. He had allies in pope Clement V, Republic of Venice, his cousin Philip of Taranto and some feudal lords in Greece. He accepted

рођаку Филипу Тарентском и појединим феудалцима из Грчке. У круг савезника је примио и „шизматичког" краља Милутина, рођака и пријатеља цариградских Палеолога.

Два Милутинова посланика – један Дубровчанин, а други Которанин, у краљево име су се 27. марта 1308. године, у једном манастиру код Мелена, заклели да ће титуларном цару помоћи да се бори против Андроника и освоји цариградско царство (Византију) кад год се то од њега буде затражило. Српски краљ се обавезао на то да ће послати војску, или да ће је предводити на позив савезника и тако му пружити помоћ на месту које одреди. Краљ Милутин се, такође, обавезао на то да неће дати уточиште неком од бунтовника или непријатеља свога савезника. Карло се, с друге стране, обавезао на то да ће, кад задобије и поврати своје царство, или његов већи део, пружити Милутину помоћ при одбрани краљевине од свих непријатеља, „како пагана тако и хришћана". Српски краљ пак не би добио помоћ у случају да држи и поседује територије царства или земље Филипа Тарентског изван оних које му се уговором изричито препуштају. За обећану помоћ је Карло „поклонио" Милутину већ раније освојене територије у Македонији, које су, по тврђењу краљевих посланика, доносиле 5.000 златника годишњег прихода. Преговарало се и о удаји краљеве законите кћери Зорице (Zarize) за Карла, сина Карла од Валоа, али су поводом тога остала отворена многа питања (Ћирковић 1981: 456).

Испуњење свих обавеза према папи и Карлу од Валоа, преузетих од Милутина, могло је значити веома велики заокрет у политици, који сигурно не би могао проћи без отпора и озбиљних последица. Жестоку реакцију изазвало би напуштање православља. То се може закључити из става црквених људи блиских Милутину према византијском цару Михаилу VIII Палеологу, који је водио унионистичку политику. Мали су били изгледи за то да свештенство, властела, па чак и широке народне масе следе Милутинову западну оријентацију, тако да се поставља питање да ли је он, улазећи у те преговоре, имао намеру да их оствари.

Папске легате је Милутин примао, али им није омогућавао да изврше своју мисију.

in the circle of his allies also the 'schismatic' king Milutin, relative and friend of Palaiologos from Constantinople.

Two Milutin envoys – one from Dubrovnik and other from Kotor took an oath in king's name on the 27th of March 1308 in a monastery near Meleno that he would help the titular emperor in his battle against Andronikos and to conquer Constantinople empire (Byzantium) whenever it is asked of him. Serbian king promised to send soldiers or to lead an army if his ally asks him thus helping him at the location, which he decides. King Milutin also promised that he would not provide asylum for any rebels or enemies of his ally. Charles, on the other hand, promised that when he conquer and regain his empire or most of it he would help Milutin in defending his kingdom from all enemies, 'either pagans or Christians'. However, Serbian king would not get help in case that he holds and possess territories of the empire or lands of Philip of Taranto except those, which are explicitly given to him according to contract. For the promised help Charles 'granted' Milutin already occupied territories in Macedonia that according to the claims of king's envoys bring 5,000 gold coins as one year revenue. There were also negotiations about marriage of king's legitimate daughter Zorica (Zariza) to Charles, son of Charles of Valois but regarding that matter many questions remained unsolved (Ћирковић 1981: 456).

If Milutin was to fulfill all obligations toward the pope and Charles of Valois it would meant very significant turn in politics, which certainly could not have passed without resistance and serious consequences. Abandoning Orthodoxy would result in severe reaction. It could be concluded on the basis of attitude toward Michael VIII Palaiologos who pursued unionist policy of church officials close to Milutin. There were slim chances for clergy, nobles and even general population to follow Milutin's western orientation, so the question could be asked whether he when starting those negotiations had serious intention to realize it.

Milutin received papal legates but did not let them fulfill their mission. His excuse why he could not carry out union with the Roman church was in his fear from his mother and brother. The group of allies of Charles of Valois started

Изговор за то што не може да изврши сједињавање с римском црквом налазио је у страховању од мајке и брата. У исто време се почео осипати круг савезника Карла од Валоа, а тиме и смањивати изгледи да ће се предузети акције које је планирао. По свему судећи, он никада није дошао у ситуацију да од Милутина затражи извршавање савезничких обавеза.

Мало је вероватно да су се Милутинови преговори и савези са Филипом Тарентским и Карлом од Валоа уопште одражавали на односе са Византијом. Карло се пред Милутиновим посланицима заклео, крајем марта 1308. године у Мелену, а Милутин пред Карловим посланицима крајем јула исте године у Србији. Цар Андроник II је, на молбу вољеног сина и зета, у мају потврдио један његов поклон манастиру Хиландару. Нарочито су срдачне и блиске биле везе између царице Ирине, њене кћери Симониде и краља Милутина. Византијски писац Нићифор Григора оптужио је царицу за трошење силног византијског новца на дарове кћерки и зету. Царица Ирина је поклањала зету чак и предмете који су имали карактер царских инсигнија (Ћирковић 1981: 457).

Византијско царство је тада преживљавало тешке тренутке. До почетка XIV века су Турци освојили највећи део Мале Азије. Царство није располагало војним снагама кадрим за одбрану последњих византијских упоришта, па је цар Андроник био принуђен на то да у службу прима стране ратнике, међу којима су били турски одреди, хришћански Алани са Кавказа и шпански најамници, који су се називали Каталонска компанија. Они су у почетку постизали успехе са Турцима, али су се касније потпуно одметнули (1305) и постали опасни непријатељи Царства. Њихове савезнике Туркопуле – под заповедништвом Мелика, Милутин је примио у своју службу. Ти најамници су одиграли значајну улогу при крају унутрашњих борби, али је њихово врбовање изазвало пролазну кризу у односима са Византијом. Из 1311. године постоје документи о обнављању пријатељства, а убрзо затим је Милутин дошао у ситуацију да може пружити помоћ тасту Андронику II (Ћирковић 1981: 457–459).

at the same time to disintegrate and thus the prospects that he would undertake actions he planned also diminished. By all appearances he was never in situation to ask Milutin to fulfill his alliance obligation.

It is not very probable that Milutin's negotiations and alliances with Philip of Taranto and Charles of Valois had any impact on relations with Byzantium. Charles took an oath in front of Milutin's ambassadors in the end of March of 1308 at Meleno and Milutin did the same in front of Charles' ambassadors in the end of July of the same year. Emperor Andronikos II answered to the plea of his beloved son and son-in-law and confirmed in May his donation to the Hilandar monastery. Particularly warm and close were relations between empress Irene, her daughter Simonida and king Milutin. Byzantine writer Nikephoros Gregoras accused the empress for spending lot of Byzantine money for gifts to her daughter and son-in-law. Empress Irene presented to his son-in-law even the objects, which had the character of imperial insignia (Ћирковић 1981: 457).

Byzantine empire experienced in that time rather difficult moments. Turks conquered most of Asia Minor until the beginning of 14th century. Empire did not have military forces able to defend last Byzantine strongpoints, so emperor Andronikos was forced to employ foreign warriors including Turkish units, Christian Alani from the Caucasus and Spanish mercenaries, which had been called the Catalan company. They had been successful in battles against the Turks in the beginning but later (1305) they deserted and became very dangerous enemies to the Empire. Their allies Turkopuli under command of Melik Milutin employed in his service. These mercenaries played significant part at the end of interior struggles but their hiring caused the transitional crisis in the relations with Byzantium. There are documents from 1311 about restoration of friendship and soon after that Milutin was in position to offer help to his father-in-law Andronikos II (Ћирковић 1981: 457–459).

Dragutin was not able to take advantage of Milutin's problems due to pursuing controversial policy connecting himself at one moment to Byzantium and at the other to its enemies because he also on the other hand got in similar

Драгутин није могао да искористи то што је Милутин имао проблема са вођењем противречне политике, којом се везивао час за Византију, час за њене непријатеље, јер је и сам, на другој страни, запао у сличан положај. У борбама за угарски престо после смрти Андрије III је учествовало неколико упорних и јаких конкурената. Драгутин је дуго подржавао анжујског претендента и, свакако, допринео његовом успону. У једном тренутку је раскинуо везе са Карлом Робертом, кандидатом чија је моћ била у несумњивом успону. Из 1309. године су нам остали подаци о Драгутиновим нападима на територије младог краља и његове присталице. Велики утицај на Драгутинове одлуке имао је угарски великаш Ладислав Апор, ердељски војвода, који је извесно време био главни ослонац претендента Отона Баварског. Апор је касније удао кћерку за Драгутиновог сина Владислава и на њега пренео своје амбиције – да му кћи постане угарска краљица. Међутим, за то је већ било касно, јер се успон Карла Роберта није могао више зауставити. Папски легат је осудио брак Апорове кћери и Владислава и крајем 1309. године бацио анатему на Апора, после чега је он, априла 1310. године, одустао од својих амбиција, признао Карла Роберта за краља и предао му круну, која се од 1307. налазила код њега. У августу 1310. године се могло обавити друго крунисање краља Карла Роберта, правом круном – по обичајима угарског краљевства. Тада су завршене борбе око престола, али су започете још дуготрајније борбе за обнављање краљевске власти и ауторитета у свим деловима угарске државе.

Један савремени млетачки попис владара са којима је Венеција имала контакте показује однос Венеције према краљу Милутину и његовом потенцијалном наследнику, представљеном као десигнирани будући краљ Стефан. Поред имена краља Милутина стоји: „Stephanus regis Urossi filius, rex Dioclie, Albanie, Chelmie et maritime regionis“. Драгутинов син наведен је само као „Ladislaus filius eius“ (Динић 1955: 80).

Драгутин ништа није постигао у Угарској, али је навукао на себе непријатељство краља, који се учврстио на престолу. Уместо да у њој нађе ослонац и подршку за борбе које

situation. Few persistent and strong contenders took part in struggle for the Hungarian throne after death of Andrew III. Dragutin for rather long time supported the Angevin pretender and certainly contributed to his rise. In a certain moment he broke his relations with Charles Robert, the candidate whose authority was in indubitable rise. We have information from the year 1309 about Dragutin's attacks on the territory of young king and his followers. Hungarian noble Ladislav Apor, duke of Transylvania, who was for some time main support of the pretender Otto of Bavaria, had great influence on Dragutin's decisions. Apor later married his daughter to Dragutin's son Vladislav and transferred to him his ambitions for his daughter to become Hungarian queen. However, it had been already late as the rise of Charles Robert could not have been stopped any more. Papal legate condemned the marriage of Apor's daughter and Vladislav and in the end of 1309 anathemized Apor and after that he gave up his ambitions and acknowledged in April 1310 Charles Robert as king and gave him the crown, which was since 1307 in his possession. So it was possible in August of 1310 to carry out second coronation of king Charles Robert with genuine crown – according to the tradition of Hungarian kingdom. Then the struggles for the throne had been concluded, but even longer battles for restoration of regal power and king's authority in all parts of Hungarian state had started.

One contemporary Venetian list of rulers with whom Venice had contacts reveals the attitude of Venice toward king Milutin and his potential heir identified as designated future king Stefan. Next to the name of king Milutin is written: 'Stephanus regis Urossi filius, rex Dioclie, Albanie, Chelmie et maritime regionis'. Son of Dragutin is mentioned only as 'Ladislaus filius eius' (Динић 1955: 80).

Dragutin did not achieve anything in Hungary but only brought on himself hostility of the king who consolidated his position on the throne. Instead of getting patronage and support in Hungary for the battles he had to fight in Serbia Dragutin found himself between two fires. Judging by meager data, which illuminate the circumstances only partially, battle between brothers that lasted already two decades did not

је морао да води у Србији, Драгутин се нашао између две ватре. Судећи по оскудним подацима, који тек делимично осветљавају тадашње прилике, борба између браће, која је трајала већ две деценије, није донела промену и нарушила равнотежу. Утолико више изненађује чињеница што се у житију архиепископа Данила II, једином извору који сукоб међу браћом кратко и узгредно спомиње, положај краља Милутина приказује као врло тежак. Архиепископ Данило о томе пише:

„После некога времена догоди се велика скрб благочастивому краљу Урошу, јер се беше подигао његов брат благочастив Стефан краљ од сремске земље са многом силом, хотећи да узме његов престо и да га даде сину својему Урошицу. И беше му велика невоља. Јер сва његова властела одметнуше се, и не имађаше ни једнога на кога би се поуздао, али још више је био у скрби за славни манастир светога Стефана, место звано Бањска. Јер у њему беше сабрао много богатство, све своје имање, и не налажаше таква мужа, коме би поверио такво место са наследством његовим."

Позвао је из Свете Горе бившег хиландарског игумана Данила и предао му бањску епископију:

„...а сам уставши пође против брата свога на рат и против своје воље, јер се сви његови великаши беху одметнули. Али Бог, који чини једини милост у тисућама, дарова и тому благочастивому ненадану помоћ. Јер те године његове скрби многе војске народа татарскога и јашкога дошавши предадоше му се. И са њима пошавши одби насиље оних који су борбу водили са њиме, све добро свршивши Божјом помоћу" (Данило II 1935: 271–273).

То је једина вест која говори о крају борби 1311. или 1312. године. Окончање вишегодишњег сукоба између браће је, пре свега, познато на основу података из Даниловог зборника биографија и једног записа архиепископа Никодима из 1319. године (Динић 1955: 68). Тим изворима може се додати и једно врло значајно писмо – Дубровчанина Марина де Черпа (Marin de Cherp). Година на том писму није дата, али се она може поуздано утврдити, а датум је 9. август 1313, који представља сигуран „terminus ante quem" за измирење браће. М. Динић (1955: 69) сматра

bring any change nor disturbed the balance. Even more so it is very surprising that in the biography of archbishop Danilo II, the only source mentioning the conflict between brothers briefly and casually, position of king Milutin had been described as difficult. So, archbishop Danilo writes as follows:

'After sometime there was a great danger for the devout king Uroš as his brother devout Stefan, king of the Srem lands, rose with great army wishing to take his throne and to give it to his son Urošic. And he was in great trouble. As all his nobles deserted him and he had no one to rely upon but he was even more concerned for famous monastery of St. Stephen at the place called Banjska. Because he gathered there many riches, all his chattels and he could not find a man to whom he could entrust such place and its heritage.'

He summoned previous Hilandar abbot Danilo from the Mount Athos and entrusted him the bishopric of Banjska.

'... And he himself proceeds against his brother waging war against his wish as all his nobles abandoned him. But God, who is the only one doing many favors provided for that devout an unexpected help. Because in that very year of his great trouble many armies of Tatars surrendered to him and going with them he repulsed the forces of those fighting against him and with God's help everything ended well' (Данило II 1935: 271–273).

This is the only report about the end of conflicts in 1311 or 1322. Termination of long-lasting conflict between brothers is known to us first of all from the data in the Danilo's collection of biographies and one record by archbishop Nikodim from 1319 (Динић 1955: 68). To those sources could be also added one very important letter by Dubrovnik citizen Marin de Cherp. The year is not mentioned in the letter but it could be established with certainty and date is 9th of August 1313 that is reliable 'terminus ante quem' for reconciliation of brothers. M. Dinić (Динић 1955: 69) thinks that war between brothers had been finished before the year 1313.

We do not know anything about the conditions of the peace treaty. Nevertheless, there is a report about mission of Hilandar abbot Nikodim, who had been sent by the brothers and 'assembly

да је рат између браће окончан пре 1313. године.

О условима под којима је мир склопљен не зна се ништа. Међутим, сачувана је белешка о мисији хиландарског игумана Никодима, кога су браћа и „сабор српске земље“ послали у Цариград, патријарху Никону и цару Андронику II. Њима је била поверена улога у санкционисању и гарантовању мира међу браћом, али се не види у чему се она састојала. На основу малобројних података који се односе на наредне године могло би се закључити да није дошло ни до каквих битних промена у поређењу са стањем пре избијања рата. Браћа су заједнички издала повељу манастиру Бањској, који је довршен пошто је завладао мир. У њој се Драгутин помиње као „прежде бивши краљ“. Међутим, он за себе каже да је „раб и брат господина ... великог краља Стефана Уроша“. И један и други говоре неодређено о наслеђу, не спомињући ниједног претендента посебно, иако предвиђају да ће на престо доћи неко од синова, унука или праунука. По свему судећи, ни територијалних промена није било, јер се Рудник крајем 1312. и почетком 1313. године налазио под Драгутиновом влашћу (Ћирковић 1981: 460).

У сваком случају, браћа су сарађивала у лето 1313. године. Драгутин је крајем јула спремио војску за напад на Угарску, што је било у складу са његовом непријатељском политиком према Карлу Роберту, када му је од брата стигло наређење да дође с војском како би заједно пошли на Хрватску. Овај податак говори о њиховом односу, који је обавезивао Драгутина на учествовање у ратним дејствима краља Милутина. Тај напад је, по свој прилици, био управљен против бана Младена II Брибирског. Он је после смрти бана Павла 1312. године прихватио породичне земље, а с њима „наследио“ и ратовање против Венеције. Обновио је непријатељство према Србији, успео да се прошири на Хум и запоседне долину доње Неретве. Милутин је покренуо велику акцију у вези са повратком изгубљених крајева, па се тако приближио Венецији, која је била његов природни савезник до септембра 1313, када се измирила са Младеном. Он је и после тога био активан у приморским областима, али није познато шта се догађало и шта је постигао у

of the Serbian lands' to Constantinople to patriarch Nikon and emperor Andronikos II. They were entrusted with the role in sanctioning and guaranteeing the peace between brothers but it is not clear what their achievement was. It could be concluded according to the scarce data concerning the ensuing years that there were no substantial changes in comparison with the situation before the war. Brothers together issued the charter to the Banjska monastery, which had been completed when the peace was established. In that charter Dragutin is mentioned as 'previous king'. However, he says for himself that he is 'servant and brother of lord... great king Stefan Uroš'. Both of them speak vaguely about inheritance, not mentioning any pretender by name although they anticipate that some of sons, grandsons or great grandsons would come to the throne. By all appearances there were no territorial changes as Rudnik was under Dragutin's control in the end of 1312 and the beginning of 1313 (Ћирковић 1981: 460).

In any case brothers collaborated in summer of 1313. Dragutin prepared the army to attack Hungary by the end of July as it was in accordance with his hostile policy toward Charles Robert when his brother ordered him to come with his army, so that they could attack Croatia together. This information speaks about their relationship which means that Dragutin was obliged to take part in war activities of king Milutin. By all appearances that attack was directed against ban Mladen II Bribirski. He inherited family lands after death of his brother Pavle in 1312 and with them also 'inherited' war against Venice. He resumed hostilities against Serbia and managed to occupy Hum and lower Neretva valley. Milutin launched great operation in order to restore lost territories and thus became close to Venice, which was his natural ally until September 1313 when he reconciled with Mladen. Milutin was active in the coastal region even after that but it is not known what was happening and what he achieved in his battles against Mladen II. However, we know that Milutin's son Stefan and Dragutin's son Vladislav visited Dubrovnik within short time distance in November 1313. After reconciliation with his brother, Milutin had a free hand, so he could provide help to his father-in-law Andronikos II on two occasions

борбама против Младена II. Међутим, познато је да су новембра 1313. године, у кратком временском размаку, у Дубровнику боравили Милутинов син Стефан и Драгутинов син Владислав. После измирења са братом, Милутин је имао одрешене руке, тако да је у два маха могао пружити помоћ своме тасту, цару Андронику II (Ћирковић 1981: 460). М. Динић (1955: 71) истиче да не може бити никакве сумње у то да је прави победник остао Милутин. Само обраћање Византији у вези са постигнутим споразумом ишло је у прилог само њему. Исти аутор наводи да је Драгутин био побеђен и да се морао помирити са братом под околностима које су за њега биле много неповољније. Ипак, Милутин није могао у потпуности да одстрани брата. Учествовање државног сабора при измирењу показује да је споразум склопљен под гаранцијом цркве и властеле и да није једностранo наметнут Драгутину. Црква, која је била наклоњена Милутину, није била за радикално решавање спора у његову корист. Са друге стране, властела, која је у критичном тренутку изневерила Милутина, представљала је значајну противтежу у корист „сремског краља“ (Динић 1955: 72). Драгутин је остао подређен Милутину – као и пре сукоба, али под знатно тежим околностима, јер је био лишен подршке Угарске, док је Милутинов положај био чвршћи него икада. По својој прилици, територијалних промена није било, односно задржано је стање пре сукоба. Међутим, не може се установити шта је закључено у вези са питањем наслеђа престола, због којег је и дошло до сукоба. М. Динић (1955: 76) наглашава чињеницу да, упркос дугој владавини краља Милутина, немамо ниједну повељу из његове канцеларије у којој се отворено именује један од његових синова као наследник или „млади краљ“. Међутим, С. Мишић (2009: 338) даје податак да се у повељи коју је 15. марта 1306. године краљ Милутин издао бенедиктинској Опатији Свете Марије Ратачке стоји да је Стефан одређен за престолонаследника. Исти аутор (2009: 338) наводи да је Дежевски споразум био на снази до сукоба са Драгутином 1301. године, а тек по његовом избијању је Милутин одредио Стефана за свог наследника. При обнови Богородице Љевишке, скоро у исто

(Ћирковић 1981: 460). M. Dinić (Динић 1955: 71) claims that there could be no doubt that Milutin was factual winner. Turning to Byzantium in regard of achieved agreement was only in Milutin's favor. Same author says that Dragutin had been defeated and had to reconcile with brother under conditions, which were much unfavorable for him. But, Milutin could not entirely eliminate his brother. Participating of the state council in the reconciliation reveals that agreement had been guaranteed by church and nobles and that it was not unilaterally imposed on Dragutin. Church, which favored Milutin, was not however for radical solution of conflict in his favor. On the other hand, nobles who were unfaithful to Milutin in a crucial moment were considerable counterweight in favor of the 'king of Srem' (Динић 1955: 72). Dragutin remained subordinated to Milutin – like before the conflict but in the considerably more difficult situation as he did not have Hungarian support, while Milutin's position was stronger than ever. By all appearances there were no territorial changes, i.e. situation before the conflict had been maintained. However, it could not be established what had been decided considering the question of throne inheritance that was in fact the reason for conflict. M. Dinić (Динић 1955: 76) emphasizes the fact that despite long reign of king Milutin there is not a single charter from his office where one of his sons had been explicitly named as heir apparent or 'young king'. Nevertheless, S. Mišić (Мишић 2009: 338) provides information that in the charter issued by king Milutin to the Benedictine Abbey of Saint Mary of Ratac on the 15th of March 1306 was written that Stefan had been appointed as heir apparent. Same author (2009: 338) says that Deževo agreement was valid until the conflict with Dragutin in 1301 and only after that Milutin appointed Stefan as his heir. In the course of restoration of the Bogorodica Ljeviška church Stefan Dečanski had been painted as heir to the throne almost at the same time when mentioned charter had been issued (1306/7). It could be concluded according to these facts that, as mentioned authors says, Stefan had been prepared for heir during war with Dragutin. S. Mišić (Мишић 2009: 338) mentions interesting information – that Milutin although he broke off from anti-

време када је издата поменута повеља (1306/7), насликан је и Стефан Дечански као престолонаследник. Из тога се може закључити да је, како наводи поменути аутор, Стефан припреман за наследника током рата са Драгутином. С. Мишић (2009: 338) помиње интересантан податак – да је Милутин, иако се после 1309. године одвојио од антивизантијске коалиције, остао у добрим односима са Млечанима, који су признавали Стефанову легитимност. Западни извори – од Анонима до Гијома Адама, једнодушно су Стефана сматрали незаконитим сином, рођеним у ванбрачној вези или морганатском браку (Мишић 2009: 338). То може бити битан податак за доказивање постојања старе традиције посебних (добрих) односа српске државе са Венецијом, независних од односа са „остатком" Запада, о којој смо говорили раније.

По свој прилици, начин на који се Драгутин потписује у потврди *Бањске повеље* – „прежде бивши краљ", карактеристичан је за период поновне нагодбе са братом, а одражава стање после Дежева (Динић 1955: 55). Када у повељи говори о свом брату, Милутин му не даје никакву титулу: „...и с братом ми Стефаном". Однос браће и хијерархија међу њима јасно се може сагледати са живописа цркве у Ариљу, где се налазе портрети краља Милутина, Драгутина и његове жене Катарине. Милутин се налази десно од брата, а Христос, који је насликан у сегменту изнад, окренут је према њему, са испруженом десном руком над краљевом главом. Милутинову надређеност јасно истиче и сама његова титула – „Стефан краљ све српске земље и поморске Урош", за разлику од Драгутинове скромне титуле: „Стефан краљ и први ктитор". У истој цркви постоји и један натпис датован у период између 1. септембра 1296. и 31. августа 1297. године, значајан за анализу односа међу браћом после Дежеве, у коме је Милутинова титула наведена као „самодржац краљ свих српских земаља и поморских", док је Драгутин скромно представљен као „господин краљ Стефан брат краља Уроша, који држи многе земље" (Динић 1955: 54). Треба имати на уму чињеницу да је црква у Ариљу била на територији под Драгутиновом непосредном влашћу, те да је он био њен ктитор и да припада времену када

-Byzantine coalition after 1309, he remained at good terms with the Venetians who acknowledged Stefan's legitimacy. Western sources – from Anonymous to Guillaume Adam unanimously considered Stefan as illegitimate son, born out of wedlock or in morganatic marriage (Мишић 2009: 338). This could be crucial information confirming the existence of old tradition of special (good) relations between Serbian state and Venice, independent of the relations with the 'rest' of the West, as we have been explaining before.

Manner in which Dragutin was signing *Banjska Charter* – 'earlier ex king' is, by all appearances, characteristic of the period after repeated agreement with his brother and reflects the situation after Deževo (Динић 1955: 55). When mentioning his brother in the charter Milutin does not mention any title: ... 'and with brother of mine, Stefan'. Relationship and hierarchy between brothers could be clearly understood in the paintings of the church in Arilje where the portraits of king Milutin, Dragutin and his wife Katalina (Catherina). Milutin is standing to the right of his brother and Christ painted in the segment above is turning toward him with right hand extended over king's head. Milutin's supremacy is clearly emphasized by his title – 'Stefan king of all Serbian lands and coast Uroš' in comparison with modest title of Dragutin – Stefan king and first founder'. There is another inscription in the same church dated to the period between 1st September of 1296 and 31st August of 1297 significant for the analysis of relations between brothers after Deževo where Milutin's title is 'independent king of all Serbian lands and the coast' while Dragutin is modestly titled as 'master king Stefan brother of king Uroš who rules many countries' (Динић 1955: 54). It should be taken into account that church in Arilje was in the territory under Dragutin's direct control, and that he was its founder (*ktitor*) and that it dates from the period when relations between brothers were good (Динић 1955: 54).

Final years of king Dragutin passed in peace. Yet, relations between brothers were not quite amiable. Main question and that was question of inheritance could not have been settled in such a way for both sides to be satisfied. Guillaume Adam informs us that Milutin after his

су браћа била у добрим односима (Динић 1955: 54).

Последње године краља Драгутина протекле су у миру. Ипак, односи међу браћом нису били сасвим срдачни. Основно питање, а то је питање наслеђа, није могло бити решено тако да обе стране буду задовољне. Гијом Адам нас обавештава о томе да је Милутин после братовљеве смрти „подигао буну на Владислава, синовца свога и господара, ухватио га, одузео му читаву краљевину, и бацио га у тамницу, које се опростити не могаше, докле год је Урош у животу био“ (Динић 1955: 73, 74). Још за Драгутиновог живота је краљ Милутин, после енергично угушене побуне Стефана Дечанског у Зети 1314. године, ухапсио и ослепео сина, па га послао у Цариград.

brother's death 'organized revolt against Vladislav, his nephew and lord, seized him, took all his kingdom and put him to prison from which he could not get out until Uroš was alive' (Динић 1955: 73, 74). Already during Dragutin's lifetime king Milutin after energetically crushing insurrection of Stefan Dečanski in Zeta in 1314 imprisoned and blinded his son and sent him to Constantinople.

ПОГЛАВЉЕ X

На крају ове расправе о српском средњовековном новцу, која прати динар матапанског типа од почетака његовог ковања у Србији, требало би размотрити елементе за могуће датовање већ поменутих Милутинових врста новца „de bandera“ (сл. 57, 57a; 6.9 и сл. 58, 58a; 6.10). То су врсте 19, 19/1, 19/2, 19/3, 19/4, 19/5 из С. Димитријевићевог каталога (2001: 41–43), односно врсте 3.8 и 3.9 из каталога В. Иванишевића (2001: Табла I). По свему судећи, поменуте врсте су једина Милутинова ковања динара матапанског типа са заставом. Сматрамо да тај новац није кован непосредно после Дежеве, када је Милутин ковао и усмеравао према Западу динаре матапанског типа са двоструким крстом и круном „анжујског типа“, којима припада поменути примерак из веронске оставе (сл. 46, 46a; 6.3), као и новац типа „краљ седи и држи скиптар са крином на врху и глоб са двоструким крстом“ (сл. 52, 52a; 6.4), врсте која представља континуитет са идентичним новцем краља Драгутина кованим пре Дежеве (сл. 51, 51a; 5.4). Ковање новца типа „de bandera“ би у годинама блиским Дежевском споразуму нарушавало договор, јер је та врста новца, по свему судећи, била у ингеренцији Драгутина. Поменути новац би тада „пркосио“ Драгутину, у време када се то није желело. У недоумици смо око тога да ли је новац типа „de bandera“ кован у последњим годинама међусобног сукоба, односно у времену када су се негирала Драгутинова регална права (ублажење), или су ове врсте новца последица стања после мировних преговора. Раније смо навели да су повод за ковање поменуте врсте 3.8 (Иванишевић 2001: таб. I), тј. врсте 19,1 (Димитријевић 2001: 41–43) (сл. 57, 57 a; 6.9) представљали Милутинови контакти са папском куријом, који су 1308. године довели до

CHAPTER X

At the end of this treatise about Serbian medieval coinage that follows dinar of matapan type from the beginning of its minting in Serbia we should discuss the elements for possible dating of already mentioned Milutin's coin types 'de bandera'(Fig. 56, 56a; 6.9 and Fig. 57, 57a; 6.10). Those are types 19, 19/1, 19/2, 19/3, 19/4, 19/5 in S. Dimitrijević catalogue (2001: 41–43), that is the types 3.8 and 3.9 in catalog by V. Ivanišević (Иванишевић 2001: Табла I). Mentioned types are, by all appearances, only Milutin's issues of dinars of matapan type with banner. We think that those coins were not minted immediately after Deževo when Milutin issued and directed toward West dinars of matapan type with double cross and 'Angevin' crown of which one specimen was found in the Verona hoard (Fig. 46, 46a; 6.3) as well as the coins of type 'king seated holding scepter with fleur-de-lis on top and globe with double cross' (Fig. 52, 52a; 6.4), type, which represents the continuity with identical money of king Dragutin minted before Deževo (Fig. 51, 51a; 5.4). Minting of coins of 'de bandera' type in the years close to Deževo treaty would violate the agreement as that type of coins was, by all appearances, the privilege of Dragutin. Mentioned money would in that case 'defy' Dragutin in a moment when it was not wanted. We feel ambiguous about question whether the coin of type 'de bandera' had been minted in the final years of their conflict, i.e. in the time when Dragutin's regal rights were denied or those coin types are the consequence of situation after peace agreement. We have said earlier that reasons for issuing mentioned types 3.8 (Иванишевић 2001: таб. I), and type 19,1 (Димитријевић 2001: 41–43) (Fig. 56, 56 a; 6.9) were Milutin's contacts with papal curia resulting in 1308 with pope ordering his three legates to

Сл. 57, 57a / Fig. 57, 57a

Сл. 58, 58a / Fig. 58, 58a

тога да папа тројици својих легата наложи да заврше преговоре везане за сједињавање Милутинове државе са католичком црквом.

Они су тада, како смо већ навели, имали задатак да краљу Милутину предају папску заставу, која је истовремено симболисала и заштиту папске столице у борби против неверника. У свом каталогу, В. Иванишевић (2001: 101) наглашава да ова врста новца „чини ретко ковање, услед чега располажемо са мало чврстих ослонаца за њено ближе одређење". Аутор даље наводи да су налази врсте 3.8 (Иванишевић 2001: 241) (сл. 57, 57a; 6.9) у оставама несигурни, што отежава њено датовање. Он тврди да се један примерак врсте „de bandera", са крунисаним владарем, налазио у депоу из Добришта, али га је С. Димитријевић избацио из пописа оставе, и то с правом, јер је био пробушен. У поменутој монографији (2001: 307) датује оставу у период између 1311. и 1315. године – касније

conclude negotiations related to uniting of Milutin's state and catholic church.

They had, as we already said, the duty to give to king Milutin papal banner, which at the same time symbolized protection of Holy See in the battle against infidels. V. Ivanišević emphasizes in his catalogue (В. Иванишевић 2001: 101) that this money type 'is rare issue hence we have few sound supports for its closer classification'. Author further says that finds of the type 3.8 (Иванишевић 2001: 241) (Fig. 56, 56a; 6.9) in hoards are unreliable and that impedes its dating. He claims that one specimen of 'de bandera' type with crowned ruler was in the hoard from Dobrište, but S. Dimitrijević removed it from the hoard list, and with reason, as it was perforated. In the mentioned monograph (Иванишевић 2001: 307) he dates the hoard to the period between 1311 and 1315 – later than D. M. Metcalf (1965:209) who dates it after the year 1305 but 'no more than three,

од Д. М. Меткалфа (1965: 209), који је датује у период после 1305, „не касније од три, четири године“. Сматрамо да дати податак о садржају оставе Добриште свакако не би требало занемаривати при доношењу закључака. По свему судећи, наведени примерак „de bandera“ – са крунисаним владарем и натписом VROSIVS REX S STEFAN, без крста на мотки заставе (сл. 57, 57a; 6.9), аутентичан је део ове оставе. Датовање оставе из Добришта би, можда, требало померити – више ка 1315. години, на шта упућује и налаз перфорираног примерка врсте коване од око 1308. године, која се, вероватно, престала ковати после склапања мира 1311. или 1312. и добијања поменуте мировне гаранције у Цариграду, када је почело ковање варијанте са *ґрчким крстом* на мотки заставе (сл. 58, 58a; 6.10). Приликом сакривања је поменути новац већ био повучен из оптицаја. Можда је, у ствари, овом перфорацијом означено повлачење новца из оптицаја после склапања мира. Он је сакривен као предмет од сребра – доскора важећи новац. Могуће да је поводом поменутог склапања мира 1311. или 1312. године и добијања мировне гаранције у Цариграду и Драгутин ковао новац потпуно налик Милутиновом, само са другачијим натписом на реверсу – KARVLVS REX S STEF..., који помиње С. Димитријевић у свом каталогу (2001: 37, 62) (сл. 59, 59a; 5.9). Можда се у натпису желело избећи име STEFAN, које има конотацију крунисања – крунисаног краља. Крај натписа је нечитљив услед перфорације. На аверсу је дато карактеристично X, поред Христове главе, у облику крста у скраћеници IC – +C.

four years later'. We think that information about contents of Dobrište hoard certainly could not be neglected when drawing conclusions. By all appearances, mentioned specimen 'de bandera' – with crowned ruler and legend VROSIVS REX S STEFAN without cross on the banner shaft (Fig. 56, 56a; 6.9) is authentic segment of the hoard. Dating of Dobrište hoard should perhaps be shifted – more toward the year 1315 as it is also indicated by perforated specimen of the type minted around 1308 and which probable was not minted after peace agreement in 1311 or 1312 and obtaining the peace guarantee in Constantinople and when minting of variant with *Greek cross* on banner shaft had started (Fig. 57, 57a; 6.10). When the hoard was deposited mentioned money had already been removed from circulation. Maybe that perforation meant in fact removing money from circulation after peace treaty. It had been hidden as object of silver – until recently current money. It is possible that regarding peace treaty in 1311 or 1312 and obtaining of peace guarantee in Constantinople Dragutin also minted coins entirely resembling Milutin's coins but with different reverse inscription – KARVLVS REX S STEF..., as mentioned by S. Dimitrijević in his catalogue (2001: 37, 62) (Fig. 58, 58a; 5.9). Maybe it was deliberately avoided to mention name STEFAN that has connotation of coronation – crowned king. End of inscription is illegible because of perforation. On the obverse is characteristic X next to Christ's head, in the form of cross in abbreviation IC – +C.

Crown on the mentioned 'de bandera' types is as we said before lower, less pronounced than

Сл. 59, 59a / Fig. 59, 59a

Круна на поменутим врстама „de bandera“ је, као што смо раније навели, нижа, мање изражена од, на пример, круне са примерка из веронске оставе, као и од круне од „акантусовог лишћа“ са новца типа „краљ седи са мачем преко крила“ из поменуте сентандрејске оставе. Круна на неким примерцима ове врсте је скоро потпуно равна, као да се желела подражавати она са наведених врста Драгутиновог новца, и то баш на новцу матапанског типа „de bandera“, који је, вероватно по споразуму из Дежеве, раније ковао „сремски краљ“. Сматрамо да је варијанта 3.9 (Иванишевић 2001: таб. I) (сл. 58, 58а; 6.10), која се разликује од 3.8 (Иванишевић 2001: таб. I) (сл. 57, 57а; 6.9) – грчким крстом на мотки заставе, кована касније – поводом мира, са гаранцијама из Цариграда, чији је „terminus ante quem“ почетак 1313. године. Тој врсти припадају и она 44 новчића из крагујевачке оставе која се датује око 1325. године (Чремошник 1933: 21). У својој монографији, В. Иванишевић (2001: 311) датује ову оставу у период од 1316. до 1325. године. Врста новца потпуно налик на поменуте врсте „de bandera“, али са двоструким крстом, у литератури (Димитријевић 2001: 71–80) опредељују се као новац Стефана III Уроша Дечанског (сл.60, 60а; 6.11).

Међутим, то је, можда, последња врста новца краља Милутина кована од 1313. до 1321. године. Праћењем промена у натписима на овој врсти новца са Часним крстом је, по нашем мишљењу, могуће утврдити елементе преко којих би се њене варијанте могле уже датовати. У каталогу С. Димитријевића

e.g. the crown on the specimen from Verona hoard and the crown of ‘acanthus leaves’ on the coins of the type ‘king seated with sword on the lap’ from the mentioned Szentendre hoard. Crown on some specimens of this type is almost entirely flat like the intention was to imitate the crown on mentioned types of Dragutin’s coins and particularly on the matapan coins of ‘de bandera’ type, which probably according to the Deževo agreement had been earlier issued by the ‘king of Srem’. We think that variant 3.9 (Иванишевић 2001: таб. I) (Fig. 57, 57a; 6.10), which differs from 3.8 (Иванишевић 2001: таб. I) (Fig. 56, 56a; 6.9) – with Greek cross on the banner shaft had been issued later – on the occasion of peace treaty with guarantees from Constantinople taking as ‘terminus ante quem’ beginning of the year 1313. Also 44 coins from the Kragujevac hoard dated around 1325 are of this type (Чремошник 1933: 21). V. Ivanišević in his monograph (Иванишевић 2001: 311) dates this hoard to the period between 1316 and 1325. Coin types entirely resembling mentioned ‘de bandera’ types but with double cross are identified in literature (Димитријевић 2001: 71–80) as money of Stefan III Uroš Dečanski (Fig. 59, 59a; 6.11)

However, it is perhaps the last type of coins of king Milutin issued between 1313 and 1321. Following the changes in inscriptions on that type of coins with Holy Cross it is possible, in our opinion, to establish elements for more precise dating of their variants. In the catalogue by S. Dimitrijević (Димитријевић 2001: 73, 74, 32/7, 11–14) is registered variant (Fig. 60, 60a: 6.13) without double S in inscription but only one –

Сл. 60, 60а / Fig. 60, 60a

(2001: 73, 74, 32/7, 11–14) наведена је варијанта (сл. 61, 61а; 6.13) у чијем натпису нема два S, већ само једно – на почетку имена STEFAN, што указује на то да је у питању име краља, а не свеца–патрона, првомученика Стефана, као што је запажено и код раније наведеног Драгутиновог новца (сл. 43, 43а; 5.5), који је ковaн поводом смрти краља Уроша I.

at the beginning of the name STEFAN suggesting that it was the king's name and not the name of patron saint, protomartyr Stephen as it had also been encountered on the previously mentioned Dragutin's money (Fig. 43, 43a; 5.5) issued on the occasion of the death of king Uroš I.

Occasion for issuing the money is most probably the same – death of the king, but this

Сл. 61, 61а / Fig. 61, 61a

Повод за издавање новца је највероватније исти – смрт краља, овог пута Драгутина (1316), која га и датује. Таквом закључку иде у прилог и карактеристичан изглед слова X у делу натписа REX поред мотке двоструког крста, у облику грчког крста (RE+). У наведеном каталогу постоји и друга варијанта ове врсте новца (сл. 62, 62а; 6.14) – са другачијим натписом (Димитријевић 2001: 71, 72, 32/1–4, 7; 77, 32/15, 26–27). Имену краља на левој страни реверсног натписа недостаје последње S (VROSIV_); оно се појављује на десној страни – као већ уобичајено S STEFAN, тако да се, по нашем мишљењу, намерно стварала „недоумица" око тога да ли је слово завршетак имена Урош или скраћеница за светитељ.[37]

Веома поуздано се може закључити да на натписима српског средњовековног новца, као и код елемената њихових представа ништа није случајно, те да се може очекивати постојање свих могућих суптилних наговештаја догађаја и тананих елемената симболике који на њих асоцирају. Наведена врста, код

time of king Dragutin (1316) that also dates it. In favor of such conclusion speaks also characteristic form of letter X in the word REX next to the shaft of double cross that is shaped as Greek cross (RE+). In the mentioned catalogue there is also another variant of this money type (Fig. 61, 61a; 6.14) – with different inscription (Димитријевић 2001: 71, 72, 32/1–4, 7; 77, 32/15, 26–27). Name of the king on the left side of reverse legend is missing last letter S (VROSIV_); it appears on the right side – as already common S STEFAN, so it was, in our opinion, deliberate 'ambiguity' whether letter S is the end of name Uroš or abbreviation for Saint[37].

We can conclude with utmost certainty that in inscriptions on Serbian medieval coins as well as with elements of their representations nothing is accidental, so we may expect the existence of all possible subtle indications of events and refine elements of symbolism, which associates to those events. Mentioned type with last S missing (VROSIV_) could be explained as repeated minting of regular emission with usual inscription, but yet not entirely regular. Variant

[37] О Драгутиновом светитељству види: Поповић 1999/2000: 323–325.

[37] On Dragutin's sanctity see (Поповић 1999/2001, 323- 325)

Сл. 62, 62a / Fig. 62, 62a

које недостаје последње S (VROSIV_), може се протумачити као поновно ковање редовне емисије са уобичајеним натписом, али не потпуно редовне. Варијантом са VROSIV_ се наставља одавање поште умрлом краљу Драгутину и асоцира на окончање периода жалости, али се и даље у натпису на новцу краља Милутина наглашава поштовање према светости умрлог краља, у време размирица око наслеђа престола са Драгутиновим сином Владиславом II. Поменутој тези иде у прилог постојање карактеристичног слова X у делу натписа REX – у облику грчког крста, и на овој варијанти као на претходној (сл. 61, 61a; 6.13) (Димитријевић 2001: 32/3–7). Тако би се, можда, поменута варијанта могла датовати у период од неколико година након престанка званичне жалости 1317. до краја владавине краља Милутина 1321. Треба истаћи и то да је круна на ове две варијанте Милутиновог матапанског динара са двоструким крстом још увек равна, ниска и налик на круну са Драгутиновог новца са мачем (сл. 47, 47a; 5.7), као и врсте са стојећим краљем који држи скиптар са крстом (сл.32, 32a; сл. 48, 48a; 5.8). На варијанти наведеног новца (сл. 63, 63a; 8.1) (Димитријевић 2001: 74–75, 32/9–11, 16–19), за коју сматрамо да је кована после 1321. године – почетком владавине Стефана Дечанског, натпис постаје потпуно уобичајен: VROSIVS REX S STEFAN.

И на неким примерцима његовог новца се јавља грчки крст у делу натписа RE+. Међутим, круна на том новцу више није равна, већ је поново, како наводи С. Душанић (Душанић, Орлов 1960: 51), „у виду акантова лишћа“ – као на старим врстама: 2.2 (сл. 29,

with VROSIV_ continues paying respect to the late king Dragutin and suggests the ending of period of mourning but still in the inscription on the coins of king Milutin is emphasized respect to the sanctity of the dead king in the time of disputes concerning the throne inheritance with Dragutin's son Vladislav II. In favor of the mentioned thesis speaks characteristic letter X in the word REX – shaped as Greek cross also on this variant as on the previous one (Fig. 60, 60a: 6.13) (Димитријевић 2001: 32/3–7). Thus, perhaps, mentioned variant could be dated to the period of few years between the end of official mourning in 1317 and the end of reign of king Milutin in 1321. It is also worth mentioning that crown on those two variants of Milutin's matapan dinar with double cross is still flat, low and resembling the crown on Dragutin's money with sword (Fig. 47, 47a; 5.7), and the variant with standing king holding scepter with cross (Fig. 48, 48a; 5.8). On the variant of mentioned money (Fig. 62, 62a; 8.1) (Димитријевић 2001: 74–75, 32/9–11, 16–19), for which we think to be issued after 1321 – at the beginning of reign of Stefan Dečanski the inscription becomes entirely usual: VROSIVS REX S STEFAN.

Also on some specimens of his money the Greek cross appears in the word RE+. Nevertheless, crown on that money is no more flat but again as stated by S. Dušanić (Душанић, Орлов 1960: 51) 'in the form of acanthus leaves' – like on older types: 2.2 (Fig. 29, 29a); 3.2; 3.3 (Fig. 30, 30a); 3.4 (Fig. 31, 31a); 5.3; 6.1. So, quoted elements of symbolism (STEFAN without S and RE+) had been used in the later period for money issued by king Stefan Dečanski (Димитријевић 2001: 32/16–28) (Fig. 62, 62a; 8.1) and even

Сл. 63, 63a / Fig. 63, 63a

Сл. 64, 64a / Fig. 64, 64a

29a); 3.2; 3.3 (сл. 30, 30a); 3.4 (сл. 31, 31a); 5.3; 6.1. Дакле, наведени елементи симболике (STEFAN без S и RE+) користе се и у касније време, за врсте новца које кују краљеви Стефан Дечански (Димитријевић 2001: 32/16–28) (сл. 63, 63a; 8.1) и касније Стефан Душан (Димитријевић 2001: 37/10–17, 18) (сл. 64, 64a; 9.1), што указује на то да је ова симболика вероватно постала уобичајена за постхумне емисије, ковane у част умрлих претходних владара – очева нових краљева.

Веома је тешко закључити да ли је Драгутин ковао новац после закључивања мира, односно, по М. Динићу (1955: 69), „пре почетка 1313. године". По ономе што знамо, а то је чињеница да се после споразума није променило много ствари, као и да није било територијалних промена, могуће је закључити да му је, поред свега другог, остало и право ковања новца. Сматрамо да би једина later by Stefan Dušan (Димитријевић 2001: 37/10–17, 18) (Fig. 63, 63a; 9.1) indicating that such symbolism probably became common for posthumous emissions, issued in honor of deceased previous kings – fathers of new kings.

It is very difficult to conclude whether Dragutin issued money after the peace treaty, i.e. according to M. Dinić (Динић 1955: 69) 'before the beginning of the year 1313'. According to what we know not many things changed after the treaty and there were no territorial changes, so it is possible to conclude that among other things he maintained the right to issue money. We think that only type of his money dating from the time after peace treaty could be type 12 with variants: 12/1; 12/2 in the catalogue by S. Dimitrijević (Димитријевић 2001: 32–34); type 2.4 in the catalogue by V. Ivanišević (Иванишевић 2001: таб. I) (Fig. 65, 65a; 5.10).

Сл. 65, 65a / Fig. 65, 65a

његова врста новца која би могла да припада времену после мира била врста 12 са варијантама: 12/1; 12/2 из каталога С. Димитријевића (2001: 32–34); врста 2.4 из каталога В. Иванишевића (2001: таб. I) (сл. 65, 65a; 5.10).

То је новац типа робертин, са гологлавим краљем на реверсу, који у плашту и хаљини седи на престолу без наслона. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој мач положен преко крила. Натпис на реверсу гласи: MONETA RE-GIS STEFANI.

На основу наведеног би се могло истаћи да владари после краља Милутина нису ковали матапанске динаре типа „de bandera", што је, вероватно, било резултат победе Милутинове династичке гране у надметању за право на наслеђе српске круне, као и победе политичке доктрине из његовог времена – везане за територијално ширење и усмереност српске државе према Византији. Од краља Милутина до краја владавине династије Немањића кује се врста „de cruce". Усамљен пример одступања од овог континуитета је новац који представља грубу копију млетачког матапана са хипотетичком заставом из времена цара Стефана Уроша (1355–1371) (сл. 66, 66a).

Једини примерак тог новца са натписом OPUP – VSIO се налазио у збирци В. Јовановића (Димитријевић 1972: 71–73). У новијој литератури је дат податак да он припада остави из Смедеревске Паланке (Иванишевић, Лутовац 2011: 320). До налаза још два таква примерка се дошло приликом радова у руднику Брсково седамдесетих година прошлог века (Иванишевић, Лутовац 2011: 319,

This is the coin of 'Robertin' type with bareheaded king in chlamys and dress sitting on backless throne depicted on reverse. He holds scepter with cross in the right hand and sword on the lap in the left hand. Inscription on reverse is as follows: MONETA RE-GIS STEFANI.

It could be concluded according to all stated above that rulers after king Milutin did not issue matapan dinars of 'de bandera' type what was probably the result of victory of Milutin's dynastic branch in contest for right to inherit Serbian crown as well as the triumph of political doctrine of his time – related to territorial expansion and direction of Serbian state toward Byzantium. Since the reign of king Milutin to the end of the Nemanjić dynasty the coin of 'de cruce' type had been minted. Isolated example of deviation from that continuity is the money, which represents crude copy of the Venetian matapan with hypothetical banner from the time of Stefan Uroš (1355-1371) (Fig. 66, 66a).

Single specimen of that coin with inscription OPUP – VSIO was in the collection of V. Jovanović (Димитријевић 1972: 71–73). There is information in more recent literature that it originates from the Smederevska Palanka hoard (Иванишевић, Лутовац 2011: 320). Two more specimens of that type have been found in the course of activities in the Brskovo mine in the 1970s (Иванишевић, Лутовац 2011: 319, 320). One specimen is very fragmented and illegible, while the other is much better preserved. On the basis of that specimen V. Ivanišević and P. Lutovac correct the description of that coin type published in the monograph *Новчарство*

Сл. 66, 66а / Fig. 66, 66a

320). Један примерак је веома изломљен и нечитљив, док је други много боље очуван. На основу њега В. Иванишевић и П. Лутовац исправљају опис ове врсте новца дат у монографији *Новчарство средњовековне Србије* (Иванишевић 2001: 259, таб. III/9.17), у којој је претпостављено да Св. Стефан предаје владару двоструки крст. Поменути аутори (Иванишевић, Лутовац 2011: 320) напомињу да се на другом примерку из Брскова „назиру обриси заставе". Натписи на њему, као и на примерку из оставе из Смедеревске Паланке су лоше очувани – са искривљеним словима, услед чега је примерак недовољно читљив. Аутори истичу да постоје докази за то да је у Босни и Србији у другој половини XIV века кривотворен млетачки новац. Венеција је 1366. године писала босанском бану да неки племићи кују лажни новац. Млетачки новац је имитиран и на простору српске државе, махом на територијама краља Вукашина. У највећем броју случаја је реч о имитацијама новца дужда Лоренца Тиепола (1268–1275), којима припадају и два примерка из оставе из Брскова (Иванишевић, Лутовац 2011: 323). Сматрамо да поменута врста новца (9.17) из монографије *Новчарство средњовековне Србије* (Иванишевић 2001: 259, таб. III) (сл. 66, 66а), чији су примерци нађени у оставама из Смедеревске Паланке и Брскова, не припада ковањима цара Стефана Уроша (1355–1371), већ поменутом локалном „лажном новцу" племства, који се помиње у коресподенцији Венеције са босанским баном.

На реверсној представи врсте „de cruce" из периода од сукоба са Драгутином до краја

средњовековне Србије (Иванишевић 2001: 259, таб. III/9.17) where it has been assumed that St. Stephen gives the ruler double cross. Mentioned authors (Иванишевић, Лутовац 2011: 320) say that on the other specimen from Brskovo 'contour of banner could be discerned'. Inscriptions on that specimen likewise on the one from Smederevska Palanka are poorly preserved – with twisted letters and because of that the coin is insufficiently legible.

Authors claim that there is evidence for forging Venetian money in Bosnia and Serbia in the second half of the 14th century. Venice wrote in 1366 to the ban of Bosnia that some nobles mint false coins. The Venetian coins had been imitated also in the territory of Serbian state, mostly in the territories of king Vukašin. Those were mostly imitations of money of doge Lorenzo Tiepolo (1268-1275) and two specimens from Brskovo could also be attributed to that money (Иванишевић, Лутовац 2011: 323). We think that mentioned money type (9.17) in the monograph *Новчарство средњовековне Србије* (Иванишевић 2001: 259, таб. III) (Fig. 65, 65a), specimens of which have been found in Smederevska Palanka and Brskovo are not coins minted by tsar Stefan Uroš (1355-1371) but local 'counterfeit money' minted by nobles that it is mentioned in the correspondence between Venice and ban of Bosnia.

On the reverse of 'de cruce' type coins issued in the period from conflict with Dragutin to the end of the Nemanjić dynasty the king was always depicted with crown. After an intermission lasting for few decades and starting from the time after Deževo council the crown is

владавине династије Немањића редовно се приказује круна на краљевој глави. После неколико деценија паузе, почевши од времена након Дежевског сабора, круна је другачија – анжујска (веронска остава), први пут приказана на тој врсти новца.

different – of Angevin type (Verona hoard), depicted for the first time on that type of money.

After first appearance, immediately after Deževo, of tall Angevin crown (on the coins of 'de cruce' type), flat crown was depicted briefly on the specimens of mentioned type and then

Сл. 63, 63a / Fig. 63, 63a

Сл. 67, 67a / Fig. 67, 67a

Након прве појаве анжујске високе круне (на новцу врсте „de croce"), непосредно после Дежева, на примерцима поменуте врсте се кратко јавља равна круна, да би се касније усталила отворена круна у облику „акантусовог лишћа" – до времена царства, када је почела да се приказује затворена царска (сл. 67, 67a). Она се стилски потпуно разликује од „анжујске" круне на поменутом Милутиновом новцу из веронске оставе, или од Драгутиновог новца типа „denarius de cruce et de lilio" – поменутог у писму Марије де Шор,

later open crown shaped as 'acanthus leaves' became constant – until the time of empire when closed imperial crown had been introduced (Fig. 67, 67a). It is entirely different in style from the 'Angevin crown' on Milutin's coins from the Verona hoard or from Dragutin's coins of the type 'denarius de cruce et de lilio' – mentioned in the letter of Maria de Chaurs and of later Milutin's coins of exactly identical type. Crowns on Milutin's money minted after conflict with Dragutin as we see on coins from the Kragujevac hoard resemble the crowns depicted on only

као и од каснијег Милутиновог новца, потпуно истог типа. Круне на Милутиновом новцу, кованом после сукоба са Драгутином, што показује новац из крагујевачке оставе, налик су крунама приказаним на јединим Милутиновим „de bandera“ емисијама (сл. 57, 57а; сл. 58, 58а), а касније се, највероватније са почетком владе Стефана Уроша III Дечанског 1321, модификују и поново постају наглашеније (сл. 63, 63а). Та поновна наглашеност круне је долазила постепено (Димитријевић 2001: врсте 32/1–4; 32/20, 34, 36; 37/9–15; 37/23–38), што се може пратити на новцу матапанског типа Стефана Дечанског (сл. 63, 63а; 8.1) и каснијем краљевском новцу Стефана Душана истог типа (сл. 64, 64а; 9.1). Поменуто ново „правило“ ковања динара матапанског типа „de cruce“, са круном, наводи на помисао о супституцији и сажимању симболике коју раније носи врста „de bandera“: споменички новац на порекло српске круне, која се сада сједињује са „источном симболиком“ –Часним крстом; врста „de cruce“ – која представља, како је раније образложено, меморијал на независност српске цркве и на успостављање родбинских односа српских владара са византијском царском породицом, одакле проистиче и легитимност њиховог самодржавља. Поред потребе да се круном назначи легитимитет краља на целој државној територији, ова промена на представи и стварање „хибрида“ – круна на врсти „de cruce“, први пут виђена на Милутиновом новцу (примерак из веронске оставе), у српском новчарству је последица већ поменутог преокрета у држави, која се доласком краља Милутина на власт, под притиском властеле, потпуно окреће идеји ширења територије према Византији и амбициознијем учествовању у борби за њено наслеђе, „пројекту“ који ће се испунити проглашењем српског архиепископа Јоаникија за патријарха и крунисањем Стефана Душана царском круном, по византијском церемонијалу 16. априла 1346. године.

Milutin's 'de bandera' emissions (Fig. 57, 57a; Fig. 58, 58a), and later they were modified and more pronounced most probably at the beginning of reign of Stefan Uroš III Dečanski in 1321 (Fig.63, 63a). This once again pronounced crown was introduced gradually (Димитријевић 2001: types 32/1–4; 32/20, 34, 36; 37/9–15; 37/23–38) as it could be followed on the coins of matapan type of Stefan Dečanski (Fig. 63,63a; 8.1) and later on coins of the same type of king Stefan Dušan (Fig. 64, 64a; 9.1). Mentioned new 'rule' for minting dinars of matapan 'de cruce' type with crown indicates substitution and contraction of symbolism present earlier on 'de bandera' type: memorial money reminding of origin of Serbian crown, which is now united with 'eastern symbolism' – the Holy Cross; 'de cruce type', which represents as we explained earlier the reminiscence of independence of Serbian church and establishing of relations by marriage between Serbian rulers and Byzantine imperial family whence also originate the legitimacy of their autocracy. Besides the wish to use crown to denote legitimacy of the king within entire territory of state this change of representation and creation of 'hybrid' – crown on the 'de cruce' type seen for the first time in the Serbian coinage on Milutin's coins (specimen from the Verona hoard) is the consequence of already registered turn in the state, which with ascending of king Milutin to the throne and under pressure of the nobles entirely turns to the idea of territorial expansion toward Byzantium and more ambitious participation in battles for its inheritance. That 'project' would be completed by appointing Serbian archbishop Joanikije Patriarch and coronation of Stefan Dušan with imperial crown according to the Byzantine ceremony on the 16th of April 1346.

Каталог

Catalog

Av. Rv.

1. СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ (велики жупан 1196–1217)

	Сребрни динар	(пролеће/лето 1201–1217)	
1.1	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. _____ Музеј Војводине, Нови Сад.	STEFAN – DVX – S – STEFAN Велики жупан лево и Св. Стефан десно, који му десницом предаје заставу са крстом, стоје окренути лицем. Владар у плашту и хаљини држи акакију у левој руци. Св. Стефан – са брадом (црте на образу), са нимбом и у далматици, левом руком прихвата јеванђеље.	Душанић 1991: 73–78. (R – 20 mm)
		(краљ 1217–1228)	
	Сребрни динар	(1. половина 1217)	
1.2	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	STEFAN – REX – STEFAN Краљ Стефан Првовенчани лево и Св. Симеон (Стефан Немања) десно, који му десницом предаје заставу са четворолисном розетом уместо крста, стоје окренути лицем. Стефан са брадом у плашту и хаљини држи акакију у левој руци. Св. Симеон са брадом, и наглашенијим ушима, са нимбом и у далматици, левом руком прихвата јеванђеље.	Ljubić 1875: T. V/17,18 Димитријевић 2001: 7/22–27, 29. (R – 20 mm)
	Бакарна фракција сребрног динара		
1.3 ?	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	STEFAN – REX – STEFAN Краљ Стефан Првовенчани лево Св. Симеон (Стефан Немања) десно, који му десницом предаје заставу, стоје окренути лицем. Стефан са брадом у плашту и хаљини држи акакију у левој руци. Св. Симеон са брадом, са нимбом и у далматици, левом руком прихвата јеванђеље.	 (R – 20 mm)

Obv. Rev.

1. STEFAN THE FIRST-CROWNED (grand zupan 1196–1217)

	Silver dinar	(spring/summer 1201–1217)	
1.1	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on the backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	STEFAN – DVX – S – STEFAN Grand zupan to the left and St. Stephen to the right, giving banner with cross, with his right hand, facing. Ruler in cloak and dress holding akakia in left hand. St. Stephen – bearded (lines on cheek), with nimbus and in dalmatic accepts gospel with his left hand.	Душанић 1991: 73–78. (R – 20 mm)
		(king 1217–1228)	
	Silver dinar	(first half 1217)	
1.2	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	STEFAN – REX – STEFAN King Stefan the First-Crowned to the left and St. Simeon (Stefan Nemanja) to the right, giving with his right hand banner with four-foiled rosette instead of cross, standing facing. Stefan bearded in cloak and dress holding akakia in the left hand. St. Simeon bearded with nimbus, in dalmatic accepts the gospel with his left hand.	Ljubić 1875: T. V/17,18 Димитријевић 2001: 7/22–27, 29. (R – 20 mm)
	Copper fraction of silver dinar		
1.3 ?	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	STEFAN – REX – STEFAN King Stefan the First-Crowned to the left and St. Simeon (Stefan Nemanja) to the right, giving with his right hand banner with four-foiled rosette instead of cross, standing facing. Stefan bearded in cloak and dress holding akakia in the left hand. St. Simeon bearded with nimbus, in dalmatic accepts the gospel with his left hand.	 (R – 20 mm)

	Сребрни динар	(1217–1228)	
1.4	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	STEFAN – REX – S STEFAN> Краљ лево и Св. Стефан десно, који му десницом предаје заставу са крстом, стоје окренути лицем. Краљ у плашту и хаљини држи акакију у левој руци. Св. Стефан – са брадом (црте на образу), са нимбом и у далматици, левом руком прихвата јеванђеље.	Димитријевић 2001: 8/30. (R – 20 mm)
	Сребрни динар	(крај 1219–1228)	
1.5	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	STEFAИV – REX – S STEFAИV' Краљ лево и Св. Стефан десно, који му десницом предаје двоструки крст, стоје окренути лицем. Краљ у плашту и хаљини држи акакију у левој руци. Св. Стефан – са брадом (црте на образу), са нимбом и у далматици левом руком прихвата јеванђеље.	Димитријевић 2001: 9, 10/ 33, 37. (R – 21 mm)
	Билон/бакарни трахеј, крунидбени спомен-новац (1220/21)		
1.6	IC – XC O EM/M/A/NY/HΛ Попрсје Христоса са нимбом, у туници и колобиону, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи акакију	СТЕФАNOC PIZ – MP – ΘV (варијанте) Краљ лево и Богородица десно, која га крунише, стоје окренути лицем. Краљ – са крном, у дивитисиону, манијаку и лоросу, десну руку наслања на груди, а у левој држи глоб с крстом. Богородица са нимбом носи тунику и мафорион.	Недељковић 1969: 35 B, 34, 3. Hendy 1999: 638, B 3.2, Pl.XLVII/ B (3.2). (R – 29 mm)

	Silver dinar	(1217–1228)	
1.4	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	STEFAN – REX – S STEFAN> King to the left and St. Stephen to the right giving him with right hand banner with cross, standing facing. King in cloak and dress holding akakia in left hand. St. Stephen – bearded (lines on cheek), with nimbus in dalmatic, accepts gospel with left hand.	Димитријевић 2001: 8/30. (R – 20 mm)
	Silver dinar	(end 1219–1228)	
1.5	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	STEFAИV – REX – S STEFAИV' King to the left and St. Stephen to the right giving him with right hand double cross, standing facing. King in cloak and dress holding akakia in the left hand. St. Stephen – bearded (lines on cheek), with nimbus and in dalmatic accept gospel with left hand.	Димитријевић 2001: 9, 10/ 33, 37. (R – 21 mm)
	Billon/copper trachy, coronation memorial coin (1220/21)		
1.6	IC – XC O EM/M/A/NY/HΛ Bust of Christ with nimbus, in tunic and colobion, facing. Blessing with his right hand and holding akakia in the left.	CTEΦANOC PIZ – MP – ΘV (варијанте) King to the left and Virgin to the right crowning him, standing facing. King – with crown, wearing divitision, maniakos and loros, right hand on the chest and in left holding globe with cross. Virgin with nimbus wearing tunic and maphorion.	Недељковић 1969: 35 B, 34, 3. Hendy 1999: 638, B 3.2, Pl.XLVII/ B (3.2). (R – 29 mm)

1.7	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	СТЕФАНОС PIZ – O KONCTANTIN Краљ лево и Св. Константин десно, који му предаје двоструки крст, стоје окренути лицем. Носе круну, дивитисион, манијак и лорос. Краљ десну руку држи на грудима. Св. Константин левом руком прихвата скиптар са лабарумом.	Иванишевић 2001: Т/1.4. (R – 27 mm)
Билон/ бакарни трахеј крунидбени спомен новац у име савладара Радослава (1220/21)			
1.8	IC – XC O EM/M/A –NY/HΛ Попрсје Христоса са нимбом, у туници и колобиону, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи акакију.	СТЕФАNOС PIZ OΔ – MP–ΘV (варијанте) Краљ лево и Богородица десно, која га крунише, стоје окренути лицем. Краљ са крном, у дивитисиону, манијаку и лоросу, десну руку наслања на груди, а у левој држи глоб с крстом. Богородица са нимбом носи тунику и мафорион.	Hendy 1999: B 3.1, Pl. XLVII/B (3.1). Гај-Поповић 1985: II/2. (R – 26 mm)
1.9	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу без наслона, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	СТЕФАNOС PIZ OΔ – O KONCTANTIN Краљ лево и Св. Константин десно, који му предаје двоструки крст, стоје окренути лицем. Носе круну, дивитисион, манијак и лорос. Краљ десну руку држи на грудима. Св. Константин левом руком прихвата скиптар са лабарумом.	Hendy 1999: 637, A (2.1–2.2); Pl. XLVII/B.(2.1). Недељковић 1969: 33–35, A I, 1. Гај-Поповић 1985: III/2, 6. (R – 28 mm)

1.7	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backless throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	СТЕФАНОС PIZ – О КОNСТАNTIN King to the left and St. Constantine to the right giving him double cross, standing, facing. They wear crown, divitision, maniakos and loros. King holding right hand on the chest. St. Constantine accepting scepter with labarum with his left hand.	Иванишевић 2001: Т/1.4. (R – 27 mm)
Billon/copper trachy coronation memorial coin in the name of co-ruler Radoslav (1220/21)			
1.8	IC – XC O EM/M/A –NY/HΛ Bust of Christ with nimbus, in tunic and colobion, facing. Blessing with his right hand and holding akakia in the left.	СТЕФАNОС PIZ ОΔ – МР–ΘV (variants) King to the left and Virgin to the right crowning him, standing facing. King with crown wearing divitision, maniakos and loros, holding right hand on the chest and holding globe with cross in the left. Virgin with nimbus, wearing tunic and maphorion.	Hendy 1999: B 3.1, Pl. XLVII/B (3.1). Гај-Поповић 1985: II/2. (R – 26 mm)
1.9	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backless throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	СТЕФАNОС PIZ ОΔ – О КОNСТАNTIN King to the left and St. Constantine to the right giving him double cross, standing, facing. They wear crown, divitision, maniakos and loros. King holding right hand on the chest. St. Constantine accepting scepter with labarum with his left hand.	Hendy 1999: 637, A (2.1–2.2); Pl. XLVII/B.(2.1). Недељковић 1969: 33–35, A I, 1. Гај-Поповић 1985: III/2, 6. (R – 28 mm)

2. СТЕФАН РАДОСЛАВ (краљ 1228–1234) Електрон/сребрни трахеј – крунидбени, спомен-новац 1228			
2.1	× × МН АР Попрсје арханђела Михајла са ореолом око главе. У десној руци држи мач, а у левој канију.	C/TE/ФA/NOC/PIZ/OΔ/YK/ΔC – IC – XC O П/AN/TO/KP/AT/OP Краљ лево и Христос десно, који га крунише, стоје окренути лицем. Краљ са круном, у дивитисиону, манијаку и лоросу, десну руку наслања на груди, а у левој држи глоб са крстом. Христос – са нимбом, у туници и колобиону, у левој руци држи јеванђеље.	Димитријевић 2001: 3/3. Иванишевић 2001: T I / 1.1. Hendy 1999: 637 (1); Pl. XLVII/El.(1). Недељковић 1969: 34–35 Б/1–3. Гај-Поповић 1985: Ia, Ib, Ic. (R – 23 mm)
Сребрни динар (1228–1234)			
2.2	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	СТЄФЯN – РЯБЬ ХѫН Краљ са отвореном круном, у облику акантусовог лишћа, у сакосу, манијаку и са дијадемом, стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му је на грудима.	Ljubić 1875: T. III 13–19. Димитријевић 2001: 13/1–5. Иванишевић 2001: 2.5. (R – 21 mm)

2. STEFAN RADOSLAV (king 1228–1234) Electron/silver trachy – coronation, memorial coin 1228			
2.1	× × MH AP Bust of Archangel Michael with aureole around head. Holding sword in right arm and sheath in the left.	C/TE/ΦA/NOC/PIZ/OΔ/YK/ΔC – IC – XC O Π/AN/TO/KP/AT/OP King to the left and Christ to the right crowning him, standing facing. King with crown, in divitision, maniakos and loros placing right hand on the chest and holding globe with cross in the left. Christ – with nimbus, in tunic and colobion holding gospel in the left hand.	Димитријевић 2001: 3/3. Иванишевић 2001: T I / 1.1. Hendy 1999: 637 (1); Pl. XLVII/El.(1). Недељковић 1969: 34–35 Б/1–3. Гај-Поповић 1985: Ia, Ib, Ic. (R – 23 mm)
Silver dinar		(1228–1234)	
2.2	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	CTЄΦЯN – РЯБЬ Хѵ̈Н King with open crown shaped as acanthus leaves, in sakkos, maniakos and with diadem standing, facing. Holding scepter with cross in right hand and left placed on the chest.	Ljubić 1875: T. III 13–19. Димитријевић 2001: 13/1–5. Иванишевић 2001: 2.5. (R – 21 mm)

3. СТЕФАН ВЛАДИСЛАВ I (краљ 1234–1243)			
	Билон/бакарни трахеј	(1234–?)	
3.1	Неоткован	C/TE/ФA/NOC/PIZ/O Δ/YK/AC – IC – XC/ O П/AN/TO/KP/AT/OP Краљ лево и Христос десно, који га благосиља, стоје окренути лицем. Краљ са круном, у дивитисиону, манијаку и лоросу, десну руку наслања на груди, а у левој држи глоб са крстом. Христос – са нимбом, у туници и колобиону, у левој руци држи јеванђеље (израдиран лик краља).	Гај-Поповић 1985: Ic/4–6. (R – 31 mm)
	Сребрни динар	(1234–1243)	
3.2	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	СТЄФЯN – ВЛЯДНСЛЯВЬ вар. Краљ са отвореном круном, у облику акантусовог лишћа, у сакосу, манијаку и са дијадемом, стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му је на грудима, или испружена.	Ljubić 1875: T. III 23; 24. Димитријевић 2001: 15-1; 16-2. Иванишевић 2001: 4.2.1; 4.2.2. (R – 20 mm)
3.3	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље	ВЛЯДНСЛЯВЬ – РЯБЬ Хѵ Краљ са отвореном круном у облику акантусовог лишћа, у сакосу, манијаку и са дијадемом, стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му је на грудима.	Ljubić 1875: T. III 20–22. Димитријевић: 2001, 17–17/2. Иванишевић 2001: 4.1. (R – 20 mm)

3. STEFAN VLADISLAV I (king 1234–1243)			
	Billon/copper trachy	(1234–?)	
3.1	Blank	C/TE/ΦA/NOC/PIZ/O Δ/YK/AC – IC – XC/ O Π/AN/TO/KP/AT/OP King to the left and Christ to the right blessing him, standing facing. King with crown, in divitision, maniakos and loros, right hand on the chest and holding globe with cross in left hand. Christ – with nimbus, in tunic and colobion holding gospel in the left hand (king's portrait erased).	Гај-Поповић 1985: Ic/4–6. (R – 31 mm)
	Silver dinar	(1234–1243)	
3.2	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	СТЄΦЯN – ВΛЯДНСΛЯВЬ var. King with open crown shape as acanthus leaves, in sakkos, maniakos and with diadem standing facing. Holding scepter with cross in right hand and left is on the chest or extended.	Ljubić 1875: T. III 23; 24. Димитријевић 2001: 15-1; 16-2. Иванишевић 2001: 4.2.1; 4.2.2. (R – 20 mm)
3.3	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	ВΛЯДНСΛЯВЬ – РЯБЬ Хѵ King with open crown shaped as acanthus leaves, in sakkos, maniakos and diadem, standing facing. Holding scepter with cross in right hand and left is on the chest.	Ljubić 1875: T. III 20–22. Димитријевић: 2001, 17–17/2. Иванишевић 2001: 4.1. (R – 20 mm)

4. СТЕФАН УРОШ I (краљ 1243–1276) Сребрни динар, спомен (годишњица?) на први српски новац 1243–1276			
4.1	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	VROSIVS – D/V/X – S STEFAN Краљ лево и Св. Стефан десно, који му предаје заставу са крстом, стоје окренути лицем. Краљ у плашту и хаљини у левој руци држи акакију.	Јовановић 2012: 21, 1.5. (R – 20 mm)
Сребрни динар (1243–1276)			
4.2	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	VROSIVS – R/E/X – S STEFAN вар. Краљ лево и Св. Стефан десно, који му предаје заставу са крстом, стоје окренути лицем. Краљ – у плашту и хаљини, у левој руци држи акакију. Св. Стефан – са брадом (црте на образима), са × или * на раменима или без њих, са нимбом, у далматици, левом руком прихвата јеванђеље.	Димитријевић 2001: 4-3. Душанић 1958: 3, сл. б. (R – 20 mm)
4.3	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	VROSIVS – R/E/X – S STEFAN вар. Краљ лево и Св. Стефан десно, који му предаје заставу са крстом, стоје окренути лицем. Краљ у плашту и хаљини у левој руци држи акакију. Св. Стефан – голобрад, са × или * на раменима или без њих, са нимбом, у далматици, левом руком прихвата јеванђеље.	Димитријевић 2001: 5-17. Душанић 1958: 3, сл. а. (R – 20 mm)

4. STEFAN UROS I (king 1243–1276) Silver dinar, memorial (anniversary?) of first Serbian money (1243–1276)			
4.1	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	VROSIVS – D/V/X – S STEFAN King to the left and St. Stephen to the right giving him banner with cross, standing facing. King in chlamys and dress holding akakia in left hand.	Јовановић 2012: 21, 1.5. (R – 20 mm)
Silver dinar		(1243–1276)	
4.2	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	VROSIVS – R/E/X – S STEFAN var. King to the left and St. Stephen to the right giving him banner with cross, standing facing. King in chlamys and dress holding akakia in his left hand. St. Stephen – bearded (lines on cheeks), with × or * on shoulders or without, with nimbus, in dalmatic, accepting gospel with his left hand.	Димитријевић 2001: 4-3. Душанић 1958: 3, сл. б. (R – 20 mm)
4.3	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	VROSIVS – R/E/X – S STEFAN var. King to the left and St. Stephen to the right giving him banner with cross, standing facing. King in chlamys and dress holding akakia in his left hand. St. Stephen – beardless, with × or * on shoulders or without, with nimbus, in dalmatic, accepting gospel with his left hand.	Димитријевић 2001: 5-17. Душанић 1958: 3, сл. а. (R – 20 mm)

4.4	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Поред престола нема слова.	VROSIVS – REX – S STEFAN (варијанте) Краљ лево и Св. Стефан десно, који му предаје двоструки крст, стоје окренути лицем. Краљ – у плашту и хаљини, у левој руци држи акакију. Св. Стефан – са брадом (црте на образима) са × или * на раменима или без њих, са нимбом, у далматици, левом руком прихвата јеванђеље. Поред мотке крста нема слова.	Димитријевић 2001: 30/ 7–62; 30/9–67; 30/ 23–98. (са грамажом око матапанског стандарда) (R – 20 mm)
4.5	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Без слова поред престола, испод лакта или поред ноге могућ кружић или *.	VROSIVS – REX – S STEFAN (варијанте) Краљ лево и Св. Стефан десно, који му предаје двоструки крст, стоје окренути лицем. До дршке крста се налазе сигле или знаци. Краљ – у плашту и хаљини, у левој руци држи акакију. Св. Стефан – голобрад, са × или * на раменима или без њих, са нимбом, у далматици, левом руком прихвата јеванђеље.	Димитријевић 2001: 30/1, 52. (са грамажом испод матапанског стандарда) (R – 21 mm)
5. СТЕФАН ДРАГУТИН (краљ 1276–1282) Сребрни динар (1276–1282)			
5.1	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	STEFAII – REX – S STEFAII (варијанте) Краљ лево и Св. Стефан десно, који му десницом предаје заставу са крстом, стоје окренути лицем. Краљ – у плашту и хаљини, у левој руци држи акакију. Св. Стефан – голобрад, са нимбом и у далматици, левом руком прихвата јеванђеље. На раменима има × или *. До мотке заставе при дну је могућ знак.	Димитријевић 2001: 7/5. (R – 21 mm)

4.4	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left. No letters next to the throne.	VROSIVS – REX – S STEFAN (variants) King to the left and St. Stephen to the right giving him double cross, standing facing. King in chlamys and dress holding akakia in his left hand. St. Stephen – bearded, with × or * on shoulders or without, with nimbus, in dalmatic, accepting gospel with his left hand. No letters next to the cross pole.	Димитријевић 2001: 30/7–62; 30/9–67; 30/23–98. (weight around matapan standard) (R – 20 mm)
4.5	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left. No letters next to the throne, below elbow or by the leg possible small circle or *.	VROSIVS – REX – S STEFAN (variants) King to the left and St. Stephen to the right giving him double cross, standing facing. Next to cross pole sigla or marks. King in chlamys and dress holding akakia in his left hand. St. Stephen – beardless, with × or * on shoulders or without, with nimbus, in dalmatic, accepting gospel with his left hand.	Димитријевић 2001: 30/1, 52. (weight below matapan standards) (R – 21 mm)
	5. STEFAN DRAGUTIN (king 1276–1282) Сребрни динар (1276–1282)		
5.1	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	STEFAII – REX – S STEFAII (variants) King to the left and St. Stephen on the right giving him with his right hand banner with cross, standing facing. King in chlamys and dress holding akakia in his left hand. St. Stephen – beardless, with nimbus and in dalmatic, accepting gospel in his left hand. On the shoulders is × or *. Next to the base of banner pole is possible sign.	Димитријевић 2001: 7/5. (R – 21 mm)

5.2	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	STEFAИ – R/E/X – S STEFAИ (варијанте) Краљ лево и Св. Стефан десно, који му предаје двоструки крст, стоје окренути лицем. Краљ – у плашту и хаљини, у левој руци држи акакију. Св. Стефан – голобрад, са × на раменима или без њих, са нимбом, у далматици, левом руком прихвата јеванђеље.	Димитријевић 2001: 9/31. (R – 21 mm)
5.3	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	+СТЄФЯN – Ь КРЯЛЬ (варијанте) Краљ са отвореном круном, у облику акантусовог лишћа, у панциру и хаљини, седи на престолу без наслона, окренут лицем. Краљево лице са отвореним устима са гримасом смеха. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој мач положен преко крила.	Ljubić 1875: T.VI 1–3. Димитријевић 2001: 38. Иванишевић 2001: 6.2. (са грамажом много већом од матапанског стандарда) (R – 20 mm)
(око 3. јула 1281 – прва половина 1282)			
5.4	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Са леве и десне стране престола је крин.	STEF–A–N – REX (варијанте) Краљ са отвореном, високом (анжујском) круном, у хаљини, са огрлицом и са појасом, седи на престолу без наслона, окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој глоб са двоструким крстом.	Ljubić 1875: T.VI 4. Димитријевић 2001: 11/38–41. Иванишевић 2001: 2.3. (R – 20 mm)

5.2	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	STEFAИ – R/E/X – S STEFAИ (variants) King to the left and St. Stephen on the right giving him double cross, standing, facing. King – in chlamys and dress holding akakia in the left hand. St. Stephen – beardless, with × on the shoulders or without, with nimbus, in dalmatic accepting gospel with left hand.	Димитријевић 2001: 9/31. (R – 21 mm)
5.3	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	+CTЄФЯN – Ь KPЯЛЬ (variants) King with open crown shaped as acanthus leaves, in armor and dress, sitting on backless throne, facing. King's face with open mouth in laughing grimace. In right hand holding scepter with cross and in left sword placed on the lap.	Ljubić 1875: T.VI 1–3. Димитријевић 2001: 38. Иванишевић 2001: 6.2. (weight much larger than matapan standard) (R – 20 mm)
		(3rd July 1281 – first half of 1282)	
5.4	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left. Lily to the left and right of throne.	STEF–A–N – REX (variants) King with open, tall (Angevin) crown, in dress with necklace and belt sitting on backless throe, facing. In right hand holding scepter with lily and in left globe with double cross.	Ljubić 1875: T.VI 4. Димитријевић 2001: 11/38–41. Иванишевић 2001: 2.3. (R – 20 mm)

	Сребрни динар	(1282)	
5.5	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	STEFAN – REX – VROSIVS Краљ Стефан (Драгутин) лево и краљ Урош I десно, који му предаје заставу са крстом, стоје окренути лицем. Краљ Стефан у плашту и хаљини у левој руци држи акакију. Св. краљ Урош, налик на Св. Стефана, са нимбом, у далматици, левом руком прихвата јеванђеље.	Димитријевић 2001: 6/74. (R – 20 mm)
	(„сремски краљ“ 1282–1316) Сребрни динар	(1282–1311/12)	
5.6	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	STEFAII – REX – S STEFAII Краљ лево и Св. Стефан десно, који му предаје десницом заставу са крстом, стоје окренути лицем. Краљ у плашту и хаљини у левој руци држи акакију. Св. Стефан голобрад, са нимбом и у далматици, левом руком прихвата јеванђеље. На раменима светитеља се може јавити ×.	Димитријевић 2001: 7. (лакши примерци 1,40–1,70 г) (R – 20 mm)
5.7	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	+ STEFA–N REX (варијанте) Краљ са отвореном, равном круном у панциру и хаљини, седи на престолу без наслона, окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој мач положен преко крила.	Ljubić 1875: T.V–23, 24. Димитријевић 2001: 39/58–60. Иванишевић 2001: 6.3. (R – 21 mm)

	Silver dinar	(1282)	
5.5	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	STEFAN – REX – VROSIVS King Stefan (Dragutin) to the left and king Uros I to the right giving him banner with cross, standing facing. King Stefan in chlamys and dress holding akakia in left hand. Holy king Uros resembling St. Stephen, with nimbus, in dalmatic, accepting gospel with left hand.	Димитријевић 2001: 6/74. (R – 20 mm)
		('King of Srem' 1282–1316)	
	Silver dinar	(1282–1311/12)	
5.6	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	STEFAII – REX – S STEFAII King to the left and St. Stephen to the right giving him banner with cross with right hand, standing facing. King in chlamys and dress holding akakia in left hand. St. Stephen, beardless, with nimbus and in dalmatic, accepting gospel with left hand. On the shoulder of the saint could be depicted ×.	Димитријевић 2001: 7. (lighter specimens 1.40–1.70 g) (R – 20 mm)
5.7	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	+ STEFA–N REX (variants) King with open, flat crown, in armor and dress, sitting on backless throne, facing. In right hand holding scepter with cross and in left sword placed on the lap.	Ljubić 1875: T.V–23, 24. Димитријевић 2001: 39/58–60. Иванишевић 2001: 6.3. (R – 21 mm)

	Сребрни динар	(1282–1311/12)	
5.8	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	+СТЄФА– + – + ЬБЬХНꙅ Краљ са отвореном, равном круном, у сакосу, манијаку и са дијадемом стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му почива у висини струка.	Ljubić 1875: T. III-18 Димитријевић 2001: 13/3–55 (R – 20 mm)
		(1311/12)	
5.9	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	KARVLVS – REX – SSTEF(?) Краљ лево и Св. Стефан десно, који му предаје заставу са крстом (малтешким ?), на средини мотке, стоје окренути лицем. Краљ са отвореном, ниском круном, у плашту и хаљини, у левој руци држи акакију. Св. Стефан са нимбом и у далматици; левом руком прихвата јеванђеље.	Ljubić 1875: T.V/5. Димитријевић 2001: 14/62. (R – 21 mm)
	Сребрни динар	(1311/1312–1316)	
5.10	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	MONETA RE–GIS STEFANI (варијанте) Краљ гологлав, у плашту и хаљини, седи на престолу без наслона, окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом (постоји вар. са крином), а у левој мач положен преко крила.	Ljubić 1875: T.V 19–22. Димитријевић 2001: 12, 12/1, 12/2, 42–49. Иванишевић 2001: 2.4.1, 2.4.2. (R – 20 mm)

	Silver dinar	(1282–1311/12)	
5.8	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	+СТЄФА– + – + ЬБЬХНꙋ King with open, flat crown, in sakkos, maniakos and with diadem, standing, facing. Holding scepter with cross in right hand and left is at the waist.	Ljubić 1875: T. III-18 Димитријевић 2001: 13/3–55 (R – 20 mm)
		(1311/12)	
5.9	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	KARVLVS – REX – SSTEF(?) King to the left and St. Stephen to the right, giving him banner with cross (Maltese) in the middle of pole, standing, facing. King with open, low crown in chlamys and dress, holding akakia in left hand. St. Stephen with nimbus and in dalmatic accepting gospel with left hand.	Ljubić 1875: T.V/5. Димитријевић 2001: 14/62. (R – 21 mm)
	Silver dinar (1311/1312–1316)		
5.10	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	MONETA RE–GIS STEFANI (variants) King bareheaded, in chlamys and dress, sitting on backless throne, facing. Holding scepter with cross (there is variant with lily) in the right hand and in the left sword placed on the lap.	Ljubić 1875: T.V 19–22. Димитријевић 2001: 12, 12/1, 12/2, 42–49. Иванишевић 2001: 2.4.1, 2.4.2. (R – 20 mm)

6. СТЕФАН УРОШ II МИЛУТИН (краљ 1282 – 1321)			
	Сребрни динар	(1282–1211/12)	
6.1	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем са отвореним устима и гримасом смеха. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	+СТЄФЯN–Ь КРЯЛЬ (варијанте) Краљ са отвореном круном у облику акантусовог лишћа, у панциру и хаљини, седи на престолу без наслона, окренут лицем. Уста су затворена и извијена у осмех. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој мач положен преко крила.	Ljubić 1875: T. VI 1–3. Димитријевић 2001: 38/1, 38/2, 38/3, 48–57: Иванишевић 2001: 6.2. (са грамажом испод матапанског стандарда) (R – 21 mm)
	Сребрни динар	(1282–1321)	
6.2	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља а у левој држи јеванђеље. До мотке крста при дну, са леве или десне стране, или са обе, јављају се сигле.	VROSIVS – R/E/X – S STEFAN (варијанте) Краљ лево и Св. Стефан десно, који му предаје двоструки крст, стоје окренути лицем. Краљ у плашту и хаљини у левој руци држи акакију. Св. Стефан без браде, са нимбом и у далматици левом руком прихвата јеванђеље. Сигле се јављају до мотке крста при дну, понекад на раменима светитеља.	Ljubić 1875: T. IV 4–7. Димитријевић 2001: 30–50, 51; 30/1; 30/2; 30/4. Иванишевић 2001: 3.7. (са грамажом испод матапанског стандарда) (R – 20 mm)

6. STEFAN UROS II MILUTIN (king 1282 – 1321)			
	Silver dinar	(1282–1211/12)	
6.1	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	+СТЄФЯN–Ь КРЯЛЬ (variants) King with open crown shaped as acanthus leaves, in armor and dress, sitting on backless throne, facing. Holding scepter with cross in his right hand and in left sword placed on the lap.	Ljubić 1875: T. VI 1–3. Димитријевић 2001: 38/1, 38/2, 38/3, 48–57: Иванишевић 2001: 6.2. (weight below matapan standard) (R – 21 mm)
	Silver dinar	(1282–1321)	
6.2	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left. Next to the cross pole near the bottom on the left or right side or on both are depicted sigla.	VROSIVS – R/E/X – S STEFAN (варијанте) King to the left and St. Stephen to the right giving him double cross, standing, facing. King in chlamys and dress holding akakia in the left hand. St. Stephen with nimbus and in dalmatic accepting gospel with left hand. Sigla depicted next to cross pole near the bottom, sometimes on saint's shoulder.	Ljubić 1875: T. IV 4–7. Димитријевић 2001: 30–50, 51; 30/1; 30/2; 30/4. Иванишевић 2001: 3.7. (weight below matapan standard) (R – 20 mm)

	Сребрни динар	(1282– ?1308)	
6.3	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља а у левој држи јеванђеље. Са леве и десне стране престола је могућ крин, а на раменима светитеља + – +.	VROSI RE–X – S – STEFAN Краљ лево и Св. Стефан десно, који му предаје двоструки крст, стоје окренути лицем. Краљ са високом, отвореном „анжујском“ круном, у плашту и хаљини и са крстом на прсима, у левој руци држи акакију. Св. Стефан – са нимбом и у далматици, левом руком прихвата јеванђеље.	Ljubić 1875: T. V 3. Димитријевић 2001: 22–30, 31. Иванишевић 2001: 3.2. (R – 21 mm)
		(1282 – крај марта 1308/1309?)	
6.4	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој руци држи јеванђеље. Са леве и десне стране престола се јавља крин.	VROS–I–VS – REX (варијанте) Краљ са високом, отвореном „анжујском“ круном, у хаљини са огрлицом и са појасом, седи на престолу без наслона, окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој глоб са двоструким крстом.	Ljubić 1875: T.VI 12–13. Димитријевић 2001: 24–32, 33, 34, 35. Иванишевић 2001: 3.3. (R – 21 mm)
6.5	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој руци држи јеванђеље. Са леве и десне стране престола се јавља крин.	MONE–TA – REGIS VROSI (варијанте) Краљ са високом отвореном „анжујском“ круном, у хаљини са огрлицом и са појасом, седи на престолу без наслона, окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој глоб са двоструким крстом.	Ljubić 1875: T.VI/10–11. Димитријевић 2001: 25–36; 25/1–37, 38, 39. Иванишевић 2001: 3.4. (R – 20 mm)

	Silver dinar	(1282 – ? 1308)	
6.3	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left. To the left and right of throne possible lily and on the saint's shoulders + – +.	VROSI RE–X – S – STEFAN King to the left and St. Stephen to the right giving him double cross, standing facing. King with tall, open 'Angevin' crown, in chlamys and dress and with cross on the chest, holding akakia in his left hand. St. Stephen – with nimbus and in dalmatic, accepting gospel with his left hand.	Ljubić 1875: T. V 3. Димитријевић 2001: 22–30, 31. Иванишевић 2001: 3.2. (R – 21 mm)
		(1282 – ? end of March 1308/1309)	
6.4	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left. To the left and right of throne is lily.	VROS–I–VS – REX (variants) King with tall, open 'Angevin' crown, in dress with necklace and belt sitting on backless throne, facing. Holding scepter with lily in the right hand and globe with double cross in the left.	Ljubić 1875: T.VI 12–13. Димитријевић 2001: 24–32, 33, 34, 35. Иванишевић 2001: 3.3. (R – 21 mm)
6.5	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left. To the left and right of throne is lily.	MONE–TA – REGIS VROSI (variants) King with tall, open 'Angevin' crown, in dress with necklace and belt sitting on backless throne, facing. Holding scepter with lily in the right hand and globe with double cross in the left.	Ljubić 1875: T.VI/10–11. Димитријевић 2001: 25–36; 25/1–37, 38, 39. Иванишевић 2001: 3.4. (R – 20 mm)

6.6	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој руци држи јеванђеље.	MONETA – REGIS VROSI (варијанте) Краљ са високом отвореном „анжујском“ круном, у хаљини са огрлицом и са појасом, седи на престолу без наслона, окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој глоб са крстом. Понекад се са десне и леве стране налази птица.	Ljubić 1875: T. VI/ 8–9. Димитријевић 2001: 26–1; 27–40, 41, 42, 43; 28–44; 28/1–45; 28/2–46; 28/3–47, 48; 29–49. Иванишевић 2001: 3.5. (R – 20 mm)
6.7	Богородица краљица са отвореном круном и велом, у плашту и хаљини, седи на престолу са наслоном, окренута лицем – 2/3 профила. У десној руци држи скиптар са крином, а левом благосиља. Са леве и десне стране престола налази се птица на цвету.	V–ROSIVS R–EX (варијанте) Краљ, са високом отвореном „анжујском“ круном, у плашту, панциру? и хаљини, са огрлицом и појасом, седи на престолу без наслона, окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а у левој копље са заставом.	Димитријевић 2001: 29–49. Иванишевић 2001: 3.6. (R – 20 mm)
	Сребрни полудинар		
6.8	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	Краљ са високом отвореном „анжујском“ круном, у хаљини, са огрлицом? и са појасом, седи на престолу без наслона, окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој глоб са крстом.	Димитријевић 2001: 23–1. Иванишевић 2001: 3.10. (R – 15 mm)

6.6	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	MONETA – REGIS VROSI (variants) King with tall, open 'Angevin' crown, in dress with necklace and belt sitting on backless throne, facing. Holding scepter with lily in the right hand and globe with e cross in the left. Sometimes bird to the right and left side.	Ljubić 1875: T. VI/ 8–9. Димитријевић 2001: 26–1; 27–40, 41, 42, 43; 28–44; 28/1–45; 28/2–46; 28/3–47, 48; 29–49. Иванишевић 2001: 3.5. (R – 20 mm)
6.7	Mother of God queen with open crown and veil, in chlamys and dress, sitting on backed throne, turned 2/3 in profile. Holding scepter with lily in the right hand and blessing with left hand. To the left and right of throne is bird on a flower.	V–ROSIVS R–EX (variants) King with tall open 'Angevin' crown, in chlamys, armor? and dress with necklace and belt sitting on backless throne, facing. Holding raised sword in the right hand and in left spear with banner.	Димитријевић 2001: 29–49. Иванишевић 2001: 3.6. (R – 20 mm)
	Silver half-dinar		
6.8	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	King with tall, open 'Angevin' crown, in dress with necklace? And belt, sitting on backless throne, facing. Holding scepter with lily in the left hand and globe with cross in the right.	Димитријевић 2001: 23–1. Иванишевић 2001: 3.10. (R – 15 mm)

	Сребрни динар	(1308 – ?1311/12)	
6.9	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	VROSIVS – R/E/X – S STEFAN (варијанте) Краљ лево и Св. Стефан, десно, који му предаје заставу са крстом, стоје окренути лицем. Краљ са отвореном, ниском, равном круном, у плашту и хаљини у левој руци држи акакију. Св. Стефан са нимбом и у далматици левом руком прихвата јеванђеље.	Ljubić 1875: T. IV/19–20. Димитријевић 2001: 19–1. Иванишевић 2001: 3.8. (R – 21 mm)
		(1311/12 – 1316?)	
6.10	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	VROSIVS – R/E/X – S STEFAN (варијанте) Краљ лево и Св. Стефан десно, који му предаје заставу са крстом и крстом на средини мотке, стоје окренути лицем. Краљ са отвореном, ниском, равном круном, у плашту и хаљини, у левој руци држи акакију. Св. Стефан – са нимбом и у далматици, левом руком прихвата јеванђеље.	Ljubić 1875: T. IV/ 21. Димитријевић 2001: 19/ 1–2; 19/2–3, 4, 5; 19/ 3–6; 19/4–7, 8. Иванишевић 2001: 3.9. (R – 21 mm)
		(1313–1321)	
6.11	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	VROSIVS – R/E/X – S STEFAN Краљ лево и Св. Стефан десно, који му предаје двоструки крст, окренути лицем. Краљ са отвореном, ниском, равном круном, у плашту и хаљини, у левој руци држи акакију. Св. Стефан – са нимбом и у далматици, левом руком прихвата јеванђеље.	Ljubić 1875: T. IV/ 20. Димитријевић 2001: 32/ 1–3. (R – 20 mm)

	Silver dinar (1308 – 1311/12)		
6.9	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	VROSIVS – R/E/X – S STEFAN (variants) King to the left and St. Stephen to the right giving him banner with cross, standing facing. King with open, low, flat crown, in chlamys and dress holding akakia in his left hand. St. Stephen with nimbus and in dalmatic accepting gospel with his left hand.	Ljubić 1875: T. IV/19–20. Димитријевић 2001: 19–1. Иванишевић 2001: 3.8. (R – 21 mm)
		(1311/12 – 1316?)	
6.10	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	VROSIVS – R/E/X – S STEFAN (variants) King to the left and St. Stephen to the right giving him banner with cross and with cross in the middle of pole, standing, facing. King with open, low crown, in chlamys and dress, holding akakia in the left hand. St. Stephen – with nimbus and in dalmatic accepting the gospel with left hand.	Ljubić 1875: T. IV/ 21. Димитријевић 2001: 19/ 1–2; 19/2–3, 4, 5; 19/ 3–6; 19/4–7, 8. Иванишевић 2001: 3.9. (R – 21 mm)
		(1313–1321)	
6.11	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	VROSIVS – R/E/X – S STEFAN King to the left and St. Stephen to the right giving him double cross, standing facing. King with open, low, flat crown, in chlamys and dress, holding akakia in the left hand. St. Stephen with nimbus and in dalmatic accepting gospel with his left hand.	Ljubić 1875: T. IV/ 20. Димитријевић 2001: 32/ 1–3. (R – 20 mm)

		(1316)	
6.12	IC – XC Христос са нимбом, у туници колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	STEFAN – RVX – STEFAN Краљ Милутин лево и краљ Драгутин десно, који му предаје заставу са четворолисном розетом уместо крста. Милутин са брадом у плашту и хаљини, у левој руци држи акакију. Краљ Стефан Драгутин са брадом, приказан као светитељ, са нимбом и у далматици, левом руком прихвата јеванђеље.	Јовановић 2012: 2.5 Максић 1985: 67 Христовска 1996: 140, нап. 4 (R – 20 mm)
6.13	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	VROSIVS – RE+ – STEFAN (варијанте) (у натпису нема два S) Краљ Стефан Урош II лево и краљ Стефан Драгутин десно – на месту Св. Стефана, који му предаје двоструки крст. Краљ Урош II, са отвореном, ниском, равном круном, у плашту и хаљини, у левој руци држи акакију. Краљ Стефан Драгутин, приказан као светитељ, са нимбом и у далматици, левом руком прихвата јеванђеље.	Димитријевић 2001: 32/7, 11–14. (R – 20 mm)
		(1317–1321)	
6.14	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	VROSIV – RE+ – S STEFAN Краљ лево и Св. Стефан или краљ Стефан Драгутин десно, који му предаје двоструки крст, окренути лицем. Краљ са отвореном, ниском равном круном, у плашту и хаљини, у левој руци држи акакију. Св. Стефан или краљ Стефан Драгутин са нимбом и у далматици, левом руком прихвата јеванђеље. Недостаје S у имену краља VROSIV[S]; на другој страни су два S као ознака свеца, али може да се односи и на завршетак имена краља VROSIV(S).	Димитријевић 2001: 32/3–6, 7; 32/15–26, 27. (R – 20 mm)

		(1316)	
6.12	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	STEFAN – RVX – STEFAN King Milutin to the left and king Dragutin to the right giving him banner with four- foiled rosette instead of cross. Milutin bearded, in chlamys and dress, holding akakia in his left hand. King Stefan Dragutin bearded, depicted as saint with nimbus and in dalmatic, accepting gospel with his left hand.	Јовановић 2012: 2.5 Максић 1985: 67 Христовска 1996: 140, нап. 4 (R – 20 mm)
6.13	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	VROSIVS – RE+ – STEFAN (variants) (no two S in the inscription) King Stefan Uros II to the left and king Stefan Dragutin to the right – in place of St. Stephen, giving him double cross. King Uros II with open, low, flat crown, in chlamys and dress, holding akakia in the left hand. King Stefan Dragutin depicted as saint, with nimbus and in dalmatic, accepting gospel with his left hand.	Димитријевић 2001: 32/7, 11–14. (R – 20 mm)
		(1317– ?1321)	
6.14	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	VROSIV – RE+ – S STEFAN King to the left and St. Stephen or king Stefan Dragutin to the right, giving him double cross, facing. King with open, low, falt crown, in chlamys and dress, holding akakia in his left hand. St. Stephen or king Stefan Dragutin with nimbus and in dalmatic accepting gospel with his left hand. S is missing in the name of king VROSIV[S]; on other side are two S as sign of a saint but could be the end of name of king VROSIV(S).	Димитријевић 2001: 32/3–6, 7; 32/15–26, 27. (R – 20 mm)

7. ВЛАДИСЛАВ II (сремски краљ 1316–?)			
	Сребрни динар	(?1316–?)	
7.1	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	ВЛЯДНСЛЯВЬ – РЯБЬ Хѫ Краљ са отвореном, равном круном и дијадемом, у сакосу и манијаку, стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева рука му почива у висини струка.	Јовановић 2012: 33, 1.2. (R – 21 mm)
8. СТЕФАН УРОШ III ДЕЧАНСКИ (краљ 1321–1331)			
	Сребрни динар	(1321–1331)	
8.1	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	VROSIVS – R/E/X – S STEFAN Краљ лево и Св. Стефан десно, који му предаје двоструки крст, окренути лицем. Краљ са отвореном круном у облику акантусовог лишћа, у плашту и хаљини, у левој руци држи акакију. Св. Стефан – са нимбом и у далматици, левом руком прихвата јеванђеље.	Ljubić 1875: T. IV/22–24; V1. Димитријевић 2001: 32/9–16. Иванишевић 2001: 5.1. (R – 20 mm)
9. СТЕФАН ДУШАН (краљ 1331 – 16. април 1346)			
	Сребрни динар	(1331 – 16. април 1346)	
9.1	IC – XC Христос са нимбом, у туници и колобиону, седи на престолу са наслоном, окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.	STEFAN – R/E/X – S STEFAN (варијанте) Краљ лево и Св. Стефан десно, који му предаје двоструки крст, окренути лицем. Краљ са отвореном круном у облику акантусовог лишћа, у плашту и хаљини, у левој руци држи акакију. Св. Стефан – са нимбом и у далматици, левом руком прихвата јеванђеље.	Ljubić 1875: T.V 8–14. Димитријевић 2001: 37/14–26. Иванишевић 2001: 6.1. (R – 21 mm)

7. VLADISLAV II (1316–? As 'king of Srem')			
	Silver dinar	(1316–?)	
7.1	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	ВЛЯДНСЛЯВЬ – РЯБЬ Хѵ King with open, flat crown and diadem, in sakkos and maniakos, standing facing. Holding scepter in the right hand and left hand is at waist.	Јовановић 2012: 33, 1.2. (R – 21 mm)
8. STEFAN UROS III DECANSKI (king 1321–1331)			
	Silver dinar	(1321–1331)	
8.1	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	VROSIVS – R/E/X – S STEFAN King to the left and St. Stephen to the right giving him double cross, facing. King with open crown shaped as acanthus leaves, in chlamys and dress, holding akakia in his left hand. St. Stephen – with nimbus and in dalmatic, accepting gospel with left hand.	Ljubić 1875: T. IV/22–24; V1. Димитријевић 2001: 32/9–16. Иванишевић 2001: 5.1. (R – 20 mm)
9. STEFAN DUSAN (king 1331 – 16th April 1346)			
	Silver dinar	(1331 – 16th April 1346)	
9.1	IC – XC Christ with nimbus, in tunic and colobion, sitting on backed throne, facing. Blessing with his right hand and holding gospel in the left.	STEFAN – R/E/X – S STEFAN (variants) King to the left and St. Stephen to the right giving him double cross, facing. King with open crown shaped as acanthus leaves, in chlamys and dress holding akakia in his left hand. St. Stephen – with nimbus and in dalmatic accepting gospel with his left hand.	Ljubić 1875: T.V 8–14. Димитријевић 2001: 37/14–26. Иванишевић 2001: 6.1. (R – 21 mm)

Поговор
Скраћенице
Литература
Именски регистар
Рецензије

Epilogue
Shortcuts
Literature
Name register
Reviews

ПОГОВОР

Први српски новац – динар матапанског типа, ковао је Стефан Немањић, вероватно још у време када је био велики жупан. Могући повод за ковање тог новца – највероватније у Венецији, могла би бити два догађаја. Први би био омогућавање материјалне помоћи за напад крсташа 1202. године на тада угарски Задар, под вођством млетачког дужда Енрика Дандола (за време грађанског рата са Вуканом), а други је венчање српског великог жупана и унуке млетачког дужда Ане Дандоло, датовано од краја 1206. до 1208. године. Поменути новац, кован у Венецији, највероватније је касније претапан у млетачки матапан, због чега је данас веома редак. Познат је само примерак из збирке С. Ст. Душанића. Стефан је, после вероватно кратког престанка ковања овог новца, наставио да га кује у време свог првог крунисања 1217. године, али се та врста новца, у изворима названа „de bandera", разликује од поменуте врсте – по делу натписа REX (уместо ранијег DVX). После добијања аутокефалности Српске православне цркве у Никеји 1219. године се почиње, у спомен на овај значајан догађај, ковати нови тип српског динара, потпуно налик на „de bandera", само што на њему Св. Стефан пружа српском краљу Часни крст, а не заставу са крстом. Та нова врста се у изворима назива „de cruce". Часни крст на српском динару је преузет са византијског новца, код којег је имао дугу традицију приказивања – од VI века, и представљао споменик подигнут у Цариграду – у част преузимања примата Цариградске патријаршије у православном свету од Александријске патријаршије за време цара Теодосија II (408–450). Поменути елемент на српском новцу симболише повратак српске државе у свет православља, у окриље јединог

EPILOGUE

First Serbian money – dinar of matapan type was minted by Stefan Nemanjić probably in the time when he was still grand župan. Two events could have been possible reasons for minting that money – most probably in Venice. First could have been providing financial help for the campaign of Crusaders in 1202 against at that time Hungarian Zadar under the command of the Venetian doge Enrico Dandolo (during the civil war with Vukan) and second was the marriage of Serbian grand župan and Anna Dandolo, granddaughter of the Venetian doge that took place between the end of 1206 and 1208. Mentioned coins, minted in Venice, were most probably later remelted into Venetian matapan and for that reason they are today extremely rare. Single known specimen is the one in the collection of S. St. Dušanić. Stefan, after probably short interruption, continued to mint that money in the time of his first coronation in 1217, but this type of coins known in the sources as 'de bandera' differ from the earlier type because of the inscription REX (instead of earlier DVX). After Serbian Orthodox church obtained autocephaly in Nicaea and in memory of that important event started issuing in 1219 new type of Serbian dinar, which was very much alike the 'de bandera' type but on it St. Stephen gives to Serbian king Holy Cross and not banner with cross. This new type is known in written sources as 'de cruce' type. Holy Cross on Serbian dinar was taken over from the Byzantine money where it had long tradition of representation. It appeared in the 6th century and was depicting the monument erected in Constantinople in honor of precedence in the Orthodox world taken over by Constantinople patriarchy from Alexandria patriarchy in the time of emperor Theodosius II (408-450). Mentioned element symbolizes on the Serbian money return

легитимног православног цара и указује на универзалистичко начело. У исто време Стефан Првовенчани кује и две врсте чанкастог (скифатног) новца – у спомен на важне историјске догађаје: оробављање српске краљевске династије са византијском царском лозом и приступање Србије у византијску породицу народа, званично проглашење или крунисање краљевића Радослава, припадника византијске царске лозе и царског зета, за савладара. Можда је тај новац кован и у спомен на друго крунисање – извршено по православном обреду, и миропомазање Стефана Првовенчаног у Жичи, којим је чинодејствовао архиепископ Сава, вероватно 1220. године, како то експлицитно наводе Савини биографи – Доментијан и Теодосије. Натписи на двема врстама овог чанкастог новца (врста са Часним крстом и Св. царем Константином и врста са Богородицом која крунише – овенчава краља) разликују се само по наставку ОΔ, који означава новац кован у име савладара Радослава, а који немају други примерци ове врсте, иначе у свим другим елементима представе и натписа потпуно идентични. Те примерке кује краљ Стефан Првовенчани у своје име. Друга врста – са Богородицом, симболише западни принцип полицентризма, односно схватања да је свака власт заснована на милости Божјој. Ковање ове две врсте новца истовремено указује на конституционално двојство српске средњовековне државе: истицање легитимности власти према Истоку – преко припадности царској византијској породици, из које проистиче самодржавност краљевске власти; легитимност власти према Западу, схватањима полицентричног принципа да је свака власт по милости Божјој (*Dea gratia*). Сматрамо да је калупе за овај новац донео Сава из Солуна, као и да је са собом повео људе вичне ковању. По свему судећи, ове две идентичне врсте, упадљиво меморијалног карактера, коване у име краља и савладара, говоре у прилог тези да је у исто време над обојицом био извршен православни обред у Жичи. За проглашење Радослава за савладара, а вероватно и за његово крунисање није био потребан посебан притисак Византије, јер је он, због тешке очеве болести, коју је, према изворима, излечио Сава по доласку из Свете Горе

of Serbian state in the world of Orthodoxy under protection of only legitimate Orthodox emperor and indicates the universalistic principle. At the same time Stefan the First-Crowned issued also two types of scyphate (cup-shaped) coins – in the memory of important historical events: marriage alliance between Serbian royal dynasty and Byzantine imperial lineage and entering of Serbia into the Byzantine family of nations, official proclamation or coronation as co-ruler of prince Radoslav, member of Byzantine imperial family and son-in-law of the emperor. Perhaps that money had been issued in memory of second coronation – performed according to Orthodox ritual and anointing of Stefan the First-Crowned in Žiča carried out by archbishop Sava probably in 1220 as it is explicitly recorded by Sava's biographers – Domentijan and Teodosije. Inscriptions on two types of those scyphate coins (type with Holy Cross and St. Emperor Constantine and type with Virgin Mary crowning the king) differ only by extension ОΔ that denotes the money minted in the name of co-ruler Radoslav and which other specimens of this type do not have, but otherwise they are in all other elements of representations and inscriptions absolutely identical. These specimens were issued by king Stefan the First-Crown in his own right. Second type – with Virgin Mary symbolizes western principle of polycentrism, i.e. the concept that every authority is based on the God's grace. Minting those two money types simultaneously indicates constitutional duality of Serbian medieval state: emphasizing legitimacy of authority toward the East – through membership in the imperial Byzantine family from which originates independence of royal authority; legitimacy of authority toward West on the basis of polycentric principle that every authority is by God's grace (*Dei gratia*). We think that Sava brought dies for these coins from Thessalonica and also took with him craftsmen skilled in money minting. These two identical types, by all appearances, of conspicuous memorial character issued in the name of king and co-ruler speak in favor of the thesis that both of them at the same time underwent Orthodox ritual in Žiča. Special pressure by Byzantium was not necessary for proclamation of Radoslav co-ruler and probably for his coronation as he already was forced to perform regal duties because

и из Солуна, а о којој пишу Доментијан и Теодосије, већ одранније дошао у изнуђену прилику да врши владарске дужности. Трећа врста чанкастог „византоликог" српског новца, од сребра – метала вреднијег од оног у којем су ковane прве две врсте, емитована је у спомен на крунисање краља Радослава, као самосталног владара 1228/1229. године. Том крунисању се, можда, желела придати још већа важност – као догађају значајнијем од оног из 1220. године, који би се нагласио преко новца искованог од вреднијег – племенитог метала. Тада се крунисао као самостални краљ, прави крвни сродник византијске царске лозе из породице Дука. Остава ове врсте новца је пронађена на локалитету Градина, као и примерци претходне две врсте, а код неких њених примерака су потпуно излизане представе на аверсу. За новац са излизаном представом на аверсу се сматра да је кован након битке код Клокотнице на Марици од 1230. године, када се завршава владавина Теодора I Анђела, до 1233, када више није било могуће добављати калупе из солунске ковнице. Иако су аверсни калупи били оштећени, новац је и даље кован са потпуно излизаном аверсном представом, што указује на то да су најважније биле политичке поруке са поменутих реверсних представа. Испитивањем чанкастих емисија угарског и бугарског новца је установљено да постоји подударност са српским новцем. Дошло се до закључка о постојању одређеног правила, по којем се овај „византолики" облик новца, користио искључиво за слављење брачног повезивања припадника домаћих династија са члановима византијске царске породице, с тим што су византијске калупе користиле само православне, док то није евидентно у случају угарских емисија. Чанкаста (скифатна) „византолика" форма новца, кованог византијским калупима, је изабрана за поменуте јединствене меморијалне емисије, које се, баш због њихове форме, више никада нису користиле у новчарствима ових земаља. Она носи симболику небеског свода, којим владају оностране силе – приказане на конвексном аверсу, а које дају власт овоземаљским владарима – приказаним на конкавном реверсу, крвно повезаним са јединим легитимно крунисаним владаром, Божјим

of serious illness of his father that was according to sources cured by Sava after his return from Mount Athos and Thessalonica as it was recorded by Domentijan and Teodosije. Third type of scyphate 'Byzantine-like' Serbian money minted of silver – metal more valuable than the one used for first two types was issued in memory of coronation of king Radoslav as independent ruler in 1228/1229. It was possibly intention to attach greater importance to that coronation as an event more important than coronation in 1220 by minting coin in more valuable – precious metal. Then he was crowned as independent king, genuine member of the Byzantine imperial lineage of the Doukas family. The hoard of this money type has been found at the site Gradina including also specimens of two preceding types and obverse representations of some specimens were completely worn out. It is assumed that money with worn out representation on obverse had been minted after the battle of Klokotnitsa on the Maritza river (when reign of Theodore I Angelos came to the end) that is from 1230 to 1233 when it was no more possible to obtain dies from the Thessalonica mint. Despite the fact that obverse dies had been damaged the coins continued to be struck with completely worn out obverse representation indicating that most important were political messages from the mentioned reverse representations. Analyses of scyphate emission of Hungarian and Bulgarian coins brought to light that there is coincidence with Serbian money. It has been concluded that there was certain rule according to which this 'Byzantine-like' coins had been exclusively used for commemorating marriage alliances of local dynasties with members of the Byzantine imperial family, but the Byzantine dies had been used only by Orthodox emissions, while it is not evident when Hungarian emissions are concerned. Cup-shaped (scyphate), 'Byzantine-like' coin shape minted in Byzantine dies had been chosen for the mentioned unique memorial emissions and they just because of their shape had never again been used in the coinage of those countries. That shape represents the symbolism of firmament ruled by supernatural powers – depicted on convex obverse and which give authority to the rulers of this world – depicted on concave reverse, in blood relationship with sole legitimate

намесником на земљи – византијским царем. У Бугарској се ковао и после поменутих свечаних догађаја скифатни новац, али је он био продукт домаћих мајстора у престоничкој ковници Трново. Новац налик на византијску сребрну базилику, кован у спомен венчања краља Милутина и византијске принцезе Симониде, иде у прилог горе поменутом мишљењу. Тај спомен-новац, налик на византијски, са представом лабарума, пригодан је за прилику за коју је кован, али нема чанкасту форму, иако се поменута врста новца још тада ковала у Византији. Српска династија је већ била део византијске хијерархије и породице владара, тако да није било потребе да се поново користи дата симболика. У оквиру поменуте оставе са Градине С. Душанић наводи примерке са иридираним ликом краља Радослава и уклоњеном представом арханђела Михајла. Он сматра да је ову „abolitio memoriae" могао да изврши само његов противник и наследник – краљ Владислав, и то непосредно након смене на власти 1234. године. Према поменутом аутору, то је први новац овог краља. Сматрамо да је у време владавине синова Стефана Првовенчаног, Радослава и Владислава, дошло до прекида традиције ковања динара матапанског типа и да су поменути владари ковали сребрни новац са потпуно другачијом реверсном представом и ћириличним писмом, мада стриктно матапанског тежинског стандарда. До овог радикалног отклона од узора са новца који је ковао њихов отац – први краљ, дошло је због снажног антагонизма према свему што је подсећало на освајача и смртног непријатеља Византије, Венецију. Краљеви Радослав и, можда, Владислав I су, преко мајке, били чланови византијске царске породице. На том новцу се први пут појављује круна – на краљевој глави, која ће се тек у другој половини XIII века усталити, односно постати стални елемент реверсне представе на српском новцу. Након доласка на власт Уроша I, српском новцу је враћена матапанска форма. Трећи син Стефана Првовенчаног и унуке млетачког дужда Енрика Дандола свакако није морао осећати одбојност према освајачима Византије, као његова полубраћа, тако да му није сметала ни млетачка конотација матапанског динара.

crowned ruler, God's deputy on Earth – the Byzantine emperor. The scyphate coins had been minted in Bulgaria even after mentioned festive occasions but it was the product of local craftsmen in the capital Trnovo mint. Coins resembling the Byzantine silver basilikon minted in memory of the marriage of king Milutin and Byzantine princess Simonida speaks in favor of the above stated opinion. This memorial coin similar to the Byzantine money with representation of labarum was suitable for the occasion but it was not of scyphate shape although that type of money had been issued in Byzantium. Serbian dynasty had already been part of Byzantine hierarchy and family of rulers, so it was not necessary to use again the given symbolism. S. Dušanić mentions specimens with erased image of king Radoslav and removed representation of Archangel Michael in the hoard from Gradina. He thinks that this 'abolitio memoriae' could have been performed only by his rival and successor – king Vladislav immediately after the change on the throne in 1234. According to that author it is the first money of that king. We think that during the reign of Radoslav and Vladislav, sons of Stefan the First-Crowned, tradition of minting dinars of matapan type had been interrupted and that mentioned rulers minted silver coins with entirely different reverse representation and with Cyrillic alphabet but strictly observing the matapan weight standard. This radical rejection of models of coins minted by their father – the first king, was the consequence of strong antagonism towards everything reminding of Venice, the conqueror and mortal enemy of Byzantium. Kings Radoslav and possibly Vladislav I were through their mother members of the Byzantine imperial family. Crown – on the king's head appears for the first time on that money and it would stabilize only in the second half of the 13th century and become standard element of reverse representation on Serbian money. Serbian coins returned to the matapan shape after ascending to the throne of Uroš I. Third son of Stefan the First-Crowned and granddaughter of Venetian doge Enrico Dandolo certainly did not feel aversion for the conquerors of Byzantium as his half-siblings, so the matapan connotation of dinar did not bother him. Political relations resembled more and more the times of Stefan the First-Crowned

Политички односи су све више подсећали на времена из доба Стефана Првовенчаног, поготово након рестаурације Византије 1261. године. Србија је била прикљештена између Византије и Угарске, као и на почетку XIII века, тако да се, после периода доминантног утицаја само једне силе на Србију и српског владара, указала потреба за поновним истицањем како „западног“ тако и „источног“ исходишта владарског легитимитета. Упоредо са динаром матапанског типа – са заставом „de bandera“, поново се почео ковати динар са Часним крстом – „de crоce“, само са промењеним натписом на реверсу: VROSIVS (уместо ранијег STEFANVS). С. Ст. Душанић је запазио да постоје две групе српског матапанског динара, и то са обе верзије краљевских имена, од којих је једна мања, а друга већа. На реверсној представи новчића из мање групе се јавља Св. Стефан са брадом, врло сличан јеванђелисти Марку са представе на млетачком матапану, док се на новцу из веће групе Св. Стефан приказује без браде. Иконографски канони налажу да се Св. Стефан – ђакон, прикаже као голобради младић. Објашњење за одступање од тог правила је поменути аутор нашао у потпуном поштовању узора на почетку подражавања млетачког матапана у српском новчарству, због чега је и учињена ова крупнија иконографска грешка, да би се она касније отклонила. Сматрамо да је до промене дошло у време краља Уроша I, тако да би поменути елемент представе на матапанским динарима могао помоћи у опредељењу и датовању ових врста новца.

Српска и угарска династија су, вероватно, успоставиле блиске односе још средином XIII века, о чему говоре извори из каснијег периода. Блискост са Угарском је, по свему судећи утицала на то да се српски краљ преоријентише на никејску страну у борби Михаила Палеолога за византијско наслеђе са епирским деспотом Михаилом Анђелом. Његова победа у Пелагонији 1259. године била је пресудна за обнављање Византије 1261. године. Повезаност Србије и Угарске у том периоду била је потврђена и браком старијег сина краља Уроша I, Драгутина, и унуке угарског краља Беле IV, Каталине, мада није познато када је овај брак склопљен, могуће in particular after restoration of Byzantium in 1261. Serbia had been squeezed between Byzantium and Hungary as in the beginning of the 13th century, so after period of dominant influence of just one power on Serbia and Serbian ruler the need arose for repeated emphasizing the ‘western’ as well as the ‘eastern’ origin of the regal authority. Parallel with dinar of matapan type – with banner (‘de bandera’) once again commenced emission of dinar with Holy Cross – ‘de cruce’ but with changed reverse inscription: VROSIVS (instead of earlier STEFANVS). S. St. Dušanić noticed that there are two groups of Serbian matapan dinars (larger and smaller) and with both versions of king’s name. On the reverse of coins from smaller group is depicted St. Stephen with beard, very similar to the Evangelist Mark from the Venetian matapan, while on the coins from larger group St. Stephen is depicted without beard. Iconographic canons demand to depict St. Stephen – deacon as beardless youth. Author found the explanation for deviation from that rule in literal observing the models at the beginning of imitation of Venetian matapan in Serbian coinage. That is the reason for such big iconographic mistake, which had been eventually rectified. We think that the change took place in the time of king Uroš I, so mentioned element of representation on matapan dinars could help in attribution and dating of those coin types.

Serbian and Hungarian dynasty probably established close relations already in the middle of 13th century as the sources from later period speak. Closeness with Hungary resulted by all appearances in reorientation of Serbian king to the Nicean side in the battle of Michael Palaiologos against Epirote despot Michael Angelos for the Byzantine inheritance. His victory in Pelagonia in 1259 was crucial for restoration of Byzantium in 1261. Connection between Serbia and Hungary in that time was confirmed by the marriage of older son of king Uroš I, Dragutin, with Katalina, granddaughter of Hungarian king Bela IV, although it is not known when this marriage was concluded, possibly not before 1270. In the peace agreement of Hungarian king Stephan V of 3rd July 1271 Serbian king Uroš and ‘Stefan, the young king, our son-in-law’ are mentioned as king’s vassals. It is obvious from that document that older son of

тек 1270. године. У мировном уговору угарског краља Стефана V од 3. јула 1271. године се као краљеви вазали наводе српски краљ Урош и „Стефан млади краљ Србије, наш зет". Из тог документа се види да је старији син краља Уроша I још раније постао „млади краљ" – по угарском узору, али да није, као што је било правило у Угарској, добио део државне територије на самосталну управу, што је касније и довело до сукоба између њега и оца. У том сукобу је однео победу Стефан Драгутин и постао нови српски владар 1276. године.

О односима Србије са Византијом после њене рестаурације 1261. године се мало зна. Збивања из тог времена указују на чињеницу да је српски владар био савезник византијског цара, а познати су и покушаји да се две династије приближе, браком. Византијски двор је мислио да је старији син Уроша I смртно болестан и да би, ако дође до венчања њихове принцезе и млађег српског краљевића Милутина, њихов зет могао да наследи српски престо. Када су сазнали да имају нетачне информације, Византинци су одустали од својих намера. Тај разлаз је утицао на општи став краља Уроша I према Византији, тако да је он успоставио односе са највећим непријатељем Михаила VIII Палеолога – Карлом Анжујским. На такву његову одлуку је утицало и сродство краљице Јелене са Карлом. Византијски цар је одговорио на то тако што је оспорио аутокефалност српске цркве. Тада долази и до размирица и подела у српској династији. Краљ Урош је одбијао Драгутинове захтеве за уступање дела државне територије на самостално управљање, што је био производ његове тежње да централизује државу. После сукоба у којем је победио оца – „у земљи званој Гацко", Драгутин је постао самостални владар. Драгутинова самостална владавина није бележила никакве успехе, нити значајне потезе против Византије, што није могло донети добре односе краља и властеле. Краљ је наставио добре односе са Карлом Анжујским, који је, савезом у Орвијету 1281. године, придобио Млечане за будући поход на Цариград. Емисија новца краља Драгутина из тог времена, на којем се јавља карактеристична „висока", анжујска круна, наведена је у писму Марије де Шор,

king Uroš I had become 'young king' even earlier – after Hungarian model, but he did not get part of the territory to rule independently as it was usual in Hungary and that later became cause of conflict between him and his father. Winner in that conflict was Stefan Dragutin and he became new Serbian ruler in 1276.

We do not know much about relations between Serbia and Byzantium after its restoration in 1261. Events from that period indicate that Serbian ruler had been the ally of Byzantine emperor and there were also attempts to conclude marriage alliance between two states. Byzantine court thought that older son of king Uroš I is fatally ill and hence if their princess is married to the younger Serbian prince Milutin then him as emperor's son-in-law might inherit the throne. When they found out that information to have been incorrect the Byzantines changed their mind about the marriage. That dispute had impact on general attitude of king Uroš I toward Byzantium, so he established relations with Charles of Anjou, the greatest enemy of Michael VIII Palaiologos. That decision was also the consequence of relations of queen Helen and Charles. Byzantine emperor retaliated by denying the autocephaly of Serbian church. Then disputes and divisions in the Serbian dynasty also happened. King Uroš in his attempt to centralize the state refused Dragutin's demands to allot him part of the state territory to rule it independently as young king. After the conflict when he defeated his father – 'in the land called Gacko' Dragutin became independent ruler. Independent reign of Dragutin did not result in any achievements or important actions against Byzantium, so it did not result in good relations between the king and nobles. King continued to have good relations with Charles of Anjou who by the Orvieto treaty won over the Venetians for future campaign against Constantinople. Money emission of king Dragutin from that time with characteristic 'tall' Angevin crown is mentioned in the letter of Maria de Chaurs, sister of Serbian queen Helen, from 27th February of 1281 as 'denarius de cruce et de lilio'. Besides that money in the letter is also mentioned coin 'de la maca' where ruler with 'acanthus crown' is depicted as laughing and sitting on the throne holding sword on the lap. Mentioned money could have been the coronation money

сестре српске краљице Јелене од 27. фебруара 1281. године, као „denarius de cruce et de lilio". Поред овог новца, у истом извору се помиње и новац „de la maca". На њему је приказан владар са „круном од акантуса", који се смеје и седи на престолу држећи мач преко колена. Поменути новац би могао бити и крунидбени новац краља Драгутина. Обе наведене врсте новца су ковane и у Милутиново време, али краљ се не смеје већ осмехује. Пред крај владавине краља Драгутина прилике у земљи нису довољно познате науци, али је атмосфера, поготово после продора византијске војске до Липљана, свакако довела до краљеве абдикације 1282. године, након сабора у Дежеви. Непосредан повод за Драгутиново одступање са престола у корист млађег брата Милутина био је тежак пад са коња и повређивање, који је, према извору, Драгутин видео као последицу тешког огрешења о оца. Као део искупљења, а и у спомен на Дежевски сабор, кован је матапански динар „de bandera", на којем се, са десне стране – на месту где је, иначе, приказиван првомученик Св. Стефан, налази краљ Урош са ореолом. После сабора у Дежеви је Милутин постао српски владар, а Драгутин је добио територију на самосталну управу. Његова територија је после проширења у Мачви и Босни у другој половини 1284, као и добијања Браничева и Кучева од угарског краља, постала права држава. Са Милутином почиње значајније освајање византијске територије. Одредбе Дежевског сабора су у великој мери остале непознате. Сматрамо да је, осим управљања овом територијом, Драгутину остављено и право ковања новца, и то на основу налаза врсте матапанског динара „de bandera". Из 80-их и 90-их година XIII века су познате одредбе млетачке владе о ограничавању оптицаја динара врсте „de bandera", коју је, у своје име, ковао краљ Драгутин, фаворит Угарске, супарнице Венеције у приморским областима. Он је, као и у ранијем периоду, ковао новац типа робертин „de la maca", али сада са неупадљивом равном круном, са изразом страха и туге, у складу са одредницама одлука у Дежеву, које се виде из повеље манастиру Бањска („прежде бивши краљ"). Краљ Милутин је наставио да кује динар „de croce", али за потребе оптицаја

of king Dragutin. Both mentioned money types were also minted in the time of Milutin but the king is not laughing but smiling. Situation in the country is not sufficiently known in the end of reign of king Dragutin, but the atmosphere particularly after intrusion of Byzantine army as far as Lipljan certainly lead to king's abdication in 1282 after the council at Deževo. Direct motif for Dragutin's renouncing the throne in favor of his younger brother Milutin was heavy fall from the horse and severe injury, which according to the sources Dragutin understood as consequence of serious wrongdoing to his father. As element of redemption and in memory of the Deževo council the matapan dinar 'de bandera' had been issued and on that coin king Uroš with nimbus was depicted on the right side in a place where protomartyr St. Stephen was usually depicted. After Deževo council Milutin became Serbian king and Dragutin got territories to rule independently. His territory, after expansion in Mačva and Bosnia in the second half of the 1284 and acquiring Braničevo and Kučevo from Hungarian king had become genuine state. Significant occupying of Byzantine territories started with Milutin as king. Conclusions of the Deževo council remained unknown to a considerable extent. We think that besides ruling his territory, Dragutin also had right to issue money considering the finds of matapan dinars 'de bandera'. We know about acts of the Venetian government from the 1280s and 1290s about restricting circulation of dinars of 'de bandera' type, which in his own right issued king Stefan favorite of Hungary, which was rival of Venice in the coastal regions. He minted as before coins of Robertin 'de la maca' type but now with inconspicuous flat crown, with expression of fear and sorrow, in accordance with decisions taken at Deževo and that could be seen in charter for Banjska monastery ('ex former king'). King Milutin continued to mint dinar 'de croce' but for the circulation in the West king on his money is wearing a crown. Disagreements about inheritance of the throne that increased after wedding of king Milutin and Byzantine princess Simonida in 1299 resulted in a war between brothers lasting from 1301 until 1313. Milutin wanted to get support from the pope and have protection of the Holy See from the very beginning. Because of that appropriate

према Западу; на његовом новцу краљ носи круну. Несугласице око наслеђа престола, које су појачане после венчања краља Милутина са византијском принцезом Симонидом 1299. године, довеле су до рата међу браћом, од 1301. до 1313. године. Милутин је од почетка рата желео да стекне подршку папе и прими заштиту Свете столице. Поводом тога је око 1308. био искован и пригодан новац – једини Милутинов новац врсте „de bandera", са равном круном, налик на ону која се приказује на Драгутиновом новцу. Мир који је склопљен пре 1313. године, гарантован и санкционисан у Цариграду, обележен је ковањем пригодног новца, са истом представом као и на претходном – „de bandera", али са грчким крстом на мотки заставе. Познато је Драгутиново учешће већ те 1313. године, по Милутиновом наређењу, у рату против хрватског бана Младена II Брибирског. После измирења са братом, Милутин почиње да кује новац типа „de croce", на коме краљ и даље носи равну круну. Након Милутинове смрти, од времена наследника, краљева Стефана Дечанског и Душана, све до крунисања Душана за цара, на новцу се поново приказује изражајна отворена круна „са акантусом", позната још са новца краљева Радослава и Владислава. Од Милутина се више не кује матапански динар „de bandera", већ „de croce" са круном, што је, вероватно, резултат победе Милутинове династичке гране и политичке доктрине. Ова врста новца, са „хибридном" представом, двоструким крстом и круном, има јасну симболику обједињавања западног и источног исходишта легитимитета краљевске власти. Вероватно је Драгутину, након завршетка рата, поред територије, остало и право ковања новца; његова врста из тог времена, је вероватно, „de la maca" са гологлавим краљем. Након смрти краља Драгутина 1316. године престала је да постоји и његова држава. Територије које су пре формирања поменуте државе припадале Србији враћене су тадашњој српској држави, док је Угарска преузела оне које је Драгутину уступио угарски краљ.

money was issued around 1308. It is sole Milutin's money of 'de bandera' type with flat crown resembling the one depicted on Dragutin's money. Peace concluded before 1313 guaranteed and sanctioned in Constantinople was marked by issuing of appropriate money with identical representation as on the earlier 'de bandera' type but with Greek cross on the banner shaft. It is known that already in 1313 Dragutin took part on Milutin's order in the war against Croatian ban Mladen II Bribirski. After reconciliation with brother Milutin started to mint coins of 'de croce' type with king still wearing flat crown. After the death of Milutin and from the time of his heirs, king Stefan Dečanski and Dušan until crowning of Dušan as emperor on the coins was again depicted conspicuous open crown 'with acanthus' known already from the coins of kings Radoslav and Vladislav. Since the reign of Milutin no more matapan dinars 'de bandera' had been issued but the 'de croce' type with crown and that is probably result of victory of Milutin's family line and political doctrine. That money type, with 'hybrid' representation, double cross and crown reveals clear symbolism of uniting western and eastern sources of legitimacy of royal authority. Probably after the end of war Dragutin maintained besides his territories also the right to issue money; his money from that time was probably 'de la maca' type with bare-headed king. After the death of king Dragutin in 1316 his state also ceased to exist. Territories, which before establishing of Dragutin's state belonged to Serbia, had been returned to the Serbian state, while Hungary took back territories given to Dragutin by Hungarian king.

СКРАЋЕНИЦЕ

ВИ IV Византијски извори за историју народа Југославије, Том IV, *Посебна издања Византолошког института САНУ,* књ. 12, Београд 1971.
ЗРВИ *Зборник радова Византолошког института*, Београд.
ГСАД *Гласник Српског археолошког друштва*, Београд.
ИБИ *Извори за българската история*, София.

ЛИТЕРАТУРА

Д. Анастасијевић, 1935. Је ли Св. Сава крунисао Првовенчаног, *Богословље* 10.

Е. Арвелер, 1988. *Политичка идеологија Византијског царства*, Београд.

М. Арсенијевић, 2006. Војнички аспект фидес и конкордие у римском царском ковању (I–II б), *ГСАД* 22, 63–103

Г. Бабић, 1987. Владислав на ктиторском портрету у наосу Милешеве, у: *Милешева у историји српског народа*, Београд 1987.

Ф. Баришић, 1978. Веридбени прстен краљевића Стефана Дуке (Радослава Немањића), *ЗРВИ* 18, 257–269.

М. Благојевић, 1981. Идеја и стварност Душановог царевања, *Историја српског народа I/4*, Београд, 524–540.

М. Благојевић, 1997. Српске удеоне кнежевине, *ЗРВИ* 36, 45–62.

М. Благојевић, 2001. *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд.

М. Благојевић, 2004. Српске удеоне кнежевине, у: *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд, 1–21.

М. Благојевић, 2004. Велики кнез и земаљски кнез, у: *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд, 21–51.

М. Благојевић, 2004. Свети Симеон Немања – заштитник српске државе, у: *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд, 51–74.

М. Благојевић, 2004. Титуле принчева из куће Немањића, у: *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 133–148.

М. Благојевић, 2004. Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II, у: *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд, 149–174.

М. Благојевић, 2004. Византијска хијерархија владара у светлости српских извора, у: *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд, 247–276.

Д. Богдановић, 1981. Преображај српске цркве, *Историја српског народа*, књ.I/3, Београд, 315–326.

Б. И. Бојовић, 1996. Европа и Срби, *Међународни научни скуп 13-15. децембра 1995, Београд, Синдром троуглa на размеђу светова (Срби на правцима европских подела)*, Београд.

Б. И. Бојовић, 1999. *Краљевство и светост*, Београд.

Ђ. Бошковић, 1938. Неколико натписа са зидова средњовековних цркава, *Споменик САН*, 187.

Ђ. Бубало, 2009. Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?, *ЗРВИ* 46, 201–227.

Ђ. Бубало, П. В. Крестић, 2013. *Владари Србије*, Београд.

В. Винавер, 1960.	Проблеми производње сребра у средњовековној Србији, *Историјски записи* XVII-3, 481–512.
Д. Војводић, 2002.	Укрштено дијадима и „торакион“ две древне и неуобичајене инсигније српских владара у XIV и XV веку, *Трећа југословенска конференција византолога Београд–Крушевац*, 268–272.
D. Gaj-Popović, 1974.	Ceramic Vessels in Which Were Found Medieval Coins, *Balcanoslavica* 3, 49–58.
D. Gaj-Popović, 1976.	Monnaie du roi Radoslav, у: *Ковање и ковнице античког и средњовековног новца*, Београд, 121–132.
Д. Гај-Поповић, 1979.	Новац српског средњег века и Византије са територија Срема, *Зборник Народног музеја* IX–X.
Д. Гај-Поповић, 1979/1.	Печат Стефана Немање, *Нумизматичар* 2, 119–123.
Д. Гај-Поповић, 1985.	Новац и ковница краља Радослава, *Нумизматичар* 8, 102–118.
Т. Герасимов, 1975.	*Антични и средновековни монеми в България*.
G. Gerola, 1933.	Numismatica Serbo-Veneta: „Grossi di Brescova“ di un ripostiglio Veronese, *Rassegna numismatica* XXVII, 5.
Ph. Grierson, 1975.	*Numismatics*, Oxford.
Данило II, 1935.	Животи краљева и архиепископа српских, превод Л. Мирковића, *Српска књижевна задруга* 257, Београд.
S. Dimitrijević, 1957.	Problemi srpske srednjovekovne numizmatike, *Историски гласник* 1–2, 69–99.
S. Dimitrijević, 1957.	Problemi srpske srednjovekovne numizmatike, *Историски гласник* 3–4, 104–150.
С. Димитријевић, 1969.	Нова серија нових врста српског средњовековног новца, *Старинар*, књ. XIX, Н. С, 203–206.
С. Димитријевић, 1972.	Нова серија нових врста српског средњовековног новца, *Старинар*, књ. XXI, Н. С, 71–80.
С. Димитријевић, 1973.	Оставе српског средњовековног новца на Северу од Дунава, *Историјски часопис*, књ. XX, 89–125.
С. Димитријевић, 1977.	Новчане емисије краља Драгутина, Владислава II и краља Милутина, *Старинар*, књ. XXVII, Н. С., 125–150.
С. Димитријевић, 1997.	*Средњовековни српски новци*, Београд.
С. Димитријевић, 2001.	*Каталог српског средњовековног новца*, Београд.
М. Ј. Динић, 1930.	Српски новац у Срему почетком 14. века, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* 3, 459–460.
М. Динић, 1931.	Стефан Драгутин, „rex Serviae“, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* 4, 436–437.
М. Динић, 1935.	Сремска земља краља Драгутина, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* 8, 439–444.
М. Ј. Динић, 1949.	О угарском ропству краља Уроша I, *Историјски часопис*, 30–36.
М. Динић, 1951.	Област краља Драгутина после Дежеве, *Глас САН*, 203.
М. Динић, 1952.	Крстати грошеви, *ЗРВИ* 1, 86–112.
М. Динић, 1955 .	Однос између краља Милутина и Драгутина, *ЗРВИ* 3, 49–83.
М. Динић, 1955/1.	Три повеље из исписа Ивана Лучића, *Зборник Филозофског факултета* III, 69–94.
М. Ј. Динић, 1966.	О називима средњовековне српске државе, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 32, св. 1–2, 26–34.
М. Динић, 1978.	*Српске земље у средњем веку*, Београд.
Д. Динић-Кнежевић, 1986.	*Дубровник и Угарска у средњем веку*, Нови Сад.
Доментијан, 1938.	*Животи Светога Саве и Светога Симеона*, превод Л. Марковић, Београд.
I. Dujčev, 1974.	Le grand tournant historique de l’an 1204, *ЗРВИ* 16, 63–68.
И. Дујчев, 1979.	Свети Сава у бугарској историји, *Међународни научни скуп, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање*, Београд.
С. Ст. Душанић, 1958.	Лик архиђакона Стефана на српској средњевековној монети, *Весник Музејско конзерваторског друштва Србије*, јануар-јуни, год. VII, бр. 1, 2–3.

С. Душанић и Г. Орлов, 1960. Налаз српског средњевековног новца из Сент-Андреје, *Рад војвођанских музеја* 9, 51–62.

С. Душанић, 1977. Краљ Радослав и свети Сава, *Прилоī сриској средњовековној нумизмаиици*, 301–312.

С. Ст. Душанић, 1991. Један грош матапанског типа и питање почетка ковања српског новца у средњем веку, *Нумизмаичар* 14, 73–77.

В. Ђурић, 1968. Три догађаја у српској историји XIV века и њихов одјек у сликарству, *Зборник за ликовне умешносши Машице сриске* 4, 67–97.

В. J. Ђурић, 1981. Рашко и приморско градитељство, *Исшорија сриској народа*, књ.I/3, Београд, 389–408.

В. Ђурић, 1987. Милешевско најстарије сликарство, у: *Извори и иаралеле, Милешева у исшорији сриској народа*, Београд.

Енциклопедија, 2002. *Енциклоиедија иравослаља*, књ.3, Београд.

Т. Живковић, 2004. Рама у титулатури угарских краљева, *ЗРВИ* 41, 152–164.

М. Живојиновић, 1977. О боравцима светог Саве у Солуну, *Исшоријски часоиис*, 63–71.

В. Иванишевић, 1991. Византијски новац (1092-1261) из збирке Народног музеја у Пожаревцу, *Нумизмашичар* 14, 57–72.

V. Ivanišević, 1996. Hoard of Serbian and Venetian Coins from Usje (14th century), *Македонски нумизмашички ίласник* 2, 113–139.

В. Иванишевић, 1998. Новац краља Радослава, *ЗРВИ* 37, 87–95.

В. Иванишевић, 2001. *Новчаршво средњовековне Србије*, Београд.

V. Ivanišević, 1999. Nalazi novca iz tvrđave Ras, u: M. Popović, *Tvrđava Ras*, Beograd, 417–436.

В. Иванишевић, П. Лутовац, 2011. Остава српског и босанског средњовековног новца из Брскова, *Нумизмашичар* 29, 319–329.

M. Ivković, 1957. Ustanova „mladog kralja" u srednjovekovnoj Srbiji, *Исшоријски ίласник*, 3–4.

R. Janin, 1975. *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris.

Ђ. Јанковић, 2007. *Сриско иоморје од 7. до 10. сшолећа*, Београд.

S. Janković, 1967. Brskovo – poglavlje XII, u: *Metalogenetske epohe i rudonosna područja Jugoslavije*, Beograd, 9–10.

К. Јиричек, 1922. *Исшорија Срба* I, Београд.

К. Јиричек, 1959. Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку, *Зборник Консшаншина Јиричека* I, 254–271.

В. Јовановић, 1980. Остава средњовековног новца из Тетова, *Нумизмашичар* 3, 169–180.

М. М. Јовановић, 2012. *Сриски средњовековни новац*, Београд.

J. Калић, 1971. Јован Кинам, у: *ВИ* IV, Београд, 1–105.

J. Калић, 1979. Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године, *Међународни научни скуи, Сава Немањић – Свеши Сава, исшорија и иредање*, Београд.

J. Калић, 1981. Борбе и тековине великог жупана Стефана Немање, *Исшорија сриској народа*, књ. I/3, Београд, 251–262.

J. Калић, 1989. Прокопијева Αρσα, *ЗРВИ* 27/28, 9–17.

J. Калић, 1996. Европске теме српске историје у средњем веку, Европа и Срби, *Међународни научни скуи 13–15. децембра 1995*, Београд.

J. Калић, 2004. Рашка краљевина (Regnum Rasciae), *ЗРВИ* 41, 183–189.

J. Калић, 2009. Држава и црква у Србији XIII века, *ЗРВИ* 46, 129–137.

С. К. Кисас, 1978. О времену склапања брака Стефана Радослава са Аном Комнином, *ЗРВИ* 18, 131–138.

V. Klaić, 1975. *Povijest Hrvata* I, Zagreb.

Љ. Ковачевић, 1879. Неколико хронолошких исправака у српској историји, *Годишњица Николе Чуиића* 3, 362–366.

Љ. Ковачевић, 1908. Најстарији бугарски новци – прилошци југословенској нумизматици, *Глас Сриске краљевске академије*, LXXVI, пр. 46.

М. Ласкарис, 1926. *Византијске принцезе у средњовековној Србији*, Београд.

М. Ласкарис, 1952. *Ναοί καί μοναί Θεσσαλονίκης τό 1405 είς τό Ὁδοιπορικόν τοῦ ἑκ Σμολένσκ Ἰγνατίον (Τόμος Κωνσταντίνου) Ἀρμενοπούλου 315–331)*, Солун, 322–323.

A. Luschin-Ebengreuth, 1957. Srpske imitacije mletačkih matapana, *Numizmatičke vijesti*, 24–25.

S. Ljubić, 1875. *Opis jugoslovenskih novaca*, Zagreb.

М. М. Максић, 1985. Кога оптужује Данте Алигијери?, *Нумизматичар* 8, 62–68.

М. Максић, 1987. Vrosius rex Simonis, *Нумизматичар* 10, 111–118.

Љ. Максимовић, 1986. О години преноса Немањиних моштију у Србију, *ЗРВИ* 24/25, 437–443.

Љ.Максимовић, 1970. Грци и Романија у српској владарској титули, *ЗРВИ* 12, 61–76.

Љ. Максимовић, 1981. Почеци освајачке политике, *Историја српског народа* I/3, Београд, 437–449.

Р. Марић, 1956. *Студије из српске нумизматике*, Београд.

Р. Марић, 1962. Из нумизматичке збирке, *Зборник Народног музеја* III, 24.

С. Марјановић-Душанић, 1994. *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд.

С. Марјановић-Душанић, 1997. *Владарска идеологија Немањића – дипломатичка студија*, Београд.

С. Марјановић-Душанић, 2007. *Свети краљ – култ Стефана Дечанског*, Београд.

М. Марковић, 2009. *Прво путовање Светог Саве у Палестину*, Београд.

Martin da Canal, 1972. *Les Estoires de Venise*, part I, XXXVII, Florence.

D. M. Metcalf, 1965. *Coinage in the Balkans 820–1355*, Thessaloniki.

Б. Миљковић, 2008. *Житија светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд.

Д. Михајловић, 1993. *Крстови*, Београд.

Р. Михаљевић, 2001. Владарске титуле обласних господара, *Сабрана дела,* књ. 6, Београд.

С. Мишић, 1996. *Хумска земља у средњем веку*, Београд.

С. Мишић, 2009. Српско-бугарски односи на крају 13. века, *ЗРВИ* 46, 333–340.

С. Мишић, 2011. *Топлица у титули великог кнеза Вукана Немањића, Стефан Немања и Топлица (тематски зборник)*, Ниш.

В. Мошин, С. Ћирковић, 2011. *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника* I, 1186–1321, Београд.

R. Münsterberg, 1925. Neuerwerburgen der Sammlung antiker Münzen 1924–1926. *Numismatische Zeitschrift*, N. F. 18, 35.

Љ. Недељковић, 1969. О првом српском новцу – прилог за историју српског народа, *Музеј примењене уметности –Зборник* 13, 31–39.

Љ. Недељковић, 1970. Млетачке интервенције против рашког динара у XIII и XIV веку, *Зборник Народног музеја*, VI, 287–308.

D. Nicol, 1957. *The Despotate of Epirus*, Oxford.

Ст. Новаковић, 1912. *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд.

Р. Новаковић, 1966. О години преноса Немањиних моштију из Хиландара у Студеницу, *Хиландарски зборник*, 91–116.

Р. Новаковић, 1980. О датуму и разлозима Немањиног силаска с престола, *ЗРВИ* 11, 129–139.

Г. Острогорски, 1935. Автократор и Самодржац, *Глас САН* 164, 95–187.

Г. Острогорски, 1959. *Историја Византије*, Београд.

Г. Острогорски, 1970. Византијски систем хијерархије држава, *Сабрана дела* V/251, Београд.

М. Орбин, 1968. *Краљевство Словена*, Београд.

С. Пириватрић, 2009. Једна претпоставка о пореклу бугарског цара Константина Асена „Тиха“, *ЗРВИ* 46, 313–333.

С. Пириватрић, 2011. Манојло I Комнен, „царски сан“ и „самодршци области српског престола“, *ЗРВИ* 48, 89–118.

V. Penčev, 1996. Where Have the Coins of the Bulgarian Czar Ivan Asen II Been Struck?, *Македонски нумизматички гласник* 2, 105–113.

Ј. Петровић, октобар 1937.	Најстарији српски новци, *Уметнички преглед* 1, 16.
М. Петровић, 1980.	Историјско-правна страна Хоматијановог писма, *ЗРВИ* 19, 173–206.
М. П. Петровић, 1996.	Црквенодржавне идеје светога Саве између Цариграда и Рима, Европа и Срби, *Међународни научни скуп*, Београд, 99–114.
С. Петровић, 2001.	Нешто о општим местима: пад с коња, *Словенско средњовековно наслеђе (Зборник посвећен проф. Ђорђу Трифуновићу)*, Београд, 443–462.
Д. Поповић, 1999/2000.	Култ краља Драгутина-монаха Теоктиста, *ЗРВИ* 38, 309–326.
М. Поповић, 1977.	Налази новца краља Стефана Радослава из утврђења Градина у Расу, *Новопазарски зборник* 1, 37–50.
M. Popović, 1999.	*Tvrđava Ras*, Beograd.
J. Porteous, 1969.	*Coins in history*, New York.
М. Пурковић, 1956.	*Принцезе из куће Немањића*, Винзор.
В. Радић, В. Иванишевић, 2001.	Оставе српског средњовековног новца у збирци Народног музеја у Београду, *Зборник Народног музеја* XVII–1, 285–306.
В. Радић, В. Иванишевић, 2006.	*Византијски новац из Народног музеја у Београду*, Београд.
Р. Радић, 2003.	Георгије Акрополит и Срби, у: *Краљ Владислав и Србија XIII века*, Београд.
Б. М. Радојковић, 1959.	Разматрања о деоном владању и деоним кнежевинама, САН, *Историски часопис* VIII, 1–25.
Б. Радојковић, 1996.	Утицај европских уметничких праваца у средњем веку на српску примењену уметност, Европа и Срби, *Међународни научни скуп 13-15. децембра 1995*, Београд.
Н. Радошевић, 1982.	Похвална слова цару Андронику II Палеологу, *ЗРВИ* 21, 61–83.
Н. Радошевић, 1987.	Никејски цареви у савременој им реторици, *ЗРВИ* 26, 69–82.
Н. Радошевић, 1994.	Константин Велики у византијским царским говорима, *ЗРВИ* 33, 7–18.
N. Radojčić, 1907.	*Dva poslednja Komnena na carigradskom prijestolu*, Zagreb.
А. Радушев, Г. Жеков, 1999.	*Каталог на българските средновековни монети IX–XV век*, Софија.
F. Rački, 1875.	Pismo prvovienčanoga kralja srbskoga Stjepana I papi Honoriju III god. 1220, *Starine*, knj. 7, 53–56, od Arhidjakona Tome u Historia Salonitana, u: *Monumentia spect. hist. Slav. merid. cap.* XXVI, 91.
B. Saria, 1927.	Numismatscher Bericht aus Jugoslawien, *Numismatische Zeitschrift*, N. F. 20, 16–17.
В. Симић, 1951.	*Историјски развој нашег рударства*, Београд.
Д. Синдик, 1965.	Једна или две жичке повеље?, *Историјски часопис* 14–15, Понтификал Которске бискупије у Лењинграду, *Историјски часопис* 31, 53–66.
Д. Синдик, 1984.	
Д. Синдик, 1988.	О савладарству краља Стефана Радослава, *Историјски часопис* 35, 23–28.
Д. И. Синдик, 1997.	О политичким и друштвеним приликама у Котору крајем XII века, *Научни скуп: Црква Светог Луке кроз векове (зборник радова)*, Котор.
Д. И. Синдик, 2008.	О првом помену Брскова, *Историјски часопис* 56, 305–309.
Cf. T. Smičiklas, 1905.	*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III*, Zagreb, p. 163 sq., No 136, p. 194 sq, No. 169, p. 207 sq., No. 181.
I. Sotirov, 1999.	The 13th Century Silver Coinage from the West Bulgarian Countries, *Македонски нумизматички гласник* 3, 103–119.
С. Станојевић, 1930.	Српски новац 13–14. века у Банату, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* 3, 268.
С. Станојевић, 1933.	*Немања*, прештампано из *Годишњице Николе Чупића*, XLII, Београд.
С. Станојевић, 1934.	*Стеван Првовенчани*, прештампано из *Годишњица Николе Чупића* XLIII, Београд.
Стефан Првовенчани, 1988.	Живот светог Симеона, *Сабрани списи,* приредила Љ. Јухас-Георгијева, превод Љ. Јухас-Георгиева, Л. Мирковић и М. Башић.
K. Stockert, 1915.	Zwei unedierte Bronzemünzen von Serbien, *Numismatische Zeitschrift*, N.F. VII, 195–196.
Љ. Стојановић, 1929.	Старе српске повеље и писма, *Зборник Српске краљевске академије* XIX/I, 1, 3–5.

P. Spufford, 1986. *Handbook of medieval exhange*, London.

P. Spufford, 1988. *Money and its use in medieval Europe*, Cambridge.

Т. Тарановски, 1931. *Историја српског права у немањићкој држави*, I део, Београд.

Ј. Тарнанидис, 1979. Колико је Св. Сава као личност могао да утиче на остварење автокефалије српске цркве, *Међународни научни скуп, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање*, Београд.

Теодосије, 1924. Живот Светога Саве, превод Миливоје Башић, *Старе српске биографије* I, *Српска књижевна задруга*, XXVII/ 180, Београд.

Теодосије, 1984. Житије Светог Саве, превео Л. Мирковић, превод редиговао Д. Богдановић, *Српска књижевна задруга* 510, Београд.

Б. Тодић, 1993. *Старо Нагоричино*, Београд.

S. Ćirković, 1967. Serbien im XIII Jahrhundert, *L'art byzantin du XIIIe siecle, Symposium de Sopoćani 1965*, Beograd, 117.

С. Ћирковић, 1970. Зета у доба Немањића, *Историја Црне Горе* II/1, Подгорица.

С. Ћирковић, 1981. Унутрашње и спољне кризе у време Немањиних наследника, *Историја српског народа*, I/3, Београд, 263–272.

С. Ћирковић, 1981. Унутрашње борбе почетком XIV века, *Историја српског народа*, књ.I/3, Београд, 449–462.

С. Ћирковић, 1981. Српске и поморске земље краља Уроша I, *Историја српског народа*, I/3, Београд, 341–357.

С. Ћирковић, 1981. Унутрашња политика краља Милутина, *Историја српског народа*, I/3, Београд, 462–476.

С. Ћирковић, 1997. Производња злата, сребра и бакра у централним областима Балкана до почетка новог века, у: *Работници, Војници, Духовници*, Београд, 79–103.

С. Ћирковић, 1998. Свети Сава између Истока и Запада, *Међународни научни скуп Свети Сава у српској историји и традицији*, САНУ LXXXIX, Београд, 27–37.

С. Ћирковић и Р. Михаљчић, 1981. Освајања и одолевања: Душанова политика 1346–1355, *Историја српског народа*, I/3, Београд, 541–557.

В. Ћоровић, 1989. *Историја Срба* I, Београд.

М. Ћоровић-Љубинковић, 1954–1955. Претечина десница и друго крунисање Првовенчаног, *Старинар* 5–6, 105–114.

Р. Ћук, 1986. *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд.

Ж. Фајфрић, 2000. *Историја крсташких ратова*, Шид.

Ј. Ферлуга, 1966. *Крсташки походи*, Београд.

Ј. Ферлуга, 1978. Византијско племство и крсташи почетком XIII века, *ЗРВИ* 18, 111–127.

Б. Ферјанчић, 1960. Деспоти у Византији и у јужнословенским земљама, *Посебна издања Византолошког института САНУ* 8, Београд.

Б. Ферјанчић, 1968. Севастократори у Византији, *ЗРВИ* 11, 141–191.

Б. Ферјанчић, 1979. Автокефалност српске цркве и охридска архиепископија, *Међународни научни скуп, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање*, Београд, 65–72.

Б. Ферјанчић, 1981. Одбрана Немањиног наслеђа – Србија постаје краљевина, *Историја српског народа* I/3, Београд, 297–314.

В. Ferjančić, 1986. Les état et les rapports internationaux, *The Mediterranean World in the Thirteenth Century, The 17th Inter. Byzantine Congress, Major Papers, Washigton DC, August 3-8, 1986*, New York, 639–668.

Б. Ферјанчић, 1989. Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261), *ЗРВИ* 27, 103–145.

Б. Ферјанчић и Љ. Максимовић, 1998. Свети Сава и Србија између Епира и Никеје, *Зборник Свети Сава у српској историји и традицији*, *Научни скупови САНУ*, књ. LXXXIX, 8, Београд, 13–24.

С. Хафнер, 1979. Светосавска црква и Рим у XIII и XIV веку, *Међународни научни скуп, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање*, Београд, 381–387.

W. Hahn, 1975. *Moneta Imperii Byzantini von Justinus II. bis Phocas (565–610)*, II, Wien.

M. F. Hendy, 1969. *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081–1261, Dumbarton Oaks*.

M. F. Hendy, 1999. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Vol. IV: Alexius I to Michael VIII 1081–1261.

T. Hölscher, 1967. *Victoria Romana*. Mainz am Rhein.

K. Hristovska, 1996. A Contribution to the Fourteenth-century Venetian Imitative Coinage Found on the Territory of the Republic of Macedonia, *Македонски нумизматички гласник* 2, 139–168.

L. Husár, 1964. A horti XII századi rézpénzlelet, *Folia Achaeologica* XVI, 145–156.

L. Huszar, 1979. *Münzkatalog Ungarn*, Budapest.

A. Cronia, 1927. Jedna glagolska listina iz godine 1380 (Sokol kod Bišća), *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини*, год. XXXIX, св. 2.

Г. Чремошник, 1925. Увозна трговина Србије год. 1282. и 1283, *Споменик Српске краљевске академије* LXII, 61–69.

Г. Чремошник, 1932. *Канцелариски и нотарски списи 1278–1301*, Београд.

Г. Чремошник, 1933. *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Београд.

G. Čremošnik, 1959. Nekoliko napomena o Brskovu i Kragujevačkoj ostavi, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, arheologija, XIV, 9–11.

Ј. Шафарик, 1851. Описаніе свиію досадь познатьі србски новаца, *Гласникь Друштва србске словесности* III (1851), 189–261.

Г. Шкриванић, 1977. Границе српске државе на приморју од XII до половине XIV века, *Историјски часопис* XXIV, 47–61.

D. Švob, 1933. Novac tesalskog sevastokratora Stefana Gavrilopula Melisina pripisivan do sada srpskom kralju Stefanu Radoslavu, Numizmatika, *Vjesnik numizmatičkog društva u Zagrebu*, 25–28.

P. D. Whitting, 1973. *Byzantine Coins*, Friburg.

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

А
Алани 168
Албанија 41, 122, 166
Александар III 78
Александрија 43, 48, 80
Александријска патријаршија 48, 218
Алексије I Комнин 31
Алексије III Анђел 13, 33, 62, 67, 72, 73, 82, 91
Алексије IV 33
Алексије V 33
Алексије Бела 75, 76
Алпи 16
Амнаш 138
Ана, Белина 76
Ана Дандоло 16, 29, 32, 35, 97, 111, 142, 218
Ана Дукена 43, 44, 54, 55, 56, 57, 61, 62, 64
Андрија II 35
Андрија III Млечић 163, 169
Андрија Дандоло 29, 37
Анђели 42, 54, 55, 62
Андроник II 102, 167, 168, 171, 172, 230
Андроник Палеолог 162
Анжујци 126
Аноним 14, 134, 136, 173
Антиохија 43, 80
Апулија 16, 132
Ариље 131, 173
Арпадовци 163
Арсенал 95
Арсеније 124
Арханђел Михајло 93, 99, 101, 192, 221
Археолошки музеј, Сплит 50
Асен I, цар 80

Б
Балдрих 14
Балдуин II 79, 80, 125
Балкан 9, 24, 26, 27, 32, 79, 106, 231
Балканско полуострво 25, 26, 29, 34, 71, 115
Банат 137, 230
Бањска 170, 171, 224
Бар 117, 154
Бела III, краљ 75, 76, 77, 78
Бела IV, краљ 118, 119, 120, 222
Бела, принц 75, 76
Бела Растислављевић 119, 120
Бенедикт XI, папа 166
Бенедикт 85
Београд 107, 110, 131, 150, 156, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 238
Беч 50
Битољ 118, 151
Бихар 138
Благај 19
Бог 33, 62, 68, 69, 71, 74, 127, 128, 170
Богородица 52, 67, 69, 70, 76, 85, 90, 93, 188, 190, 210, 219
Богородица Заступница 67, 81, 93
Богородива Љевишка 172
Болоња 155
Бор 90
Босна 28, 34, 35, 120, 131, 183, 224
Браничево 131, 224
Брач 126
Британски музеј 50
Брсково 18, 19, 88, 89, 90, 116, 133, 164, 182, 183
Бугари 26, 33, 79, 117, 119
Бугарска 33, 79, 84, 102, 118, 143, 221
Бугарска патријаршија 79, 80, 82, 102, 123, 124
Бугарска црква 33, 80, 82
Будим 120, 155

В
Васељенска патријаршија 43, 82
Василије I, цар 71
Василије II 123
Ватикан 49
Ватопед 82
Вашкохсиклаш 138, 141
Венеција 15, 18, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 32, 88, 96, 104, 116, 125, 131, 132, 133, 134, 156, 157, 160, 169, 171, 173, 183, 218, 221, 224, 233

Верона 159
Видинско кнежевство 21
Византија 10, 22, 24, 26, 27, 29, 30, 32, 33, 35, 36, 42, 44, 59, 62, 65, 66, 68, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 82, 83, 88, 94, 97, 102, 104, 106, 115, 119, 122, 123, 125, 129, 131, 134, 136, 159, 162, 163, 166, 167, 168, 169, 172, 182, 185, 219, 221, 222, 223, 233
Византијско царство 26, 62, 63, 83, 119, 162, 166, 168
Вита Будачић 133
Вишеслав 71
Владислав II 106, 107, 108, 144, 180, 216, 227
Владислав, краљевић 73
Владислав, угарски 75
Влах 154
Врсајко Цревић 133
Вукан 22, 23, 24, 25, 28, 37, 122
Вукашин 183

Г
Галипоље 27, 80
Гацко 121, 125, 223
Геза II, краљ 75, 78
Гијом Адам 173, 174
Голгота 46, 48, 65
Голија 135
Градина у Расу 51, 52, 89, 90, 99, 220, 221, 230, 233
Георгије Тертер, цар 83, 84
Грци 68, 74, 79, 83, 117, 229
Грчка 25, 119, 167

Д
Дабар 130
Давид 166
Далмација 22, 25, 35, 72, 75, 78, 122
Данило II, архиепископ 67, 115, 121, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 140, 141, 147, 170, 226, 227
Дебрц 130
Дежева 108, 127, 128, 129, 130, 131, 134, 136, 143, 146, 149, 150, 155, 158, 160, 173, 175, 178, 184, 224, 227
Димитрије Хоматијан 41, 55
Диоклетија 35, 72, 122
Дионизија 77
Добриште 156, 158, 159, 176, 177
Доментијан 35, 36, 38, 39, 40, 42, 43, 54, 55, 61, 62, 85, 87, 97, 104, 122, 219, 220, 227
Драч 27, 41, 132
Дубровник 24, 25, 27, 94, 112, 116, 117, 125, 129, 131, 133, 164, 165, 172, 227, 229
Дубровчани 30, 69, 116, 117, 125, 164
Дука, династија 50, 54, 65, 220
Дукља 22, 25, 34, 35, 41, 59, 60
Дунав 137, 164, 227
Дучине 150

Ђ
Ђенова 155, 156
Ђеновљани 125
Ђовани Дандоло 29, 159
Ђорђе, краљ 25, 60, 117
Ђорђе Петранић 14

Е
Евдокија 13, 22, 33, 42, 62
Европа 16, 17, 34, 36, 95, 226, 228, 230
Егејско море 27, 162
Емерик, краљ 23, 24, 28
Енглеска 94
Енрико Дандоло 16, 19, 28, 29, 30, 32, 96, 150, 218, 221
Епир 41, 42, 44, 55, 58, 62, 63, 119, 166
Ердељ 76, 116
Ермитаж 52

Ж
Жича 49, 54, 56, 59, 60, 61, 63, 97, 101, 219

З
Задар 24, 28, 33, 218
Занети 97
Западна Морава 130
Захумље 34, 122
Зета 23, 24, 25, 28, 37, 122, 131, 174, 231
Злетово 129
Зорица 167

И
Илија, кнез 122
Иноћентије III, папа 22, 24, 25, 32, 33, 38, 70, 85, 86
Ирина, царица 168
Исак II, цар 26, 33
Италија 94, 95, 97, 116, 122, 166

Ј
Јадранско море 27, 118
Јаков Светослав 120
Јакопо Контарини 150, 159
Јакопо Зено 164
Јевсевије 66
Јелена Ажујска 117, 123, 131, 149, 154, 223, 224
Јелена, принцеза 80

Јелисавета, краљица 130
Јелеч 126
Јерусалим 27, 43, 80
Јоаникије 185
Јован II Асен 78, 81, 84, 92
Јован III Ватац 58, 79, 83, 115
Јован V Палеолог, цар 74
Јован VI Кантакузин, цар 74
Јован Каматир 42
Јован од Бријена, краљ 79
Јуда 19, 20
Јужни Словени 42, 83
Јура 133

К
Кавказ 168
Калварија 48
Калојан, цар 24, 33, 38, 101
Карл Роберт 169, 171
Карло I Анжујски 122, 123, 125, 134, 151, 154, 223
Карло II, краљ 166
Карло Квирин 133
Карло од Валоа 166, 167, 168
Карпати 118, 138
Каталонска компанија 168
Катарина, краљица 119, 173
Катарина од Куртнеа 166
Кателина 119
Кинам 25, 77, 228
Кларенца 156
Клемент V, папа 49, 166
Клокотница 79, 81, 92, 220
Коломан Асен 115
Константин Велики, цар 48, 66, 67, 77, 219, 230, 233
Константин Порфирогенит 71
Константин Тих Асен 84, 106, 118, 229
Константин Филозоф 67
Константинопољ 18, 28, 48, 63, 66, 71, 74
Констанца Морозини 163
Костадије 85
Котор 23, 24, 25, 28, 57, 88, 116, 122, 132, 135, 164, 230
Которанин 167
Которска епископија 57
Крагујевац 107, 109, 110
Кучево 131, 224

Л
Ладислав, краљ 77
Ладислав Апор 169
Лампсак 80
Ласкариси 62
Латини 40, 79, 88, 117, 119, 124, 166
Латинско царство 26, 79, 83, 165, 166
Лауро Зан 23, 24, 28
Лењинград 57, 230
Леонард Кокот 114
Либек 94
Липљан 125, 126, 224
Лондон 50
Лоренцо Тиеполо 183
Луј IX 154

Љ
Људска 135

М
Мавро Орбин 55, 122, 229
Мађари 119
Мађарска 137, 233
Мајданпек 90
Македонија 81, 87, 151, 162, 167
Мала Азија 168
Манојло I Сарантен, патријарх 43
Манојло Комнен Дука, цар 41, 62, 75, 76, 77, 77, 79, 90, 91, 229
Марија Анђел 41
Марија де Шор 149, 154, 184, 223
Марин де Черп 170
Марица 79, 92, 220
Мартин де Канал 16, 95
Матија Бовалић 57
Мачва 120, 130, 224
Мачванска бановина 118, 119, 131
Медитеран 29, 30, 32, 156, 160
Мелен 167, 168
Мелик 168
Методије 35, 39, 40
Милешева 57, 59, 73, 226, 228
Мириокефалон 77
Мирослав 30, 124
Михаил II Асен, цар 21, 83, 84, 118
Михаило I Анђел, цар 41, 62, 222
Михаило II Анђел, деспот 118, 222
Михајло VI Стратиотиг, цар 106
Михаило VIII Палеолог, цар 118, 119, 122, 123, 163, 167, 222, 223
Младен I Котроманић 165
Младен II Брибирски 171, 172, 225
Младен Шубић 156, 158
Млетачка република 27, 132, 133, 134, 166
Млечани 16, 18, 23, 24, 28, 29, 125, 131, 132, 133, 134, 173, 223

Мљет 69
Мојковац 18, 88
Моравица 130
Мостар 19
Музеј Војводине 96, 142, 186, 238
Музеј града Скопља 159

Н
Немањићи 18, 40, 57, 58, 60, 65, 67, 69, 73, 118, 123, 182, 184, 226, 229, 230, 231
Немачка 30, 83
Немачки Чанад 137
Немци 26, 119
Неретва 55, 171
Никеја 37, 39, 42, 44, 54, 56, 57, 58, 62, 63, 72, 79, 82, 83, 84, 90, 118, 218, 231
Никејско царство 42, 55, 58, 63, 115, 117, 118, 119
Никодим 170, 171
Никон 171
Нимфеј 125, 156
Ниш 26, 30, 229
Нови Пазар 36, 52
Ново Брдо 22

О
Обад 137
Обрад Лонг 114
Овче поље 129
Омиш 126
Орадеа 138
Орвијето 125, 134, 150, 154, 223
Отон Баварски 169
Охридска архиепископија 43, 55, 104, 123, 231
Охридска архидијецеза 97

П
Павле Брибирски 165, 171
Павле Шубић 156, 158
Пахимер 126, 162
Пелагонија 118, 119, 222
Пелопонез 119
Пељешац 122
Персијанци 48
Петар, кнез 55
Петар Богдановић 14
Петар Тудебод 14
Петрова црква 35, 135
Пиза 156
Пијанац 129
Пјетро Зијани 150
Подриње 131
Полог 129
Пољска 94
Поп Иларија 39
Попово 122
Прилеп 81
Приморје 116, 122, 126
Прхово 137
Пшемисл II Отокар 119

Р
Равње 137
Радослав, жупан 118
Радослав 13, 14, 36, 41, 42, 43, 44, 45, 49, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 79, 91, 92, 98, 99, 101, 103, 104, 105, 108, 109, 111, 118, 122, 133, 135, 136, 190, 192, 219, 220, 221, 225, 226, 227, 228, 230, 233, 235, 236
Радослав Дука 64
Рајмунд од Агилера 14
Рама 132, 228
Рас 51, 52, 84, 88, 89, 90, 91, 92, 99, 101
Растко Немањић 30, 122
Рашка 13, 36, 37, 40, 134, 135, 136, 155, 164, 165, 228, 233
Рашка жупа 126, 127, 135
Рашка краљевина 36
Рашка река 52
Регенсбург 93
Регионални музеј Враца 143
Рим 31, 33, 35, 37, 40, 42, 48, 65, 82, 84, 87, 95, 230, 231
Римљани 19, 74, 83
Римска империја 42, 65
Римско царство 26, 27, 34, 65, 74
Роберт Анжујски 156
Роберт Куртена 79
Рогатац 135
Роман Диоген, цар 106
Рудник 131, 164, 171
Румунија 137, 141

С
Сава 25, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 49, 54, 55, 56, 57, 61, 62, 63, 69, 73, 82, 83, 85, 86, 87, 90, 91, 97, 104, 141, 219, 227, 228, 231
Сава, река 118, 135, 137, 164
Сава Хумски 35, 124
Саси 18, 19, 116, 117
Света Гора 30, 36, 38, 82, 83, 87, 97, 170, 219
Света земља 16, 27, 35, 86
Света Марија 57
Света Сузана 85
Света Тројица 125

Свети Димитрије 80, 86
Свети Ђорђе 19, 20, 135
Свети Константин 50, 65, 67, 73, 90, 190, 219
Свети Лука 122, 230
Свети Марко 16, 111, 151, 152, 222
Свети Павле 35, 40
Свети Петар 31, 35, 40
Свети Сава 18, 27, 40, 73, 85, 87, 104, 124, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 233
Свети Симеон 22, 25, 34, 39, 40, 41, 66, 69, 73, 124, 141, 142, 186, 226, 227, 230
Свети Спас 97
Свети Стефан 15, 31, 111, 112, 137, 138, 141, 143, 144, 151, 152, 160, 161, 170, 183, 186, 188, 196, 198, 200, 202, 204, 206, 208, 212, 214, 216, 218, 222, 224
Свети Стефан, угарски краљ 77
Свети Трифун 57
Себечевска река 52, 233
Сегедин 137
Сентандреја 155
Сијена 18
Симеон 39, 70, 74, 82, 83, 85
Симеон, цар 71
Симеон Мироточиви 34
Симонида 102, 159, 162, 168, 221, 225
Сицилија 16, 83, 126
Скадар 41
Склавонија 14
Скопље 129, 159
Словени 31, 117, 229
Смедеревска Паланка 182, 183
Сокол код Бишћа 19
Соли 131
Солун 37, 61, 79, 84, 85, 86, 87, 90, 91, 92, 115, 219, 220, 228, 229
Солунска краљевина 85, 86
Сомбор 148, 238
Сопоћани 125
Софија 143, 230
Сплит 30, 34, 50, 122
Сплићани 34
Срби 19, 25, 26, 40, 70, 73, 82, 83, 118, 119, 135, 226, 228, 230, 231, 235, 236
Србија 13, 14, 18, 19, 22, 23, 25, 26, 27, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 44, 54, 55, 56, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 70, 71, 79, 82, 83, 84, 87, 88, 89, 90, 91, 97, 102, 104, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 125, 126, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 142, 149, 156, 162, 163, 164, 165, 168, 170, 171, 175, 183, 219, 222, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 235
Срем 77, 78, 130, 137, 227
Сремска Митровица 137
Српска држава 10, 14, 24, 36, 37, 40, 41, 45, 55, 65, 68, 71, 73, 95, 101, 115, 117, 131, 134, 135, 136, 150, 154, 165, 173, 182, 183, 218, 225, 226, 227, 232
Српска црква 39, 40, 42, 43, 45, 49, 55, 58, 61, 185, 223, 226
Старо Нагоричино 19, 20, 231
Стефан I Владислав, краљ 36, 105, 107, 108, 109, 135, 194
Стефан I Урош, краљ 36, 128, 135, 156, 171, 196, 223
Стефан III 75, 76
Стефан III Дечански 67, 173, 174, 178, 180, 181, 185, 216, 225, 228
Стефан IV 75
Стефан IV Душан, краљ 181, 185, 216, 225
Стефан V 119, 120, 223
Стефан, велики жупан 13, 14, 22, 23, 25, 28, 32, 64, 70, 97
Стефан, краљ 36, 37, 38, 39, 41, 42, 50, 54, 56, 61, 62, 101
Стефан Душан, цар 74, 83, 137, 185, 225
Стефан Милутинов, принц 172
Стефан Немања 30, 34, 39, 40, 61, 64, 68, 70, 83, 115, 124, 135, 141, 186, 227, 229
Стефан Немањић 15, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 34, 35, 41, 55, 72, 218, 235
Стефан Првовенчани 14, 19, 33, 35, 36, 37, 38, 41, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 62, 63, 64, 66, 68, 69, 73, 79, 85, 87, 88, 90, 101, 104, 107, 108, 110, 111, 112, 122, 124, 126, 135, 138, 141, 154, 160, 186, 219, 221, 222, 226, 230, 233, 235
Стефан Урош, цар 182, 183
Стјепан I Котроманић 165
Стојник 150
Стон 122
Студеница 25, 34, 72, 97, 141, 142, 229

Т

Тара 18
Темишвар 137
Тетово 150, 228
Теодор I Анђел, цар 13, 44, 55, 56, 61, 63, 79, 87, 92, 220
Теодор I Дука, цар 41, 80, 81, 90, 91, 92, 117
Теодор I Ласкарис 42, 72, 82
Теодор II Ласкарис 80, 115, 118
Теодор, деспот 56, 61, 87
Теодора Анђел 41
Теодосије II, цар 48, 218

Теодосије 35, 36, 40, 43, 61, 62, 85, 87, 122, 219, 220, 231
Тесалија 87, 119, 123
Тиберије II, цар 46, 48
Тишевица 143
Тољен 30
Тома 36
Топлица 122, 229
Торонталска жупанија 137
Травунија 35, 72
Требиње 122, 131
Трново 24, 79, 81, 82, 83, 84, 221
Трновска патријаршија 82
Тудебодов настављач 14
Тур 154
Туркопули 168
Турци Селџуци 77

У
Угари 119, 135
Угарска 24, 28, 59, 75, 76, 77, 78, 102, 115, 118, 119, 120, 126, 131, 134, 137, 163, 169, 171, 172, 222, 223, 224, 225, 227
Уметничкоисторијски музеј, Беч 49
Усје 159, 160
Усора 131

Ф
Ферара 155
Филип IV Лепи 166
Филип, цар 125
Фрај 148
Французи 134
Фридрих I Барбароса, цар 26, 30
Фридрих II, цар 83

Х
Хвар 126
Хвосан 122
Хенрик, цар 86
Хиландар 25, 34, 36, 74, 82, 83, 87, 141, 142, 168, 229
Холандија 95
Хонијат 77
Хонорије III, папа 35, 86
Хрватска 28, 75, 78, 164, 165, 171
Христос 15, 16, 49, 70, 73, 81, 90, 96, 173, 177, 186, 188, 190, 192, 194, 196, 198, 200, 202, 204, 206, 208, 210, 212, 214, 216
Христос Пантократор 81, 93, 99
Хум 30, 118, 122, 171
Хумска земља 30, 35, 72, 122, 125, 229

Ц
Цариград 26, 27, 28, 29, 33, 43, 48, 62, 63, 65, 69, 70, 71, 72, 75, 79, 98, 124, 125, 134, 171, 174, 177, 178, 218, 223, 225, 230
Цариградска патријаршија 48, 49, 82, 136, 218

Ч
Чонград 137

Ш
Шевењхаз 137
Шишмани 21
Штокерт 50
Шубићи Брибирски 131

Др Ђорђе Јанковић
Београд
29. мај 2013.

РЕЦЕНЗИЈА РУКОПИСА ДАЛИБОРА НЕДВИДЕКА

„Прилози за проучавање почетака српског средњовековног новчарства“

Рукопис има око 115 страна текста заједно са 40 илустрација појединих новаца и библиографијом. Тексту недостаје резиме.

На почетку аутор наводи општеприхваћен став да краљ Радослав први кује новац у Србији, иако би било природније да га први кује краљ Стефан Првовенчани. Тај став је заснован на тумачењу новца нађеног углавном на Градини више ушћа Себечевске реке у Рашку. Први део овог рукописа наставља набрајањем низа примера да су и раније постојали услови за ковање новца у Србији, као што су рудници сребра и друге околности и налази. Нагласивши највећу могућу сличност српског и млетачког новца, указао је на вероватну одлучујућу подршку Венеције Стефану Првовенчаном у грађанском рату са Вуканом, владарем Поморја. Затим је Стефаново добијање круне из Рима повезао са краљевским правом ковања новца. На том сребрном новцу краљ држи заставу, као и на млетачком новцу дужд. Појаву Часног крста уместо заставе на новцу, приписиваног краљу Радославу, тумачи другим крунисањем Стефана Првовенчаног, од стране Светог Саве, то јест враћањем Србије у православни византијски свет. Овај начин закључивања примењује кроз цео рукопис.

У наставку прелази на анализу скифата приписаних краљу Радославу, где прво истиче да разлика у натписима без и са ОΔ никако није случајна већ суштинска. Први новци би припадали Стефану Првовенчаном, а други би се односили на краља Радослава. Ту разматра и тумачи представу владара са царем Константином Великим на скифатима, и хијерархијске односе тог времена, нарочито у Византији, на истоку. Затим је приказао истовремене појаве на скифатном новцу Мађарске и Бугарске државе и упоредио их са оним у Србији. Даље настоји да објасни како је дошло до ковања новца у Расу, посредством Светог Саве. Тамо је нађена остава са 17 једнаких млађих комада, а без примерака које приписује добу Стефана Првовенчаног. Закључује да су чанкасти новци ковани поводом крунисања, да је то спомен новац, да је слично било у Бугарској па и у Мађарској.

У трећем делу излаже владавину српских краљева, прво кратко Радослава и Владислава, затим краља Уроша и на крају обимније краљева Драгутина и Милутина, односно стање настало после Дежевског сабора са истовременом владавином два краља. Расправља о новчарству тог доба, а нарочиту пажњу посвећује односима Србије са суседним државама, Венецијом, Мађарском, Бугарском и Византијом, односно њиховом могућем политичком утицају на српско новчарство.

Далибор Недвидек настоји да појаве у новчарству протумачи историјским збивањима. На основу поређења приказа на новцу и познатих промена у власти, предлаже нова датовања за поједине врсте новца. Нарочито подвлачи политичку улогу новца у оно време. Главни знакови – симболи на новцу су застава или крст које држе владари, наравно натписи и круна, итд. Приказао је и значај тежине и чистоће сребра у односу пре свега на млетачки новац, чије су измене доносиле одређене последице. Излагање тече од Стефана Првовенчаног, за кога доказује да је први ковао новац у сврху обележавања свог крунисања, а затим доследно прати исте појаве на новцу до краља Милутина. Тиме је увео нов приступ тумачењу ранијег српског позносредњевековног новца, и тој врсти археолошке грађе истакао значај историјског извора. Расуђивање Д. Недвидека делује логично и оправдано – преостаје да се провери новим открићима новца у археолошком контексту.

У писању текста користио је сву потребну нумизматичку литературу. Било би корисно да рукопис подели на поглавља, иако прати једну идеју од почетка до краја. Треба дописати резиме.

Препоручујем овај рукопис Далибора Недвидека за објављивање.

Ђорђе Јанковић

Др Синиша Мишић, редовни професор
Универзитет Београд, Филозофски факултет
Чика Љубина 18-20
simisic@f.bg.ac.rs.

РЕЦЕНЗИЈА

Част ми је да Вас обавестим да сам прегледао и прочитао рукопис колеге Далибора Недвидека, под насловом ***Прилози за ӣроучавање срӣскоӣ средњовековноӣ новчарсӣва из ӣериода краљевине***, о коме могу поднети следеће мишљење:

Рукопис садржи 114 страна текста одштампаног принтером, са научним апаратом испод основног текста и ликовним прилозима у склопу основног текста. Рукопис је настао као резултат дугогодишњег бављења аутора нумизматиком и обрадом нумизматичког материјала.

Д. Недвидек се у овом раду посветио анализи новца из периода самог почетка 13. века па до краја Милутинове владавине, иако је разматрао неке налазе и из познијег периода, до проглашења Царства (1345). Приметивши, са правом, да је ковање новца, поред употребне вредности, имало и идеолошко-пропагандну сврху, аутор се упустио у разматрање самих почетака новчарства код Срба у средњем веку. Аргументовано се супротставио владајућем мишљењу да је први новац у Србији кован у време краља Радослава (1228-1234), померајући ту границу на доба владавине Стефана Немањића (Првовенчаног). Утврдио је да је у питању пригодно ковање новца у време Стефанове женидбе Аном Дандоло, и то је новац који је у свему сличан млетачком матапану. Ова теза има јако упориште у политичким догађајима у Србији после 1204. године. Аутор је отворио и питање крунисања Стефана Првовенчаног 1217. године и могућност, чак потребу, да тај догађај буде пропраћен ковањем посебне емисије новца. Иста питања су отворена и у вези са формирањем српске аутокефалне цркве. Аутор је определио и одређене налазе новца коване у ове сврхе. Као историчар нисам у могућности да се упуштам у нумизматичку анализу, али за овакво тумачење постоје јака оправдања и аргументи у историјским изворима и догађајима који су обележили владавину Стефана Првовенчаног.

Далибор Недвидек је овим тумачењима нумизматичког материјала отворио низ озбиљних питања о Србији на почетку 13. века, на која коначне одговоре може дати само историографија узимајући у обзир све врсте постојећег изворног материјала. Изузетан допринос колеге Недвидека је и у томе што је показао да је постојећи нумизматички материјал могуће аргументовано тумачити и нешто другачије у односу на нека од досадашњих тумачења. Мора се признати да је аутор успео да покаже јаке везе између појединих догађаја (женидба, крунисање, аутокефалност цркве) и појединих емисија српског новца. Тиме је довео у питање ранија тумачења што је особита вредност овог текста јер може допринети квалитетној и аргументованој расправи око неразрешених и нејасних питања из српске нумизматике, али и историје.

Истом методом колега Д. Недвидек се упустио у анализу више емисија новца из 13. века и првих деценија 14. века. И у овом делу рукописа има значајних резултата и понуде нових решења, која у неким деловима доводе у питање ранија тумачења. Аутор је показао добро познавање историјске литературе и делом историјских извора из периода којим се рукопис бави. Тумачећи историјске догађаје држао се проверених закључака историчара и понудио решења из нумизматике у складу са догађајима који су обележили владавину појединих српских владара. Таквим поступком дошло се до разврставања нумизматичког материјала на онај меморијалног типа (на пример скифатни новчићи) и на редовне емисије новца.

Д. Недвидек је утврдио да је угледање на млетачки новац прекинуто доласком краља Радослава на власт, када је почео да се кује новац који је имао византијске корене. Старим коренима српски новац је вратио краљ Урош I, у чије време се поново кују динари матапанског типа, налик на венецијански грош. Рукопис се завршава анализом новца кованог у доба краља Милутина, са чијом владом се завршава и емисија матапанских динара у српском новчарству.

Пред нама је рукопис који доноси један нов поглед на саме почетке новчарства код Срба и настоји да повеже догађаје и пригодне (меморијалне) емисије новца. Ковање новца је регално право али и привредна делатност уско повезана са рударством, што аутор ни једног тренутка не губи из вида. Д. Недвидек је покренуо један низ питања и дао овим рукописом видан допринос расправи у циљу унапређивања наших знања из области нумизматике, а самим тим и средњовековне српске историје.

У Београду, 20. 05. 2013. г.

Проф. др Синиша Мишић

Далибор Недвидек
СРПСКО СРЕДЊОВЕКОВНО НОВЧАРСТВО ИЗ ПЕРИОДА КРАЉЕВИНЕ
Dalibor Nedvidek
SERBIAN MEDIEVAL COINAGE FROM THE KINGDOM PERIOD

Издавач / Publisher
МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ, Нови Сад / MUSEUM VOJVODINA, Novi Sad
Посебна издања, 31 / *Special editions*, 31

Уредник / Editor
Др Драго Његован

Рецензенти / Receivers
Др Ђорђе Јанковић
Проф. др Синиша Мишић

Дизајн / Design
Јелена Добровић Бојановић

Преводилац / Translator
Мирјана Вукмановић

Лектор / Lector
Бранка Пољак

Коректор / Corrector
Оливера Огњановић
Маја Мартиновић

Фотографија / Photography
Милица Ђукић, Музеј Војводине, Нови Сад
Небојша Борић, Народни музеј, Београд

Цртежи / Drawings
Вера Војт

Техничко уређење и припрема за штампу / Technical arrangement and prepress
Владимир Ватић, „Графит“, Петроварадин

Штампа / Print
„Сајнос“, Нови Сад

Тираж / Number of copies
500 примерака

ISBN 978-86-87723-84-9

Књига је одштампана средствима Покрајинског секретаријата за културу, јавно информисање и односе са верским заједницама.

The book is printed with the funds of the Provincial Secretariat for Culture Public Information and Relations with Religious Communities.

Захваљујемо се на сарадњи институцијама и колегама
др Весни Радић, Народни музеј у Београду
др Вујадину Иванишевићу, Археолошки институт у Београду
Драгану Радојевићу, Градски музеј у Сомбору
Душки Романовић, Археолошки музеј у Сплиту
Архиву САНУ у Београду

Захваљујемо се Зорани Ђорђевић из Музеја Војводине на уступљеном новцу из збирке др Милоша Ђорђевића из Новог Сада као и Марку и Бодину Јовановићу из Сенте који су нам уступили фотографије новца из каталога „Српски средњовековни новац" М. М. Јовановића и дозволили њихово публиковање.

Захваљујемо се Дарку Радмановићу и Весни Карпузовић из Музеја Војводине, Нови Сад.

We kindly thank the following individuals and institutions for their collaboration:
Vesna Radić, Ph.D. of the National Museum in Belgrade,
Vujadin Ivanišević, Ph.D. of the Archeological Institute in Belgrade,
Dragan Radojević of the City Museum in Sombor,
Duška Romanović of the Archeological Museum in Split, Croatia
Serbian Academy of Sciences and Arts – Archive in Belgrade.

We kindly thank Zorana Djordjević of the Museum of Vojvodina for temporarily providing a part of collection of coins of Miloš Dordjević, M.D., of Novi Sad, as well as Mirko and Bodin Jovanović of Senta for lending the photographs of coins from the catalogue the "Serbian Medieval Money" by M. M. Jovanović, and their permitting to publish the photographs.

We also thank Darko Radmanović and Vesna Karpuzović of the Museum of Vojvodina, Novi Sad.

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

737(497.11)"11/12"

НЕДВИДЕК, Далибор

Српско средњовековно новчарство из периода краљевине / Далибор Недвидек = Serbian medieval coinage from the kingdom period / Dalibor Nedvidek ; [преводилац Мирјана Вукмановић ; фотографија Милица Ђукић, Небојша Борић ; цртежи Вера Војт]. – Нови Сад : Музеј Војводине, 2017 (Нови Сад : Сајнос). – 242 стр. : илустр. ; 24 cm. – (Посебна издања ; 31 / Музеј Војводине, Нови Сад)

Упоредо срп. текст и енгл. превод. – Тираж 500. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија. – Регистар.

ISBN 978-86-87723-84-9

а) Новац – Србија – 12-13. в.
COBISS.SR-ID 316047367

ISBN 978-86-87723-84-9